

POSTNINA PLAČANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

LETNIK XXIV
ZVEZEK 3—4
LETO 1970
LJUBLJANA

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

Zgodovinski časopis je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:

Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12
Št. žiro računa SDK 501-8-490/1

Zamenjave (обмены, Exchanges):

Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Založba in uprava:

Državna založba Slovenije
Ljubljana, Mestni trg 26

Redakcija tega letnika je bila zaključena v oktobru 1970

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira

Ta zvezek so uredili:

Dr. Stane Gabrovec, dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Milko Kos,
dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:

Dr. Ferdo Gestrin

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Natisnila tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORICAL REVIEW

XXIV

1970

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

KAZALO

Jože Šorn, Delovanje komerčnih koncesov Деятельность управителей концессиями The Activity of the »Kommerzkoncess«	1—20
Dušan Kermauner, Prispevek k pojmovnemu razčiščenju oznake »Jungslovenen« По поводу определения понятия „Юнгсловенен“ The Contribution to the Meaning of the Term »Jungslovenen«	21—37
1-2 Vasilij Melik, O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861—1918 О развитии словенского национально-политического сознания 1861—1918 About the Development of the Slovene National Conscience from 1861—1918	39—51
France Klopčič, Protivojno stališče slovenske socialnodemokratske stranke leta 1914 in 1915 Антивоенная позиция словенской социалдемократической партии в гг. 1914—1915 The Antimilitary Position of the Slovene Social-democratic Party from 1914 till 1915	53—75
Bogo Grafenauer, Ptuj v srednjem veku Птуј в среднем веке Medieval Ptuj	157—175
Janko Pleterski, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno Место словенцев в политике венского правительства и двора за время первой мировой войны The Slovenes in the Policy of the Austrian Governments and of the Imperial Court Circles of Vienna during World War I	177—189
3-4 Lojze Ude, Deklaracijsko gibanje pri Slovencih Декларационное движение между словенцами Declaration Movement in Slovenia	191—207
France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Slo- veniji med obema vojnama Начало и развитие рабочего страхования в Словении в период между двух войн	209—245
Metod Mikuš, Trojna (dvojna) internacionalistična akcija SK KPS (СК КП) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje Тройная (двойная) интернационалистская акция ЦК КП Словении (ЦК КП Югославии) в Каринтии за время НОВ с конца 1943 г. и далее Trilateral (bilateral) International Action of the Central Com- mittee of the Communist Party of Slovenia (Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia) in Carinthia During the National Liberation Struggle	247—272

IN MEMORIAM

Ludvik Model Golia (Maks Miklavčič)	101—102
Jorjo Tadić (1899—1969) (Ignacij Voje)	103—107

ZAPISKI

Paola Korošec, Elementi obdobja preseljevanja ljudstev na ne- kropolih na Ptujskem gradu Следы и периода переселения народов на некрополе у Птуј- ского замка The Elements of the Migration of Peoples on Necropolis on the Castle of Ptuj	77—81
---	-------

- France Rozman, Socialna struktura naročnikov »Novic« v letu 1845 81—89
 Социальная структура подписчиков „Новиц“ в 1845 г.
 The Social Structure of the Subscribers of »Novice« in the Year 1845
- Viktor Smolej, O dijaških letih Davorina Hostnika 90—93
 Даворин Хостник в средней школе
 The Students' Years of Davorin Hostnik
- Dušan Kermačner, O številu slovenskih justificirancev v prvi svetovni vojni 93—97
 О количестве казненных словенцев во время первой мировой войны
 About the Number of the Slovene Justificians during the First World War
- Tone Zorn, Iz germanizacijskih prizadevanj na Koroškem med obema svetovnima vojnama 89—99
 Потуги германизации в Каринтии в годы между двух войн
 From the Endeavours for the Germanisation in Carinthia between the two Wars
- Kajetan Gantar, Andreas Divus iz Kopra — prevajalec Homerja 273—278
 Андреас Дивус из Копра (Каподистрии) — переводчик Гомера
 Andreas Divus of Koper — translator of Homer

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, SIMPOZIJI, KONGRESI

- Tone Zorn, XV. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Velenju od 10. do 13. septembra 1970 279—281
 15-й съезд словенских историков в г. Велень от 10 по 13 сент. 1970 г.
 XV. Conference of Slovene Historians, Velenje, Sept. 10 to 13, 1970
- Fran Zwitter, Mednarodni kongres o avstrijsko-ogrskem sporazumu v Bratislavi 28. VIII.—1. IX. 1967 281—283
 Международный конгресс по вопросу австро-венгерского соглашения. Братислава, 28 авг. — 1 сент. 1967 г.
 International Congress on the Austro-Hungarian Agreement, Bratislava, Aug. 28 to Sept. 1, 1967
- Fran Zwitter, Mednarodni znanstveni kolokvij Evropa v novembru 1918 v Reimsu 9.—11. novembra 1968 283—285
 Международное научное совещание „Европа в ноябре 1918 г.“ Реймс, 9 по 11 ноября 1968 г.
 International Colloquy: Europe in November 1918; Reims, Nov. 9 to 11, 1968
- Fran Zwitter, Znanstveno zborovanje ob petdesetletnici razpada Avstro-Ogrske in ustanovitve jugoslovanske države v Zagrebu 27.—28. decembra 1968 285—287
 Научное совещание в случае пятидесятилетия развала Австро-Венгрии и создания югослованского государства в Загребе с 27 по 28 декабря 1968 г.
 Conference of Researchers on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the Fall of the Austro-Hungarian Empire and the Creation of the Yugoslav State, Zagreb, Dec. 27 to 28, 1968.

OCENE IN POROČILA

- Herman Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte I, Altsteinzeit (France Osole) 109—111
- J. Šašel, Emona (Peter Petru) 111—112

Ustoličevanje koroških vojvod in vojvodski prestol (Bogo Grafenauer)	112—122
Georgije Ostrogorski, Serska oblast posle Dušanove smrti (Ignacij Voje)	122—125
Eduard März, Oesterreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josepha I (Jože Šorn)	125
Miroslav Pahor, Sto let slovenskega ladjarstva 1841—1941 (Jože Šorn)	126—128
Wolfgang Abendroth, Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung (Janko Prunk)	128—130
Jože Munda, Bibliografija slovenskega marksističnega tiska — 11. april 1920—26. marec 1941 (Olga Janša)	130—131
Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867—1968 (Tone Ferenc)	131—133
Jugoslavija — spomeniki revoluciji (Tone Ferenc)	134—135
Poslovilna pisma žrtev za svobodo (Tone Ferenc)	135—139
Paul Garelli, Le Porche Orient asiatique des origines aux invasions des peuples de la mer. Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 377 str., 4 kronološke tabelé, 2 karti, indeks. Nouvelle Clio. L'Histoire et ses problemes, vol. 2 (Marko Urbanija)	289—290
Georges Roux, Ancient Iraq, a Pelican Book, A 828, Harmondsworth, Penguin Books 1969, 480 str., 8 ^o (Marko Urbanija)	290—291
Dragoslav Srejšović, Lepenski Vir, nova praistorijska kultura u Podunavlju, Beograd 1969, 328 str., fotografije, risbe in plani v tekstu ter francoski povzetek (Tatjana Bregant)	291—293
Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte. Südosteuropa Jahrbuch 8. Bd. München 1969, 183 str. (Jos. Zontar)	298—300
Sima M. Cirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegova doba. Posebno izdanje SANU, knj. CCCLXXVI, Beograd 1964, str. 309 (Ignacij Voje)	301—303
Marko Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967, str. 301 (Ignacij Voje)	303—307
P. Blaznik, Urbarji freisinske škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, zvezek četrti. Viri za zgodovino Slovencev, knjiga četrta, Ljubljana 1963, str. 472, 4 zemljevidi v prilogi (Ferdo Gestrin)	307—308
Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapredjenje pomorstva Jugoslavije, knjiga 8 (1970), Zadar, str. 1063 (Ferdo Gestrin)	308—309
Beiträge zur Geschichte der Industrialisierung des Südostalpenraumes im 19. Jahrhundert. Graz 1970 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XXIV. Band). Herausgegeben von der Historischen Landeskommission für Steiermark (Jože Šorn)	309—310
Iz preteklosti makedonskega ljudstva, Skopje 1969, 271 str. 8 ^o (Olga Janša)	310—312
Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. DZS, Ljubljana 1970. 496 + II str. Tretja, pregledana in dopolnjena izdaja (Bogo Grafenauer)	312—333
Mavricij Zgonik, Zgodovina v sodobni šoli, DZS, Ljubljana 1968 (Bogo Stupan)	333—334
Marija Vrbetić, Nastava povijesti u teoriji i praksi, Školska knjiga, Zagreb 1968, 258 str. (Bogo Stupan)	334—336

BIBLIOGRAFIJA

Miloš Rybař - Olga Janša - Mara Mervič, Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, knjižnici oddelka za zgodovino Filozofske fakultete in knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani	141—153
---	---------

Bogo Grafenauer

PTUJ V SREDNJEM VEKU¹

Ko se zgodovinarji pridružujemo počastitvi častitljive starosti ptujskega mesta ob Dravi, moremo storiti to seveda le v duhu svoje vede, s kritičnim pretresanjem tega, kar o preteklosti tega mesta vemo — ali vsaj mislimo, da vemo. Hudomušnež bi mogel začeti že pri vprašanju, ali je pravilno geslo »1900 let mesta«, ki ga je bilo brati v zvezi z letošnjimi proslavami Ptuja na nekaterih njenih oznanilih² — saj je legijsko taborišče na južni strani Drave nastalo že sredi drugega desetletja po n. št.,³ civilno mesto pa je nastalo šele po opustitvi taborišča okr. leta 100, medtem ko je bilo pred 1900 leti taborišče samo prvič neposredno omenjeno v virih.⁴ Če pa postavimo v tem geslu naglas drugače »1900 let m e s t a«, nas to seveda prav tako opozarja na njegovo nenatančno formulacijo, obenem pa nas postavlja že v sredo enega izmed temeljnih vprašanj zgodovine Ptuja v srednjem veku — v vprašanje kontinuitete, tj. v kakšnih oblikah je zrasel srednjeveški Ptuj na oziroma ob razvalinah antične Poetovionis.

Pisani zgodovinski viri seveda tega stika ne izkazujejo, saj se poslednjič v antičnih virih omenja Ptuj ob zmagi Teodozija nad Maksiminom »Petovione« leta 388,⁵ posredno leta 449 v poročilu bizantinskega poslanca Priska na Atilov dvor o Tatulovem sinu Orestu, ki »se je oženil z Romulovo hčerjo, iz Poetovionis mesta v Noriku« (apò Patabiónos, tês en Nòrikò póleôs).⁶ Njun sin je bil zadnji rimski cesar Romulus Augustulus. Le z rezervo moremo misliti prav na m e s t o Poetovio kot »mesto Norik« (Norikón te pólei) v sporočilu bizantinskega zgodovinarja Prokopija

¹ Predavanje na simpoziju, ki sta ga priredila ob tisočdevetstoletnici prve omembe Ptuja Muzejsko društvo v Ptuju in Zgodovinsko društvo za Slovenijo, 6. oktobra 1969; objavi so dodane tri skice o razvoju mesta in opombe. Zgodovina Ptuja je doživela poleg stare knjige F. Raispa, Pettau, Steiermarks älteste Stadt, 1858, še dve celotni monografiji v zadnjem času: B. Saria, Pettau, 1965; Iva in Jože Curk, Ptuj, 1970. Podrobna bibliografija do 1933 je objavljena v ČZN 28, 1933 (Fr. Baš), 242—254, medtem ko so poznejša dela navedena v obeh zadnjih monografijah.

² Prim. članek J. Zadnikarja, V diagonali skozi Ptuj, s podnaslovom »Tisočdevetstoletnica mesta«, Delo 26. aprila 1969.

³ B. Saria, Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi, GMS 20, 1939, 119—131.

⁴ Taciti Historiae III/1: Poetovionem in hiberna tertiae decumae legionis convenerunt (t. j. l. 69).

⁵ J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki, Ljubljana 1950, 62.

⁶ J. Klemenc, n. d. 69.

leta 546, da je dal Justinijan Langobardom v plačilo za pomoč v vojni zoper Ostrogote »mesto Norik in utrdbe v Panoniji in mnoge druge pokrajine«. Kakor sta namreč Hauptmann in Šmid⁷ na podlagi imenovanja Poetovionis kot civitas Noricum pri Ammianu Marcelinu k sredi 4. stol. nanašala Prokopijev podatek na Poetovio, tako je Egger⁸ to izenačevanje zavračal in dokazoval, da je mišljena Celeia; v vsakem primeru gre seveda pri tem za mestna okoliša Celeiae in Poetovionis in ne za »pokrajino Norik«, kot so mislili nekateri v tujini in v zadnjem času tudi pri nas.⁹ Egger je namreč prepričan — zdi se, da je podobno mislil tudi Klemenc, ko je govoril, da je Poetovio postal konec 5. stol. ostrogotsko oporišče, ko so si ti »ruševine... primerno preuredili« — da je Poetovio »od druge polovice 5. stol. naprej ostal pač še naselbina, ki je srednjeveški prepustila v dediščino ime, toda mesto ni bil več, prav tako ne sedež škofije«. ¹⁰ V našem zgodovinopisju sicer navadno predpostavljamo, da je škofija v tem kraju propadla šele ob prihodu Slovanov (v 70. letih 6. stol. v to področje, deset let pozneje v Posavje in zgornje Podravje),¹¹ vendar moramo priznati, da o njej nimamo poročila že več kot sto let poprej in da gre potemtakem pri tem stališču zgolj za domnevo.

V vsakem primeru sledi v virih o Poetoviu po njegovi zadnji antični omembi 300 oziroma 400 let molka (kakor pač razumemo Prokopijevo sporočilo). Iz tega mraka se vnovič vzdigne Ptuj šele s sporočilom v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, da je bila za vlade Pribine v Spodnji Panoniji — ni jasno, da bi moralo biti to šele po postavitvi za mejnega grofa, tako da velja kot terminus ante quem non leto 840 — ter »v časih (salzburškega) nadškofa Liutpramma« (836—859) posvečena cerkev »ad Bettobiam«; torej med letoma 840 in 859.¹² Petnajst let po zadnji izmed obeh navedenih časovnih meja srečamo vnovič podatek, da je salzburški nadškof Teotmar 874 posvetil »ad Bettowe ecclesiam Chosiuini comitis«. ¹³ Ime tega grofa je bilo nekdanj poznano le po dveh virih druge

⁷ Procopii De bello Gothico III/33; Lj. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains, v Erläuterungen zum Histor. Atlas d. österr. Alpenländer I/4, 2: Heft, 1929, 336 sl.; W. Schmid, Ptujске krščanske starosvetnosti, ČZN 31, 1936, 113 sl.

⁸ R. Egger, Civitas Noricum (1929), ponatis v Römische Antike und frühes Christentum I, 1962, 116—122.

⁹ Stj. Antoljak, Što zapravo znači u Prokopija *Νορικῶν τε πόλις*, Zbornik radova Vizantol. instit. 4, 1956, 45—61; enako je sodil I. Pirković v svojem obravnavanju Langobardov na Dolenjskem, v predavanju za simpozij o zgodnjem srednjem veku na Slovenskem (v tisku v Arheološkem vestniku) maja 1969 v Kranju; drugačno stališče dokazuje B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, 1952, 418—420; gl. še B. Grafenauer, HZb 11—12, 1958—1959, 317, in oceno VIN (Vizantol. inst. v Beogradu) Antoljakove razprave v Byzantinische Zeitschrift 50, 1957, 403.

¹⁰ J. Klemenc, n. d., 71; R. Egger, n. n. m., 118.

¹¹ Zadnji pregled B. Grafenauer, Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe, Posebna izdanja ANU BiH XII, Simpozijum pred-slovenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, 1969, 31—40.

¹² M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 1936, 137, komentar 85 sl.

¹³ *Annales Salisburgenses majores*, ad a. 874, MGH SS XXX/2, 742.

roke kot »Gozwini comitis«, ¹⁴ tako da je zgodovinispe skoraj soglasno mislilo na Kocljevega frankovskega naslednika z imenom Gozwin (čeprav sta ostali za njegovo grofovanje na razpolago le dve leti do prihoda Arnulfa 876). Odkar pa poznamo od 20. let naprej obliko imena v velikih salzburških analih, ¹⁵ predlogi za oba prej poznana vira, je Pirchegger že 1940 in vnovič 1962 nastopil z domnevo, da gre za napačno zapisano ime Koclja (Chozili). ¹⁶ Odkar je pokazal Mitteraurer, da v karolinških grofijah na jugovzhodu ne nastopa niti ime Chosiwin niti Gozwin, ¹⁷ je v resnici postala najverjetnejša razlaga, da je to cerkev začel graditi knez Kocelj in da je ob posvečenju še po njem imenovana.

In zopet petnajst let kasneje je datiran (890, 20. nov.) jt. i. Arnulfinum, darovnica, ki si jo je pod imenom Arnulfa prefalzfificiral Salzburg okr. leta 980, pri čemer pa se je po splošnem prepričanju zgodovinarjev opiral na neko pristno Arnulfovo listino. ¹⁸ Med pristne podatke spada — zopet po splošnem prepričanju zgodovinarjev — tudi prav to, kar vsebuje o Ptuju, kajti ti podrobni podatki pač nimajo nobene posebne zveze z namenom falzfifikatorja. Mesto se glasi, da potrjuje Arnulf salzburški cerkvi »ad Pettouiam aecclesiam cum decima et duas partes civitatis cum banis, theloneis et ponte, que ab antecessoribus nostris illo tradita fuerunt, et ex parte nostra addimus terciam partem civitatis que proprietas Carantani fuit illique diiudicatum est eo quia reus magestatis nostrae criminatus est constare, exceptis subnotatis rebus quas uxori illius propter fidele servitium concessimus, id est in superiori civitate in orientali parte civitatis ipsius curtilem locum, ubi nova aecclesia incepta est, atque in inferiori civitate in occidentali parte civitatis ipsius illa curtilla loca que in potestate tunc habuit, cum hobis C et vineis X in Zistanesfeld ubi nunquam antecessores nostri alicui quicquam dederunt, propter fidele servitium prenominati archiepiscopi (sc. Teotmara) tribuimus ad praefatum monasterium sicut acervi duo prope Trauum positi sunt, ex summitate terminis qui uuagreini dicitur, et ita sicut ille uuagreini tendit usque Treuina fluit in Trauum«. ¹⁹ V nekoliko parafraziranem prevodu Franca Kosa: »Dalje potrdi kralj Arnulf solnograški cerkvi to, kar so ji podelili njegovi predniki v Ptuju, namreč cerkev z desetino in dva dela mesta s sodstvom, mitnino in mostom. K temu pa še doda tretji del mesta, katerega je imel prej v svoji lasti neki Karantanec, ki pa je izgubil svoje imetje, ker je bil zaradi veleizdaje obsojen. Izvzeta so le tista posestva, katera je (Arnulf) prepustil njegovi (Karantančevi) soprogi zaradi njene zvestobe.

¹⁴ Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, 1906, št. 232: Auctarium Garstense, Annales s. Ruodberti Salisburgenses.

¹⁵ MGH SS XXX/2, 742.

¹⁶ H. Pirchegger, Erläuterungen zum Histor. Atlas d. österr. Alpenländer II/1, 1940, 120 in 178; Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte, 1962, 58.

¹⁷ M. Mitterauer, Karolingische Markgrafen im Südosten. AÖG 123, 1963, posebej 162 sl.

¹⁸ Fr. Kos, Gradivo II, št. 296; k temu H. Pirchegger v Pirchegger-Dungern, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Erg.-Bd., 1949; Lj. Hauptmann, ZČ 4, 1950, 246; B. Grafenauer, Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji, ZČ 6—7, 1952—1953, 186 sl.

¹⁹ Fr. Kos, Gradivo II, str. 224, št. 296.

namreč dvor v vzhodnem ali gornjem delu mesta, kjer so pričeli delati novo cerkev; v dolnjem ali zapadnem delu mesta pa tisti dvori, katere je imela takrat v svoji lasti, s sto kmetijami in desetimi vinogradi na Zistanesfeldu (polje pri vasi Skorba — oz. po Pircheggerju zgornje Dravsko polje), kjer še niso nikdar njegovi (Arnulfovi) predniki komu kaj podelili. Tudi prepusti solnograški cerkvi zaradi zvestobe rečenega nadškofa zemljo, katera se razprostira od dveh postavljenih kupov blizu Drave in od mejne višine, ki se zove Breg, po Pobrežju do izliva Dravinje v Dravo.²⁰ To je hkrati vse, kar vemo o Ptujju do začetka 12. stol., kajti v vseh potrditvah Salzburgu darovanega ozemlja do 1057 se v petih darovnicah ponavlja ista formulacija (977, 982, 984, 1051, 1057) in šele v potrditvi Friderika Barbarosse leta 1178 jo zamenja novo, drugačno besedilo.²¹

K temu tekstu, ki je izhodišče za obravnavanje ptujske srednjeveške zgodovine (prav tako kakor tudi za obravnavanje razvoja salzburske posesti v štajerskem Podravju), se bomo povrnili. Zaenkrat naj samo ugotovimo, da v sporočilih pisanih virov zija med antičnim in srednjeveškim Ptujem velika vrzel. Na ime civitas oprt poskus zapiranja te vrzeli, najsi bo še v tako blagi obliki (npr. po Pirchegg. 1904: »Pettau erscheint freilich schon bei seinem ersten Auftreten als civitas, ohne dass wir entscheiden können, ob ihr das Stadtrecht im Mittelalter, sagen wir im VIII. oder IX. Jahrhundert verliehen wurde, oder ob sie ihre Stellung als Stadt noch aus dem Altertume herüber gerettet hat; man möchte allerdings letzteres vermuten«),²² se je namreč izkazal v luči raziskovanja postanka srednjeveških mest pri nas kot neutemeljen, čeprav je dolgo in močno vplival na različno pisanje o zgodovini Ptujja in še danes ponekod odmeva v napačnih formulacijah o Ptujju kot o »civitas-mestu« v 9. stol.²³

Nekoliko ožja postane ta vrzel, če dopolnimo pisane vire z arheološkimi. Sicer prav gotovo kaže vzporejanje Pahičevih pregledov »antičnih naselbin in grobišč iz prvih štirih stoletij po n. št.« ter »staroslovanskih grobišč ter po večini na arheoloških najdiščih osnovanih prafar« v slovenskem Podravju in Pomurju (kjer je zajeto skoraj vse ozemlje Ptujске marke 11. stol.), da se res »s slovansko naselitvijo... tudi v Slovenskih goricaх prične novo obdobje, v katerem za prvih 400 let preseneča ponovna praznina najdišč«.²⁴ Vendar je prav na področju Ptujja nekoliko bolje. Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu, v katerem se kaže domače, pa že s tujim, predvsem germanskim prebivalstvom pomešano

²⁰ Fr. Kos, Gradivo II, str. 223 sl.; H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 59 sl.

²¹ Fr. Kos, Gradivo II, 460 (977), 473 (982), 482 (984); III, 1911, 179 (1051), 197 (1057); IV, 1920, 610 (1178).

²² H. Pirchegger, Geschichte der Stadt und Herrschaft Pettau im Mittelalter II, XXXV. Jahresbericht des... Gymnasiums in Pettau 1903/1904, 1904, 28.

²³ Fr. Zwitter, K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, ZC 6—7, 1952—1953, 219, 221—224, 227; a gl. npr. Iva in Jože Curk, Ptuj, v zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 1965, 6; oba avtorja sta popravila izražanje v knjigi Ptuj, 1970, 56.

²⁴ S. Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih gorica in Pomurja, v Svet med Muro in Dravo, 1968, zemljevida 203 in 225, citat 227.

romansko prebivalstvo, sega prav blizu konca antike (v začetek 6. stol.).²⁵ Prav v to razdobje postavlja P. Koroščeva po novi analizi en grob s Panorame in s tem potrjuje že poprejšnjo Sarijevo domnevo.²⁶ Z druge strani se začenjajo po mnenju P. Koroščeve slovanske najdbe v Ptuj (posebej na Panorami) že s »karantansko« kulturo, katere začetek postavlja v 7. stol. in izvaja njene oblike delno iz stika s staroselci (zlasti v Panoniji).²⁷ Tako bi preostala le še vrzel kakega stoletja, čeprav seveda res vsa koncepcija dr. Koroščeve, izdelana v obliki disertacije, doslej še ni bila objavljena s celotno argumentacijo in zato arheološki svet še ni mogel zavzeti svojega stališča do nje. Brez dvoma pa segajo slovanske arheološke najdbe v Ptuj od zgodnejše stopnje na Panorami z grobovi na zahodni ravni gradu vsaj do 10. (če ne do 11.) stol., torej še preko časa v katerem se začenjajo prve omembe srednjeveškega Ptuja v pisanih virih.²⁸ Sosova je prav za 9. stol. ugotovila nekatere podobnosti med podrobnimi potezami pokopavanja na ptujskih in na zalavarskem grobišču;²⁹ prav tako je Josip Korošec pred smrtjo začel razlagati nekatere sestavine ptujske materialne kulture, ki jih je poprej povezoval z bizantinskimi vplivi (tj. z importom), po objavah velikih povojnih izkopavanj na Moravskem s ptujsko-moravskim stikom, posredovanim seveda prek Blatenskega kostela in njegove okolice.³⁰

Poleg samega grobišča na zahodni grajski ravni pa velja v tem pogledu opozoriti tudi na uganko, ki jo vse doslej postavlja poznoantična trdnjavica.³¹ Njen poznoantični izvor ni sporen, čeprav so ga povezovali bodisi z utrjevalnimi deli ob utrjevanju notranjosti rimske države konec 3. stol.,³² z utrjenimi zatočišči, ki si jih je ob propadanju rimske moči gradilo prebivalstvo samo, ali z gotsko dobo oblasti nad tem delom Panonije³³ ali s kratkotrajno dobo bizantinske oblasti v prvem desetletju vojne z Ostrogoti v Italiji.³⁴ Ne glede na spornost časa nastanka te zgradbe nas namreč vznemirja neodgovorjeno vprašanje — tudi tega je postavil že Baš — zaradi česa slovansko grobišče nikjer ne prestopa njene vnanje meje, čeprav nam je prav iz slovenskega panonskega prostora znanih več primerov, ko so Slovani pokopavali svoje pokojne med zidovjem propadlih rimskih hiš.³⁵ Ali je torej ta trdnjavica iz pozne antike služila

²⁵ I. Mikl-Curkova, Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu v Ptuj, ČZN n. v. 2, 1966, 46—62.

²⁶ P. Korošec, prispevek v tisku v ZČ 24, 1970; B. Saria, Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj, 1936, 41; isti, Pettau, 1965, 14.

²⁷ P. Korošec, Zgodnjerednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, še neobjavljena disertacija na filozof. fakulteti v Ljubljani (obranjena 19. VI. 1968).

²⁸ J. Korošec, Staroslovensko grobišče na Ptujem gradu, 1950.

²⁹ A. Sós, Ausgrabungen von Zalavár, Cyrillo-Methodiana, 1964, 222—261.

³⁰ Ustno obvestilo, gl. B. Grafenauer, Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju, Hauptmannov zbornik (Razprave SAZU, razr. za zgodovin. in družbene vede V), 1966, 57.

³¹ J. Klemenc, n. d.

³² J. Šašel, K zgodovini Ptujkega gradu v arheoloških obdobjih in nekaj novih najdb na zahodnem vnožju, Kronika 9, 1961, 125 sl.

³³ J. Klemenc, n. d., 60—81.

³⁴ Fr. Baš, ZČ 2—3, 1948—1949, 212.

³⁵ J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji, 1947, 36, 45.

tudi kakšnemu namenu Slovanov v času trajanja grobišča in kakšen je bil ta namen? Odgovor na ta nerazrešeni problem bi utegnil pokazati na Ptujskem gradu doslej najpreciznejšo prostorno kontinuiteto med antiko in srednjim vekom, kar jih poznamo.

Medtem ko poznoantična in zgodnesrednjeveška grobišča vrzel le močno zmanjšujejo in ko ostaja vprašanje neposredne prostorne kontinuitete v uporabi trdnjave na zahodni ravni nerazrešeno, pa ime kraja neposredno dokazuje stik med Slovani in romanskimi staroselci. Ime Optuj izvira iz ad Petojo.³⁶ Še pomembnejša utegne biti Ramovševa ugotovitev, da nemška oblika Pettau ni mogla nastati iz slovanskega imena Ptuj, marveč le iz romanskega Poetovio.³⁷ Po njegovem mnenju naj bi v resnici sprejeli Nemci to ime iz ust ostankov staroselcev, ki so torej preživeli v tem okolišju vsaj dve stoletji sožitja s Slovani, kajti po jezikovnih zakonih (nespremenjena p in t!) Nemci imena niso mogli prevzeti pred prvo polovico, po zgodovinskih podatkih pa ne pred sredo 8. stol.³⁸ Vendar je treba opozoriti, da Ramovševa teza med filologi ni povsem nesporna, kajti Skok je trdil zoper njo, da se »njem. Pettau ne osniva na izgovoru Latinā onoga kraja, nego je kasnije (u. 9. stolj.) učenim putem nastalo iz Petovio, i to preko latinizatoru u Salzburgu, koji su ovdje već u 9. stoljeću imali stražu protiv Madžara.«³⁹ (Ramovš res pozneje te teze ni več ponavljal.)⁴⁰

Vendar je treba že tu opozoriti, da isto ime — Poetovio in Ptuj — vendarle ne pomeni istega prostora. Ugodnost geografskega prostora na mestu, kjer z ene strani meja med Slovenskimi goricami in vzhodno ravnino, z druge strani reke pa hajdinska terasa zmanjšujeta poplavno in zato težko prehodno ozemlje Drave na najmanjšo mero in tako ustvarjata najugodnejše pogoje za brod prek reke v času pred tehničnim obvladovanjem rečnih tokov in njihovega prehoda, je seveda ostala. Bila je še celo okrepljena s podedovanim rimskim mostom prek reke, kajti »most« v Arnulfinumu je — tako po pravici Saria⁴¹ — vsekakor še rimski. Toda prav dejstvo, da je bil rimski most odkrit (1913) v vsej dolžini na južnem bregu Drave (približno od obrežja nasproti jugovzhodnemu začetku Vičave do Studenčnice pri Zgornjem Bregu), kaže, da je Drava na tem mestu od antike in zgodnjega srednjega veka naprej odplavila za vso svojo širino prostor rimskega mesta od današnjega muzeja (nekdanjega dominikanskega samostana) navzgor. Težišče rimskega civilnega mesta je bilo — drugače kakor legijskega tabora pred njim — res na levem bregu Drave, toda na prostoru Vičave, Panorame in severno od prehoda med

³⁶ Fr. Šturm, Refleksi romanskih palataliziranih konzonantov v slovenskih izposojenkah, ČJKZ 6, 1926, 73; J. Kelemina, Hajdina, ČZN 28, 1933, 118.

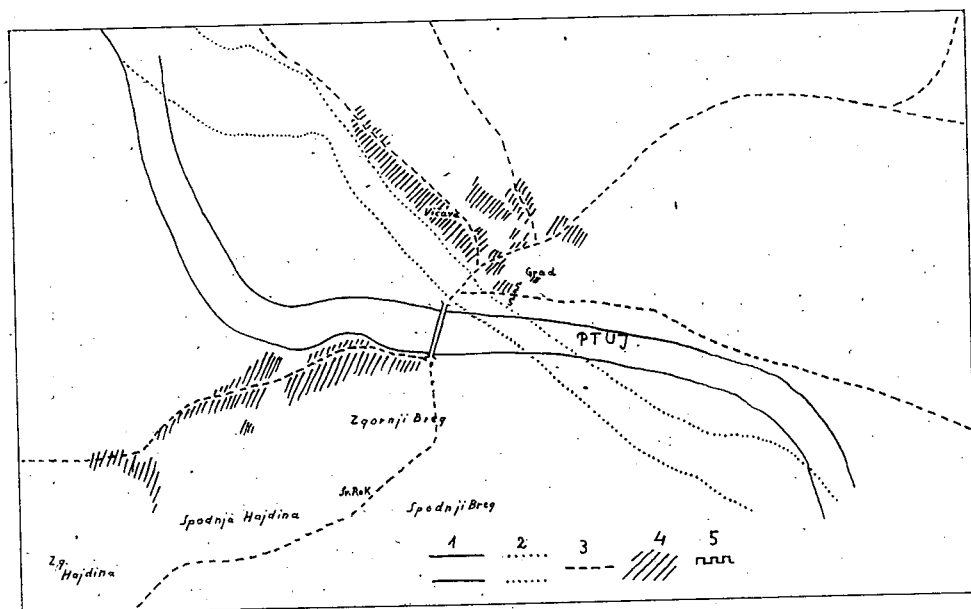
³⁷ Fr. Ramovš, LjZ 39, 1919, 379 sl.

³⁸ Nemški (oz. bavarski) stik s Ptujem je nemogoč pred prihodom Karantanije pod frankovsko nadoblast okr. 745; zato je Sarijevo datiranje tega stika (s sklicevanjem na Kranzmayerja; Pettau, 14) v prvo polovico 8. stol. gotovo prezgodnje.

³⁹ P. Skok, Oglej i Celje, ČJKZ 3, 1921, 25 sl.

⁴⁰ Fr. Ramovš, Historična gramatika slovenskega jezika II, Konzonantizem, 1924, 180, in Kratka zgodovina slovenskega jezika I, 1936, 34, 39.

⁴¹ B. Saria, Pettau, 15.

1. Skica zemljepisnega položaja Petovija in njegovih arheoloških sledov. 1 — Domnevni tek Drave v antiki (po položaju rimskega mostu in odsotnosti antičnih najdb v mestu južno od Prešernove ceste in Slovenskega trga) in v zgodnjem srednjem veku (do konca uporabnosti rimskega mostu). 2 — Današnji tek Drave (na področju mesta vsaj od druge polovice 13. stol. naprej, ko je bil zgrajen minoritski samostan). 3 — Rimske ceste in poti. 4 — Obseg z arheološkimi najdbami zagotovljenih delov naselbinskih jeder rimskega Petovija. 5 — Smer vzhodnega obzidja rimskega mesta med grajskim gričem in Dravo, delno odkritega leta 1944.

Gradom in Panoramo do Grajene.⁴² Poznoantični zid, čigar temelje so našli na današnjem Muzejskem trgu, to nedvoumno dokazuje, prav tako pa dejstvo, da so bili na ozemlju srednjeveškega mesta odkriti samo grobovi, poleg tega pa severovzhodno od današnje proštije cerkve ostanki poznoantične cerkve, po utemeljeni razlagi pokopališke. Še več. Prostor srednjeveškega »starega mesta« je bil v antiki omejen na teraso pod Grajskim hribom, na kateri teče današnja Prešernova ulica in po kateri je vodila tudi tedaj cesta proti vzhodu. Ostali prostor mesta pod to teraso je naplavljen teren, ki je ostal izven inundacijskega ozemlja, ko je Drava premaknila svoj tek nad današnjo muzejsko teraso proti severu, pod njo pa proti jugu.⁴³ Prostorno je torej srednjeveški Ptuj do antične Poetovionis v podobnem razmerju kakor srednjeveška Ljubljana do antične

⁴² B. Saria, Blatt Ptuj, 30 sl. (most), 31—40; Pettau, 12; I. Mikl-Curkova, O podobi in zgodovini rimskega Ptuja, Kronika 12, 1964, 74, sl., in Rekonstrukcija podobe antičnega Ptuja, Kronika 16, 1968, 77—79; I. in J. Curk, Ptuj, 1970, 15—42.

⁴³ Fr. Baš, Historično-geografski razvoj Ptuja, ČZN 28, 1933, 86—97.

Emone. Obe srednjeveški mesti sta nastali ob antičnem in zunaj njegovega jedra, obe v varstvu grajskih gričev, obe pa sta se z enim izmed svojih kril opri na zunanjo stran dela antičnega obzidja in ga uporabili za svoje utrdbe (Ljubljana od Univerze do Križank, Ptuj na zahodu med Grajskim gričem in Dravo na Muzejskem trgu).

Po tem razčiščenju kontinuitetnih in diskontinuitetnih vprašanj med antičnim in srednjeveškim Ptujem se moremo obrniti k skromnim podatkom o njegovi zgodovini do ustalitve gradu in naselbine pod gradom v salzburških rokah sredi 12. stol. Kraj je v časih obrske moči spričo svojega pomena za prehod čez Dravo brez dvoma spadal v obrsko območje. Če smemo — kakor je sodil Joža Rus⁴⁴ — uporabljati poznejše meje frankovskih mejnih grofij v 9. stol. kot oporišče za obseg ozemlja, ki so ga Franki osvojili ob svojih posameznih sunkih proti Obrom, spada Ptuj kot kraj v poznejši Spodnji Panoniji⁴⁵ v osvojitve iz let 795/796, v pohodih, ki sta jih vodila furlanski krajiščnik Erik in Karlov sin Pipin.⁴⁶ Prav pomen mostišča za obrske pohode zbuja vprašanje, ali bi moglo (kljub grobiščem) v resnici ob mostu ali nad njim obstajati nepretrgano slovansko naselje ali pa so se Slovani morali občasno umikati v razgibano ozemlje severno ali južno od mostišča in se v dobah popuščanja obrskih pohodov proti Italiji vnovič vračati k njemu.

Zagotovljeno daljše obdobje nepretrganega razvoja se začenja vsekakor šele odkar si je po letu 840 z darovnico, o kateri se ni ohranilo nobeno neposredno sporočilo, pridobil tu posest Pribina;⁴⁷ po prefalzirani Arnulfovi listini je šlo tu za »dvore« (curtilia loca),⁴⁸ tj. središča dominikalnega agrarnega gospodarstva v različnih delih »civitatis«, ki pa brez dvoma predpostavljajo tudi k dvorom pripadajoče kmečke naselbine. Iz Pribinovega časa izvira prva cerkev v Ptujju (840—859), po njegovi

⁴⁴ J. Rus, neobjavljena razprava Etape v zasedbi slovenskih dežel po Frankih, gl. Kronika 4, 1937, 2.

⁴⁵ Lj. Hauptmann, Mejna grofija spodnjepanonska, Razprave ZDHV 1, 1923, 323—350.

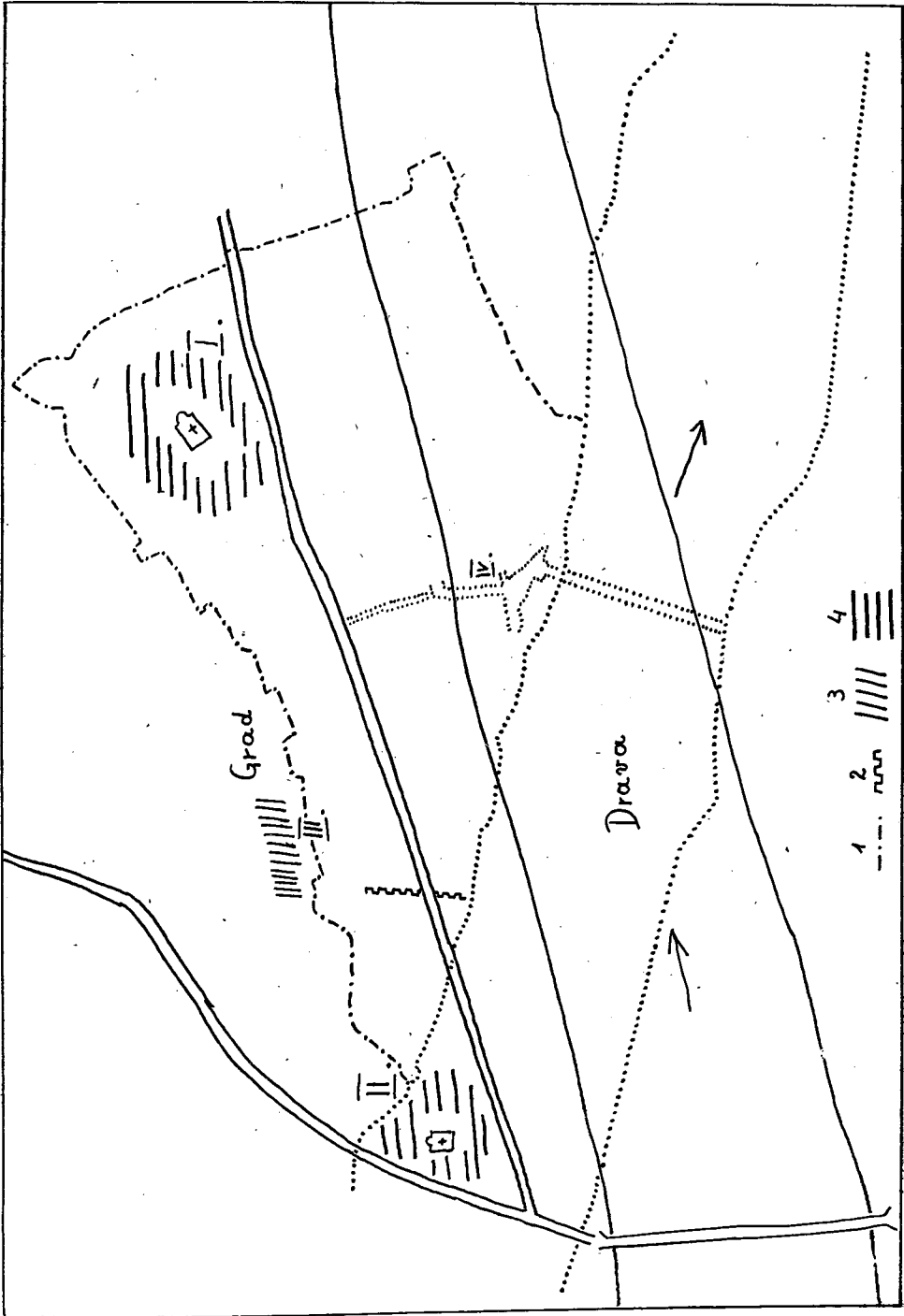
⁴⁶ FR. Kos, Gradivo I, št. 293, 301.

⁴⁷ Lj. Hauptmann, Razprave ZDHV 1, 1923, 312—314; M. Kos, Conversio, 137 sl., 85 sl., 90 sl.

⁴⁸ Fr. Kos, Gradivo II, str. 244.

2. *Skica začetkov Ptuja v 9. stoletju in njihovega zemljepisnega položaja.* S polnimi črtami so narisani domnevni tek Drave, most in antične smeri vzhodnih cest v 9. stol., s pikčastimi črtami tek Drave v 19. stol. ter most in pot, ki vodi od mostu s strani na glavno tržno ulico (Žitna ulica, Gosposka ulica, Prešernova ulica). Drugi znaki pomenijo:

1 — Obseg srednjeveškega mesta po dokončanem razvoju. **2** — Smer antičnega vzhodnega obzidja med »Zgornjim dvorom« in dominikanskim samostanom. **3** — Položaj staroslovanskega grobišča na zahodni ravnini grajskega griča. **4** — Področji Kocljevega in Pribinovega dvora s cerkvama. **I** — Dvor in cerkev »in superiori civitate in orientali parte civitatis«. **II** — Dvor in cerkev »in inferiori civitate in occidentali parte civitatis«. **III** — Staroslovansko grobišče. **IV** — Nova zveza glavne tržne ulice z novim mostom.

smrti pa je Kocelj, ki je prevzel očetovo dediščino (okr. 860/61), začel z gradnjo druge cerkve, omenjene 874. Po verjetni Pircheggerjevi razlagi Arnulfinuma se prav na to cerkev nanašajo tudi njegovi podatki o novi cerkvi.⁴⁹ Vsekakor po letu 860, iz katerega je ohranjena obsežna darovnica Ludvika Nemškega salzburški cerkvi, v kateri Ptuj še ni zajet, morda pa tudi šele po padcu Koclja 874, in pred 887, v katerem je postal Arnulf frankovski kralj, je postal Salzburg posestnik dveh delov »civitatis«, starejše cerkve, sodstva, mitnine ali sejemske dajatve (theloneum) in mostu. Kocelj je — obsojen zaradi veleizdaje — izginil in je kralj zasegel njegovo posest, razen tiste, ki jo je ohranila njegova Frankom zvesta žena. To interpretacijo Arnulfinuma⁵⁰ nova razlaga podatka o cerkvi iz leta 874 le še potrjuje, saj je sedaj z obeh strani povezana s Kocljem-Karantancem. Koclju zaplenjeno posest je Arnulf daroval Salzburgu (890). Toda že 894 so Madžari prvič udarili v Panonijo in jo opustošili, v letih 898 in 899 pa so se napadi ponovili in frankovska oblast je bila vržena v notranjost Alp. Bavarski škofje so v pismu papežu leta 900 trdili, da »in tota Pannonia, nostra maxima provincia, tantum una non appareat ecclesia«.⁵¹ Ptuj je ostal v prostoru, ki so ga obvladovali Madžari.

TedANJI Ptuj se je brez dvoma razlikoval od poznejšega srednjeveškega mesta. O tem ne govore samo »dvori« in njihova vloga v agrarnem gospodarstvu, marveč tudi položaj antičnega mostu, ki je tedaj pač še igral svojo vlogo. Tudi omemba »spodnje civitatis v zahodnem delu civitatis« priča o tem, da je bil prostor med muzejem in Vičavo še prostornejši — in verjetno je prav na tem mestu treba domnevati obstoj starejše cerkve iz Pribinovih časov, medtem ko je mogoče postavljati »zgornjo civitas v vzhodnem delu civitatis« z novo cerkvijo samo na razširjeni prostor podgrajske terase okrog proštijске cerkve. Težko je reči, v kolikšni meri so bila ta naselbinska jedra zvezana med seboj (npr. ob današnji Prešernovi ulici) s količkaj strnjenim sistemom hiš — prej se mi zdi to neverjetno, kakor pa verjetno. Vsekakor je mogoče domnevati dvore tudi v okolici (na kopi grajskega griča in drugod). Na zahodnem platoju Grajskega griča poznamo slovensko grobišče⁵² — eno izmed najobsežnejših v Sloveniji — seveda pa se tudi pri njem postavlja vprašanje, ali njegova uporaba vsaj v dveh desetletjih neposredne salzburške oblasti nad večino naselbinskega sklopa konec 9. stol. ni bila začasno pretrgana in nato zopet nadaljevana v 10. stol.

Že uporaba izraza civitas v navedenih citatih jasno dokazuje, da je pravilna Zwitterjeva ugotovitev, da more imeti ta izraz v 9. stol. zelo različne pomene (grad, razvaline antičnega mesta, bodisi naseljene bodisi nenaseljene in pod.), ter da tudi pri Ptujju nikakor ne gre za pomen »mesto« ali »meščanska naselbina«.⁵³ Dodatne salzburške pravice pa vendarle kažejo na nek promet skozi kraj (most in vsekakor dajatve ob njegovem prehodu) ter na letne sejme, pa tudi na posebno sejmsko sod-

⁴⁹ H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 58 sl.

⁵⁰ B. Grafenauer, ZČ 6—7, 1952—1953, 186 sl.

⁵¹ Fr. Kos, Gradivo II, št. 324, str. 245.

⁵² J. Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu, 1950.

⁵³ Fr. Zwitter, ZČ 6—7, 1952—1953, 221—224.

stvo poleg običajnega imunitetnega sodišča, ki je Salzburgu pripadalo na njegovih gospodstvih.⁵⁴

Po zmagi nad Madžari pri Augsburgu 955 se je postopno začela širiti nad ozemljem vzhodno od Alp vnovič nemška oblast. Druga za drugo se javljajo v darovnicah nove marke, v katere je bilo razdeljeno osvojeno ozemlje. Med njimi je bila 980 tudi Rachwinova grofija (comitatus Rachvini comitis), ki je bila severno od Savinjske⁵⁵ in v kateri je ležal pagus Zitdinesfeld, zgornje Dravsko polje zahodno od Ptuja⁵⁶ (leta 985); leta 1091 se prav ta krajina imenuje *marchia trans silvam*,⁵⁷ med letoma 1106 in 1124 pa *marchia Pitouiensis*.⁵⁸ Vsekakor je bil prav na meji ozemlja, ki je prišlo na prelomu 10. in 11. stol. vnovič v nemške roke, tudi Ptuj in Salzburg je s predlaganjem prefalzificirane darovnice svojih posestev tja do nekdanje spodnje Panonije v potrditev s strani različnih cesarjev od leta 977 naprej skrbel za obnovitev svojih nekdanjih pravic do tamšnjih posestev. Skrb gotovo ni bila brezuspešna, vendar nam pa vse te listine ne povedo ničesar niti o obnovitvi niti o podobi tedaj nastajajočega Ptuja. Prav nič se ne moremo nanje sklicevati, da se npr. Ptuj »znova pojavi v zgodovini 977 ter dobi zidani stolpasti grad in zemeljske utrdbe«,⁵⁹ kajti listine o Ptujju samo ponavljajo podatke Arnulfinuma iz konca 9. stol. To ponavljanje do srede 11. stol. prav gotovo ne priča, da bi Salzburg od te posesti imel posebne koristi ali posebno ozke stike z njo. Šele po nemško-ogrski vojski sredi 11. stol. se je utegnil položaj spremeniti. Toda v obmejnih predelih so tekli naprej medsebojni napadi in pustošenja. Meja salzburškega ozemlja južno od Drave je v tedanjih virih vselej napovedana le do ustja Dravinje v Dravo, torej le do ptujškega okoliša. Tudi ohranjena sporočila iz 12. stol. o prostoru med Dravo in Muro kažejo, da je segala oblast nemške države le do črte, ki povezuje prek Slovenskih goric Radgono s Ptujem. Obmejna področja so bila tudi znotraj marke predmet pogostnih napadov. Tako pravi menjalna listina med mejnim grofom in šentpavelskim samostanom iz časa med 1106 in 1124 v široki okolici Maribora, da so ta loca ... crebra hostium irruptione devastata et in solitudinem maximam fuerant exparte redacta,⁶⁰ podobno sporočilo se ponavlja kot označba dobe pred sklenitvijo miru med salzburškim nadškofom Konradom in ogrskim kraljem Štefanom (med 1125 in 1127) za vso Ptujsko marko,⁶¹ o posameznih napadih pa je govora tudi še pozneje (npr. 1131).⁶²

Dejansko se začenja novi razvoj Ptujä — tako gradu kakor mesta pod gradom — prav od Konrada naprej. Šele ta razvoj nam je poleg

⁵⁴ Fr. Zwitter, ZC 6—7, 1952—1953, 223, 242 sl.

⁵⁵ Fr. Kos, Gradivo II, št. 470.

⁵⁶ Fr. Kos, Gradivo II, št. 487.

⁵⁷ Fr. Kos, Gradivo III, št. 395.

⁵⁸ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 22.

⁵⁹ J. Curk, v Svet med Muro in Dravo, 300; podobno dvomljivo stališče v Ptuj, 1970, 58.

⁶⁰ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 22.

⁶¹ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 88.

⁶² Fr. Kos, Gradivo IV, št. 105.

tega — po koncu 9. stol. — vnovič znan po virih. Stanje ob relativni ustalitvi miru na ogrski meji pred mestom opisuje njegov življenjepis z besedami: *Bethowe antiquum extitit castrum, sed dirutum multis temporibus, atque ab illo, sicut hodie cernitur, reedificatum est.*⁶³ Gotovo je pripadla prav temu gradu poglobitna naloga v namenu, ki ga je imel po besedah življenjepisca Konrad ob svojem utrjevalnem delu, ki je zajelo tudi Lipnico in Rajhenburg: »njegov namen je bil zavarovati marko z gradovi, razpostavljenimi na primernih utrjenih krajih, da bi jo mogel braniti, ako bi Ogri zaradi svoje naravne nestanovitnosti prelomili prisego.«⁶⁴ Napolnih petdeset let zatem je potrdil cesar salzburške pravice v Ptuju brez ponavljanja podatkov iz 9. stol.: »v Ptuju cerkev z desetino in vse mesto (totam civitatem) s sodstvom, mitnino, mostom in vsem, kar spada k temu kraju«⁶⁵ (5. jun. 1178). Že od začetka 30. let 12. stol. pa ptujskega razvoja ni nosil več Salzburg sam, marveč salzburška ministerialna rodbina (doma najbrž iz Lungauua), ki si je nadela ime po mestu (gospodje Ptujski) in postala v 13. stol. ena izmed najmočnejših rodbin med štajerskim plemstvom.⁶⁶

Toda oglejmo si zopet najprej razvoj obeh sestavin protiogrške utrdbe, zgrajene za Konrada med 1131 in 1147 — gradu in mesta.

Grad je bil po izkopavanjih stároslovanskega grobišča in domnevnega staroslovanskega svetišča na zahodni ravnini glede svojega razvoja analiziran dvakrat,⁶⁷ v bistvu po istih virih (le da Curk navaja napačno še dva podatka o dvorih v mestu in Zahново listino o castrum minus v Ptuju iz leta 1231, ki v resnici ne obstaja),⁶⁸ vendar z različnim rezultatom. Jedro gradu je zraslo vsekakor na vrhu hriba, na mestu sedanjega grajskega poslopja. Sporno pa je vprašanje, kje je stal drugi grad — castrum minus — na grajskem griču ali v mestu. Gre za interpretacijo podatkov, ki govore o dveh gradovih v Ptuju: Baš postavlja tudi castrum minus na grajsko planoto, medtem ko pomeni to ime po Curkovem mnenju Gorenji dvor v današnji Prešernovi ulici (št. 33), ki še danes stoji.

Podatki so naslednji: 1247 se navaja vazal Ptujskih Hermannus de Pettouia de castro minori,⁶⁹ kar predpostavlja seveda tudi castrum majus (castrum domini Hermannus se omenja že 1235);⁷⁰ 1258 (ne 1265 kot Curk)

⁶³ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 109.

⁶⁴ Fr. Kos, Gradivo IV, str. 66; citat je Kosova parafraza besedila: *Haec tria castra super Ungaros edificavit post compositum inter se et illos foedus amicitiae, hac intentione et providentia, ut si forte contingeret illos iuxta naturalem inconstantiam fidem violare, marchia castris super loca congrua dispositis munita, repugnandi haberet ausum et copiam.*

⁶⁵ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 610.

⁶⁶ H. Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt 42, 1951, 3—36; Die Untersteiermark, 61 sl.

⁶⁷ Fr. Baš, Mali grad v Ptuju, ZČ 4, 1950, 127—150; J. Curk, Ptujski grad, Kronika 6, 1958, 57—66.

⁶⁸ Prva omemba »malega gradu« je šele iz 1247, gl. J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark III, 1903, št. 15.

⁶⁹ J. Zahn, Urkundenbuch III, št. 15.

⁷⁰ Fr. Kos, Gradivo V, 1928, št. 233.

omenja Otokar iz Geule ob opisu pogajanj med ogrskim mladim kraljem Štefanom in salzburskim nadškofom Ulrikom pred Ptujem, ki ga je prvi oblegal zaradi upora Hartnida Ptujškega, beide burg und stet (v. 5782);⁷¹ v pogodbi med nadškofom Friderikom in Friderikom Ptujskim se leta 1280 omenjajo prav tako gradova in mesto (Vesten und Stadt);⁷² najpomembnejši je popis ptujskih posesti iz časa 1296/1300, datiran pri Langu napačno v leto 1433,⁷³ ki navaja »datz Pettaw die brugk und den turn von der purge und das Wenich haws (castrum minus!) und was auf dem perg ist und zwelf umb den perg, die zu dem purcklehen gehören; tudi 1428 se v oporočnem določilu zadnjega Ptujškega omenjata Haus und Veste Pettaw ločeno od mesta.⁷⁴ Če navaja podatek okr. 1300 castrum minus (Wenich haus) v nemščini izrecno poleg gradu in stolpa na grajskem griču, je pač spor odločen v korist Baša (in prav tako najbrž tudi njegov spor okrog izkopa, ki je bil nekdanj proglašen za »slovansko svetišče«, čeprav tudi s tem še ni razrešena vsa njegova arheološka problematika).⁷⁵ Če poleg tega v enem izmed redkih sporočil o pregrajevanju v 16. stol. zvedemo, da je »dal Antonio de Piva 1556 star stolp podreti (abtragen liess)«, se more to nanašati pač na ta castrum minus, ne pa na stolp, ki je še v 17. stol. stal v okviru gradu in ga je videti na mestnih vedutah ter so ga podrli šele pozneje.⁷⁶

Zgodovino gradu v srednjem veku bi torej mogli povzeti takole: Vse, kar se trdi o gradnjah v 11. stol., so samo domneve, ki slone na splošnih potezah delovanja nadškofa Gebharda (1060—1088) v Brežah; v Konradovi dobi je bil zgrajen na grajskem hribu dvojni grad — majus na kopi griča, minus na grajski ravni; kadar ni bilo nadškofa — tako

⁷¹ Ponatis tega mesta po Seemüllerjevi izdaji Otokarjeve Rimane kronike (MGH, Deutsche Chroniken V/1) pri H. Pirchegger, Geschichte Pettaus im Mittelalter I, XXXIV. Jahresbericht des ... Gymnasiums in Pettau 1902—1903, 1903, 23; J. Curk, Kronika 6, 1958, 57; gre za prvi upor štajerskih ministerialov zoper Ogře 1258, medtem ko 1265 Ogri seveda v Ptuj niso imeli več kaj opraviti.

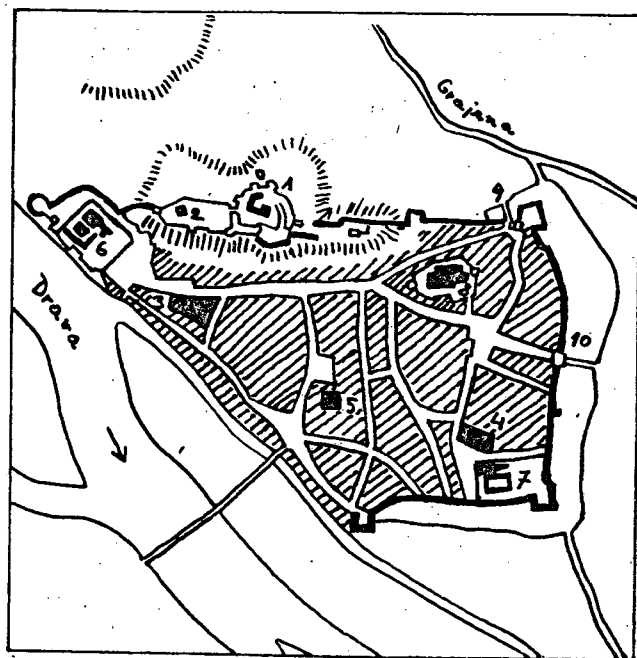
⁷² A. Lang, Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520, Graz 1937—1939, 54.

⁷³ A. Lang, n. d., 61; za datiranje delitve posesti med Friderikom in Hartnidom gl. H. Pirchegger, ZHVSt 43, 1951, 18; napačni datum uporablja še Curk, Kronika 6, 1958, 58.

⁷⁴ A. Lang, n. d., 61.

⁷⁵ J. Korošec, Slovansko svetišče na Ptujskem gradu, 1948; Fr. Baš in Korošec, Problem slovanskega svetišča na Ptujskem gradu, ZČ 2—3, 1948—1949, 206—239; Dj. Bošković, Problem slovenskog hrama u Ptuj, Starinar, SAN, 1, 1950, 39—46; J. Korošec je do konca življenja ostal pri mnenju, da je mogoče stratigrafske podatke združiti samo s stavbenim objektom do 10. stol. in je bil namenjen vnovič s podrobnejšo obravnavo stratigrafskih elementov braniti svojo tezo, da gre pri objektu za staroslovansko svetišče; čeprav sem drugačnega mnenja in imam polemiko zoper to razlago za prepričljivo, je vendar res, da je ostala stratigrafska stran te problematike doslej tako rekoč neobdelana.

⁷⁶ H. Pirchegger, Schloß Ober-Pettau, v Hausmann, Südsteiermark, 1925, 372; J. Curk, Ptuj, 1970, 92, prenaša ta stolp brez argumentacije kar v okvir mestnega obzidja.

3. Poglavitne črte dozorelega srednjeveškega Ptuja, postavljene v okvir Montecuccolijevega načrta utrdb sredi 17. stol. (s pomočjo Pircheggerjeve predloge).

1 — Castrum majus (veliki grad). 2 — Castrum minus (mali grad). 3 — Zgornji dvor Ptujskih. 4 — Spodnji dvor Ptujskih. 5 — Pfisterjev dvor (v začetku 15. stol. v rokah Ptujskih). 6 — Dominikanski samostan. 7 — Minoritski samostan. 8 — Proštjska cerkev. 9 Špehova vrata. 10 — Ogrska vrata.

zveno po določbah ob pomiritvi Ptujskih z nadškofom konec 13. stol. — so prebivali v večjem gradu ministeriali, v manjšem njihovi vitezi; kadar je prišel v Ptuj nadškof, so se Ptujski morali umakniti v manjši grad in v večjem napraviti prostor svojemu gospodu.⁷⁷ Ves ta razvoj nima nobene zveze z zgradbami v mestu. Okrog gradu je bilo še dvanajst hiš za grajske stražnike. Castrum minus je bil porušen šele sredi 16. stol., ko je dobil grad ob utrjevanju zoper Turke podobo, ki jo kažejo njegove prve slike iz 17. stol.

Prvo razdobje nepretrganega razvoja mesta od srede 12. stol. naprej nam je znano manj, kakor zgodovina gradu, toda pglavitni elementi so vendarle jasni in nedvomni. Gotovo gre za naselbino meščanskega tipa. Njeno hrbtenico predstavlja trg v obliki ceste med župno cerkvijo in zgornjim dvorom (Kornigasse, Herrngasse, Prešernova ul.). Od tod proti Dravi se spuščajo majhne ulice, ki prav tako spadajo v staro mestno jedro, na vzhodu vse do približno Krempljeve ul., seveda z vključenim spodnjim dvorom (sedanjim občinskim sodiščem). Oporišče naselbine je bil z ene strani čim varnejši položaj med hribom z močnim gradom in široko reko; zato se je prestavila in osredotočila iz razsejanih in po Madžarih rušenih dvorov na ozemlje, ki ga je bilo najlaže zavarovati: med prostorom, kjer se grajski grič najbolj približa reki na zahodu in med Krempljevo ul. na vzhodu, po kateri so približno speljali

⁷⁷ A. Lang, n. d., 53—57; H. Pirchegger, ZHVSt 42, 1951, 15—17.

vodo Grajene in tako povečali varnost kraja. Že smer tržne ulice kaže, da ni bil oporišče meščanske naselbine, ki je tako nastajala in se nepretrgano razvijala od srede 12. stol. naprej, na Dravi most, ki ga kažejo poznejše upodobitve Ptuja in ki se je naslanjal na levi breg pri trikotno lijakastem tedanjem Svinjskem, poznejšem Lesnem in današnjem Hrvatskem trgu. Prešernova (stara Žitna) ulica teče v smeri od starega rimskega mostu proti župni cerkvi in prav gotovo je to začetek, od katerega se je razraščal kraj s cestami v podobi ribjih kosti, kakor pravi Curk. Na prehod Drave na starem mestu rimskega mostu ne kaže samo dominikanski samostan, čigar postanka na njegovem mestu si sicer 1230 ne bi mogli pametno razložiti,⁷⁸ marveč tudi še zapis iz leta 1322: die Weidowe pi der stat ze Pettow, da die pruckh übergeht.⁷⁹ Zahn in za njim Baš⁸⁰ sta sicer mislila pri imenu Weidowe na ledino na desnem bregu Drave, toda formulacija kaže le na levi breg, na Vičavo, za katero dokumenti tega časa uporabljajo podobna imena⁸¹ in ki je bila v sporih med Ptujskimi in Salzburgom okr. 1300 očitno posebnega pomena. Most je postal neuporaben pač šele s prestavitvijo glavnega dravskega toka (pri čemer so morda že poprej nastopale motnje s kakimi rokavi?) — in po vsem sodeč je zvezana ta z deževnim obdobjem 14. stoletja, ki je trajalo do začetka 15. stoletja. Natanko ne vemo, kdaj je moral biti stari most opuščen in postavljen novi — Curk po pravici misli na 14. stoletje. Gotovo je novi most stal že 1376, kajti z njim je zvezana določba v mestnem pravu iz tega časa, da morajo kmetje ob sejnih puščati svoje vozove na Svinjskem trgu. Vendar je še okr. 1433 tekel med Ptujskimi in nadškofom spor ne samo za most, marveč tudi za brod pri Ptuju, kar bi moglo kazati na kake spremembe teka Drave in težave pri prehodu prek nje celo še v 15. stoletju.⁸²

Med posameznostmi pri mestnem razvoju kaže proštijška (župna) cerkev na gradnjo 12. stol. in nato pomembno pregrajevanje in slikarijo iz druge četrtine 13. stol. Leta 1230 je nastal — zunaj trga in vsekakor pred njegovimi utrdami (pri čemer moremo misliti le na jarek, nasip iz zemlje in kake palisade na njem) — dominikanski samostan kot prvi samostan pri mestu, med 1251 in 1270 pa (po do druge svetovne vojne ohranjenih ostankih fresk, ki se skladajo s slogom slik v zahodni empori v Krki, nastalih po 1263) minoritski samostan, prvi zahodno od zgornjega dvora, drugi ob spodnjem dvoru na vzhodni strani mesta. Šele 1251 je mesto dobilo obzidje, v katerega je bil dominikanski samostan že zajet, medtem ko je bil minoritski zajet očitno šele pozneje. Prav v ta čas

⁷⁸ Značilno je postopno padanje pomena tamošnjih mestnih vrat, dokler ni v Montecuccolijevem načrtu utrd iz 17. stol. to očitno prava slepa ulica, medtem ko so vsi pomembni izhodi iz mesta na jugu (most) in vzhodu (špehova in ogrska vrata).

⁷⁹ A. Lang, n. d., 61.

⁸⁰ Fr. Baš, ČZN 28, 1933, 97.

⁸¹ A. Lang, n. d., 61 — Weydsaw, 407 — Weythaw in pod.

⁸² A. Lang, n. d., 65 in 61; zveza z drugim aktom seveda kaže, da gre že za starejši spor med okr. 1300 in 1433, čeprav tudi v 15. stol. še ni bil poravnan; premeščanje Drave je potekalo gotovo s prestavljanjem rokavov in ga zato v podrobnostih sploh ni mogoče zasledovati.

spada po Zwitterjevem mnenju dvig Ptuja iz trga v mesto, čeprav zapis mestnega prava iz 1376 sam postavlja začetek njegove veljave (z gospodi) okrog leta 1300, prav gotovo pa del njegovih formulacij povzema določbe pomirjevalnih pogođb med Ptujskimi in nadškofi iz zadnjih desetletij 13. stol. in celo določbe o razmerju s Slovensko Bistrico v privilegijih, ki segajo do srede 14. stol.

Vsekakor je mesto že dograjeno, ko je bil zgrajen novi most. Sicer si ne bi mogli razlagati, da pristaja na levi breg proti fronti hiš in da se ulica proti glavnemu trgu ne izteka naravnost iz mostu naprej, marveč se je bilo treba obrniti prek Svinjskega trga na levo. Umetnostni razvoj kaže s svojimi ostanki kot na glavno gradbeno razdobje na 13. in 14. stol., zlasti pa je poudariti Cevčeve ugotovitve v analizi ptujskih plastik, ki kažejo v Ptujju ob prelomu 14. in 15. stol. morda tedaj najpomembnejše središče umetnostnega življenja v slovenskih pokrajinah.⁸³

»Sorazmerno nagel razvoj mesta v 13. in 14. stol. je povzročil, da je bil Ptuj že v prvi polovici 15. stol. urbanistično in gradbeno izdelano mesto, ki se je v prihodnjih stoletjih samo še stilno in tehnično komunalno izpopolnjevalo.«⁸⁴ Doseglo je tudi že svojo velikost (okr. 180 hiš — približno enako število kakor jih je štel tedaj tudi Maribor),⁸⁵ ki se je začela vnovič spreminjati šele v 19. stol., vendar tedaj v znatno manjši meri kakor pri mestih na sploh na slovenskih tleh, ker je ostal Ptuj ob strani že pri določanju »komercialne« ceste Dunaj—Trst v 18. stol., prav tako pa sredi 19. stol. tudi ob strani glavne železnice v isti smeri.

Druge elemente ptujске srednjeveške zgodovine, v katerih moremo povzemati le že stare ugotovitve, moremo na tem mestu le še bežno preleteti. Zgodovina Ptuja in okolice je zvezana s Salzburgom in s salzburškimi ministeriali, Ptujskimi gospodi. Obsežna salzburška posest je segala na desni breg Drave le z ozkim pasom med Loko in ustjem Dravinje. Njeno težišče pa je bilo na levem bregu, kjer je segala po opisu 1322 od gradu Vurberg proti severovzhodu do Pesnice in po starejšem mnenju nato naprej do Ščavnice in po njej proti vzhodu do ogrske državne meje; Pirchegger je pred sedmimi leti to svojo nekdanjo razlago popravil⁸⁶ ter sedaj misli, da voda Tzienitz pomeni enega izmed potokov okrog nekdanjega Sv. Andraža (dan. Vitomerci), od koder je tekla meja proti vzhodu po grebenih Slovenskih goric, tj. po razvodnem grebenu med Muro in Dravo. Vse, kar je znotraj tega ozemlja, je po tem tekstu ali salzburška neposredna posest ali salzburški fevd.

Iz prvotnega jedra, ki ga je zavzela v tem prostoru salzburška posest z darovnicami 9. stol. in njihovim uveljavljanjem s pomočjo falzifikata konec 10. stol., se je razširila zlasti z dvema sunkoma, ki sta oba

⁸³ E. Cevc, Srednjeveška plastika na Slovenskem, 1963, 105—106, 109—114, 123—168; Fr. Stele, Gotsko stensko slikarstvo v Ptujju in minoritska cerkev, Poetovio-Ptuj 69—1969, 1969, 120—135.

⁸⁴ J. Curk, v Svet med Muro in Dravo, 302.

⁸⁵ B. Saria, Pettau, 26; H. Pirchegger, Die Untersteiermark 19.

⁸⁶ H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 14.

zvezana z delovanjem Ptujskih gospodov. Na meji med 12. in 13. stol. so v bojih z Ogrji osvojili ozemlje od črte Sv. Andraž—Ptuj na zahodu do črte Kog—Središče na vzhodu, poleg tega si pa sredi 13. stol. pridobili tudi Borl, ki je ostal v njihovih rokah kot nekaka čudna samostojna gosposčina med Ogrsko in Štajersko in tja do 15. stol. ni priznaval niti ene niti druge oblasti nad seboj. Tudi razširjenje salzburske posesti na zahod s pridobitvijo Vurberškega gospostva (1246) je uspeh Ptujskih gospodov, čeprav z mirno obliko dediščine in ne z osvajanjem. V teh okoliščinah je seveda razumljivo, da je imel Salzburg v neposrednem uživanju na tem velikem ozemlju znatno manj zemlje kakor njegov ministerial in ptujski grajski grof. Po pomirjevalni pogodbi, s katero se je Friderik Ptujski 1286 po poskusu osamosvojitve podvrgel salzburški fevdni oblasti, je moral vrniti svojemu gospodu 14 desetinskih dvorov. in 26 vasi — urbar salzburske posesti iz leta 1322 našteva 29 krajev s 358 hubami in 10 domci. Fevdna posest Ptujskih gospodov na tem ozemlju v 14. in začetku 15. stol. je znašala 324 hub v ormoškem, 70 hub v ptujskem in okrog 330 hub v vurberškem okolišu; poleg tega so si med svojim bojem za osamosvojitve med sredo 13. stol. in 1320 — tedaj se je ta posest vrnila Salzburgu — prisvojili v teh treh okoliših številne aktivne fevde (po seznamu iz leta 1320 je šlo za 688 hub, ki so bile v rokah 62 vazalov). Le tako se more razložiti prav v tem času izredna vojaška moč Ptujskih, ki so sodelovali v bojih proti Otakarju z 200 konjeniki (tj. z najmočnejšim oddelkom s Štajerskega).

Ptuj je od svoje obnove pod Salzburgom in Ptujskimi gospodi v 12. stol. naprej užival težko usodo meje ob meji. Sprva je bil sam nosilec ekspanzije in gibanja meje proti vzhodu. Po 1254 je prišel s Štajersko pod ogrsko oblast. Zaradi upornosti Ptujskih je izročil Bela varstvo Ptujja križnikom nemškega viteškega reda iz Velike Nedelje, v Ptujju pa je bil — pred propadom kratkotrajne ogrske oblasti v korist Otakarja (1260) — tudi sedež mladega kralja Štefana. Tudi za Otakarjeve vlade je ostalo zaupano varstvo mesta križnikom. Brez dvoma je bil tudi to eden izmed vzrokov, ki so pognali Ptujске gospode v prve vrste Otakarju nasprotujočega štajerskega plemstva na strani Rudolfa Habsburškega.

Težke razmere v teh burnih desetletjih so pa razrahljale tudi salzburske pravice do Ptujja in njegovega velikega gospostva. Ko je nadškof Ulrik 1258 s pogajanjem z mladim kraljem Štefanom reševal Ptuj pred osvojitvijo z naskokom in pred opustošenjem, s katerim so Ogrji grozili mestu zaradi upora Ptujskih, je prepustil mesto ogrskemu kralju v zastavo za 3000 funtov, ki jih je sam nujno potreboval za tedanji boj zoper svojega tekmeča v Salzburgu, Filipa Spanheimskega. Zastavljena gosposka je tako prešla na Otakarja in po 1276 na Rudolfa Habsburškega, ki jo je vnovič podelil Ptujskim gospodom. To je bil položaj, v katerem so se Ptujski poskušali osamosvojiti in se otresti salzburskega ministerialstva. Čeprav so pri tem uživali celo vladarjevo naklonjenost, so se konec 80. let morali vnovič ukloniti, resda ne brez vsakega uspeha: delu posesti so se sicer morali odreči in jih vrniti nadškofu, za ostala priznati vnovič fevdno nadoblast, omejene so bile tudi njihove pravice nad ptujskimi meščani in koristi od vzdrževanja obrambe ptujskega gradu in

mesta, toda pridobili so dednost preostalih pravic in svojega položaja. Celo po smrti zadnjega Ptujskega gospoda, Friderika (1438) je bila razdeljena njihova posest med njihove sorodnike. To je bilo izhodišče, iz katerega se je širila še v veliko večji meri kakor v območju salzburske posesti njihova moč zunaj tega področja od Kranjske do Avstrije na severu s pomočjo nakupovanja, tako da so v dobi svojega največjega vzpona v 14. in začetku 15. stol. nekaj časa uspešno nastopali kot tekmeči mogočnih Celjskih grofov.

Po koncu mogočnega rodu se je zdelo, da se bo mogla salzburska oblast nad mestom vnovič okrepiti. Toda burni časi, ki so se začeli za slovenske pokrajine v drugi polovici 15. stol., so salzburskemu gospostvu nad mestom, čigar obmejni in trdnjavski pomen je v teh okoliščinah vnovič močno zrasel, pripravili konec. Ko se je nadškof v svojem sporu s Habsburžani zvezal z Ogri, je mesto zasedla vojska Matije Korvina in šele 1490 ga je iztrgal Maksimilijan iz ogrskih rok, vendar ga je »zaradi posebno pomembnih vzrokov« — tj. zaradi njegovega vojaškega pomena — pridržal sebi. Tudi ko ga je 1511 vnovič zaupal salzburskemu nadškofu, je ostal sedež deželnoknežje zastavne gosposke. Leta 1555 je mesto z gospostvom (s povračilom zastavne vsote) Ferdinand odkupil in tako je dokončno ugasnila salzburska stara pravica nad mestom.

Za ptujske meščane in njihovo gospodarstvo je bil ta položaj gotovo ugodnejši. Odkar je Štajerska dežela prišla po 1276 v roke Habsburžanov, je namreč naletela ptujška trgovina z vinom proti zahodu skozi Slov. Bistrico in Maribor vedno vnovič na težave in večkrat celo na prepoved vožnje ptujskega vina skozi ti dve mesti. Medtem ko se je razmerje v Slov. Bistrici sredi 14. stol. uredilo, je trajala »vojna« zaradi vinske trgovine z Mariborom z menjajočimi se uspehi vse do 18. stol. Podobne težave je imel Ptuj do 16. stol. tudi s posredniško trgovino med Ogrsko in Italijo in obratno. V 14. stol. so se vrstile prepovedi habsburških deželnih knezov zoper to ptujsko trgovino, ki stoje na začetku politike, ki je »odločila prioriteto Maribora pred Ptujem« (Zwitter). Prehod Ptuja pod Habsburžane je pač vsaj nekoliko olajšal težave v tem pogledu, zlasti odkar se v 16. stol. tudi v habsburški gospodarski politiki začenjajo prvi ukrepi v korist tržaške ceste prek Krasa (Gestrin).

Zusammenfassung

PTUJ (PETTAU) IM MITTELALTER

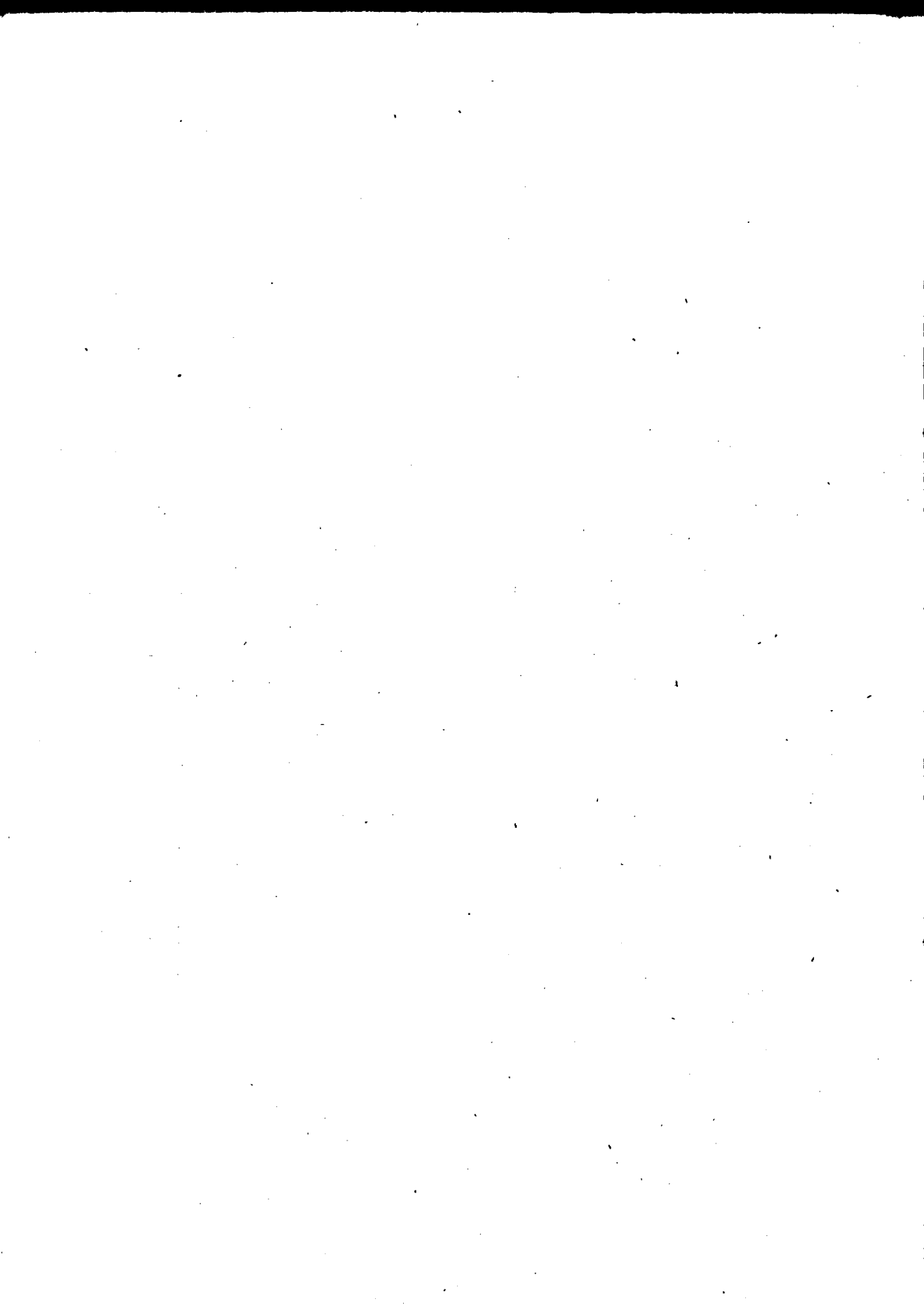
Die zweifache Übernahme des Ortsnames (ad Poetojo-Ptuj; Poetovio-Pettau) zeugt über die Siedlungskontinuität und die Begegnung der Romanen nicht nur mit den Slaven im 6. sondern möglicherweise auch mit den Franken oder Baiuwaren nach der Mitte des 8. Jahrhunderts, obzwar zwischen der letzten Erwähnung von Poetovio in der Spätantike (448 bzw. 546) und der ersten im Frühmittelalter (846—859) 3—4 Jahrhunderte ohne jede Nachricht liegen und diese Kluft auch mit den archäologischen Funden nicht ganz geschlossen werden kann. Bei dem gleichen Ortsnamen geht es aber jedenfalls nicht wörtlich um den gleichen Ortsraum, denn das mittelalterliche Ptuj entstand nicht auf dem antiken Stadtgebiet, sondern unmittelbar vom Osten her an die antike Stadtbefestigung zwischen der Drau und dem Burghügel angelehnt, mit dem Schwer-

punkt auf dem Gebiete, das in der Antike und noch im Frühmittelalter entweder von dem Fluß bedeckt oder jedenfalls wenigstens oft von ihm überschwommen wurde. Die Grundlage der Siedlungskontinuität war die antike Draubrücke (heute insgesamt auf der trockenen Erde südlich von der Drau gelegen), welche noch bis um d. J. 1300 gebraucht wurde. Eine offene Frage aber besteht noch immer in dem Ausweichen des slavischen Reihengräberfeldes dem spätantiken Kastell im westlichen Teil des Burghügels; wenn dieser Befund durch den fortwährenden Gebrauch des Gebäudes verursacht wäre, würde das den bisher präzisesten Beispiel der räumlichen Kontinuität im Siedlungsgebiet der Alpendslaven bedeuten.

Ptuj gehörte im 9. Jahrhundert zu Unterpannonien; es ist also wahrscheinlich von den Franken durch den großen Feldzug Erichs 795 erobert worden. Jedenfalls erst nach d. J. 860, möglicherweise erst zwischen 874 (die Beseitigung Koceljs) und 887 (die Erhebung Arnulfs zum fränkischen König) wurden die ersten Grundlagen des hiesigen salzburgischen Grundbesitzes gelegt, welches vom Arnulf (um 890) noch vergrößert wurde. Damals bestanden im Raume Ptuj's mehrere *curtilia loca* mit den dazugehörenden Bauernsiedlungen, wahrscheinlich noch vereinzelt um den Burghügel gelegen und nicht in der Form einer geschlossenen Siedlung. Auf dem Burghügel bestand ein Reihengräberfeld, dessen ununterbrochener Gebrauch auch während der unmittelbaren Salzburgerherrschaft natürlich nicht als gesichert gelten kann. Der Magyareneinbruch ins Pannonien (um 900) brachte auch Ptujgebiet bis in die Spätzeit d. 10. Jahrhunderts in ihre Hand; erst um 980 erschien das Gebiet bis zur Linie Ptuj-Radkersburg wiederum in den Grenzen des Deutschen Reiches und Salzburg läßt sich mehrere Male seine Rechte auf die Siedlung und ihre Umgebung bestätigen. Das Gebiet wird aber noch bis ins 12. Jahrhundert von Magyaren verwüstet, so daß bis zum Friedensschluß zwischen dem Erzbischof Konrad und dem König Stefan (1125—1127) keine brauchbare Nachricht über die Stadtgeschichte besteht; erst seitdem wird die mittelalterliche Geschichte Ptuj's wieder klarer.

Bei den Behauptungen über den Burgbau in Ptuj während d. 11. Jahrhunderts geht es nur um ungewisse Annahmen, welche nur mit der Bautätigkeit Gebhards (1160—1180) in Friesach und Leibnitz unterstützt werden; erst seit Konrad, welcher in Bettowe ein *antiquum castrum, sed dirutum multis temporibus*, vorfand und wiederum errichtete, bestehen darüber unmittelbare Nachrichten. Auf dem Burghügel wurden zwei Burgen — *majus* (auf der Spitze) und *minus* (auf der westlichen Ebene des Hügels) — erbaut; *castrum minus* wurde im 16. Jahrhundert, als die Burg mit den Befestigungsarbeiten ihre bekannte Form bekommen hat, abgetragen. Die Annahme, *castrum minus* wäre der Oberhof in der Stadt, steht im Gegensatz zu den Quellennachrichten.

Seit der Mitte d. 12. Jahrhunderts entwickelt sich auch die Stadtsiedlung in gesicherter Lage zwischen der Burg und der Drau, deren Günstigkeit noch durch die Verlegung des Unterlaufs von Grajena vergrößert wurde. Von der Korngasse breitete sich die Stadt in das einstige Inundationsgebiet der Drau aus. Der Fluß verlegte nämlich seinen Lauf von west-östlicher in eine süd-östliche Richtung, weshalb aber auch die alte Brücke unbrauchbar wurde und man eine neue Brücke nach der Mitte der Stadtsiedlung erbauen mußte. Wir wissen zu wenig, um diese Entwicklung genau zeitlich festzulegen. Im 13. Jahrhundert scheint die Stadtsiedlung schon ihren Umfang zwischen dem Dominikaner- und Minoritenkloster zu erreichen; i. J. 1322 wird die alte Brücke zum letzten Mal erwähnt, vor d. J. 1376 ist zweifellos schon die neue errichtet. Im 15. Jahrhundert erreichte die Stadt die Häuserzahl, welche erst nach d. 18. Jahrhundert wesentlich vergrößert wurde.

Janko Pleterski

SLOVENCİ V POLITIKI DUNAJSKE VLADE IN DVORA
MED PRVO SVETOVNO VOJNO*

Svojo sodbo o politiki avstrijskih vlad in habsburškega dvora do slovenskega vprašanja so Slovenci nedvoumno izrekli že 29. oktobra 1918. Oprli so jo na zgodovinsko izkušnjo in na vse, kar je o tej politiki prišlo v javnost in je od tedaj opora tudi zgodovinskemu raziskovalnemu delu. Nekatero posameznosti so bile razkrite tudi v naslednjih letih, a šele v zadnjem desetletju, ko so postali dostopni arhivi osrednjih organov habsburške države, je nastala možnost, dobiti popolnejšo in zanesljivejšo podobo o politiki državnih vrhov monarhije v času prve svetovne vojne. Nekaj tega gradiva je bilo že objavljenega, izšla so dela, ki se naslanjajo na nove vire.¹ V splošnem pa lahko rečemo, da je sistematično raziskovalno delo v fondih dunajskih osrednjih oblasti za čas prve svetovne vojne (podobno kot sploh za čas modernega političnega življenja monarhije) za Jugoslovane nujna naloga, ki je še skoraj v celoti pred nami. Prav ima ameriški filozof in matematik Alfred North Whitehead, ko pravi, v svojem eseju o zgodovinskem predvidevanju, da lahko isti splošni zakoni pogojujejo različne alternative v zgodovinskem dogajanju. Zato bo poznanje dejstev vedno imelo prvo mesto v delu zgodovinarja.

Evropa se poleti 1914 še ni zavedala, da se je z izbruhom svetovne vojne končalo veliko stoletje liberalizma in da bo optimizem, značilen za meščansko politično misel stoletja, doživel hud udarec. Med milijonom

* Sestavek je besedilo nastopnega predavanja, ki ga je imel avtor dne 27. februarja 1970 na filozofski fakulteti univerze v Ljubljani.

¹ Dozdaj najpomembnejša objava virov so zapisniki skupne avstroogrske vlade 1914—1918, ki jih je izdal M. Komjathy v Budimpešti leta 1966. Zbirke virov za splošno politično dogajanje med vojno je izdal na Dunaju R. Neck. Zelo pomembne so monografije, ki so rezultat novih raziskav in v katerih najdemo številne dokumente. Avstrijski avtorji starejšega rodu so zastopani zlasti z deli H. Hantscha o Berchtoldu, O. Regeleja o Arzu von Straussenburgju, R. Lorenza o cesarju Karlu, mlajši rod pa z deli H. Rumpnerja o Hussareku in o Karlovem manifestu, Ch. Führa o vrhovnem armadnem poveljstvu in njegovi vlogi v notranji politiki Avstrije v času vojne, F. Höglingerja o Clamu Martinitzu. Omenjamo še neobjavljeni disertaciji A. Füsseka o Stürgkhu in K. Kosnetterjeve o Seidlerju. Med neavstrijskimi avtorji je posebnega pomena knjiga italijanskega zgodovinarja L. Valianija zaradi dognanj in zaradi izčrpnih bibliografskih podatkov ter velike razvedenosti v arhivskih fondih. Od jugoslovanskih avtorjev, ki se dotikajo tukajšnje teme in ki se deloma naslanjajo tudi na dunajske fonde, omenjamo H. Kapidžiča, B. Krizmana, N. Petrovića, B. Stullija, L. Udetu.

Evropejcev, meni Albert Jourcin,² bi tedaj komaj našli enega, ki ne bi bil prepričan, da bo svet, brž ko bo vihra minila, postal spet to, kar je bil, če ne še boljši. Ko bi ta francoski zgodovinar poznal Slovence, bi zanje moral napraviti izjemo. Slovenci niso imeli vzroka, da bi bili optimisti.

Začetek svetovne vojne je na Slovenskem, posebno v narodnostno najbolj ogroženih deželah, na Štajerskem in Koroškem, sprožil takšen val nemškega nacionalizma in oblastvenih preganjanj v znamenju gesla o odločilnem boju med germanstvom in slovanstvom, da je narodna prihodnost Slovencev postala še veliko bolj vprašljiva kot dotlej. Na Kranjskem, kjer je deželna avtonomija slovenskemu obstoju bila v oporo, pa je vojnohujškaški in ovaduški »furor patrioticus« klerikalne stranke pod vodstvom dr. Šušteršiča jemal temu obstoju osebnost in notranjo etično upravičenost. Nad Primorsko je legla grozljiva senca italijanskega imperializma, ki pa avstrijske uprave ni motila, da tudi tukaj ne bi preganjala slovenskega in hrvatskega življa. Cesarski namestnik v Trstu Fries Skene govori o 230 aretacijah Jugoslovanov ob začetku vojne, ki jih je ugotovil v aktih svojega predhodnika, »prijatelja Jugoslovanov« in »rdečega princa« Konrada Hohenloheja.³ Zmaga centralnih držav je napovedovala Slovincem, da bodo pokopani pod plazom nemškega imperializma. To je bil vzrok, da se je že prve tedne vojne v dobršem delu slovenske politike vseh taborov utrdilo spoznanje, da morajo Slovenci v vsakem primeru doseči državnopravno osamosvojitve, in to v skupnosti s Hrvati in drugimi Jugoslovani, sicer izgube vsak up na narodno prihodnost. Vprašanje, koliko sta vlada in dvor bila pripravljena rešiti jugoslovansko in z njim obenem slovensko vprašanje, koliko sta dopuščala protidualistično reformo monarhije, je tako postalo odločilno za usmeritev slovenske politike. Vprašanje, koliko morejo v monarhiji pričakovati zagotovljeno narodno prihodnost, je za Slovence postalo še posebno pomembno po vstopu Italije v vojno, ko je s tem tudi zmaga Antante naznanjala za Slovence življenjsko nevarnost.

Stürgkhova vlada, ki je z njo Avstrija stopila v vojno in ki se je že prej namenila vladati absolutistično, brez parlamenta, je bila tista, ki je ukrenila vse potrebno za uvedbo takoimenovanega vojaškega absolutizma in pod njenim okriljem so Slovenci doživeli veliki politični pretres ob preganjanjih. Ugotovljeno je, da je Stürgkh bil predvsem človek zaupanja, starega cesarja in da kot cesar tudi on ni imel nobenega programa za ozdravljenje monarhije, da je njene probleme le odlagal.⁴ Bil pa je vsestransko obziren do želja nemškega meščanstva, da vojno izkoristi za

² Prologue à notre siècle 1871—1918, Paris 1968, Larousse, str. 347.

³ Pismena izjava Friesa Skeneja dne 7. januarja 1918 v Trstu vladni komisiji (»Kommission Alexy«), Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Dunaj, ministrstvo za notranje zadeve Präs. Z. 23680/M. I. ex 1918. Vojni režim v avstrijskih deželah, tudi v slovenskih, obravnavajo Josef Redlich, Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg, Wien 1925; Christoph Führ, Das k. u. k. Armeeoberkommando und die Innenpolitik in Österreich 1914—1917. Graz—Wien—Köln, 1968; Oskar Regelé, Gericht über Habsburgs Wehrmacht, Wien—München, 1968.

⁴ Prim. Alexander Fussek, Ministerpräsident Karl Graf Stürgkh, rokop. disertacija, Univ. Wien 1960, str. 119.

dokončno utrditev svojega vladajočega položaja. Po teh željah se je ravnal tudi v odnosu do zaveznice Nemčije. Bil je trdno odločen, da vse do konca vojne parlamenta ne skliče in da spremeni ustavo avstrijske državne polovice po željah nemškega meščanstva z oktobrajem.

Res je Stürgkh postavljajl neke meje absolutizmu vrhovnega armadnega poveljstva, zlasti na Češkem, a njegovo zaupno navodilo deželnim predsednikom konec julija 1914 je dalo vladnemu aparatu med Čehi in Slovenci zavest, da se njegova preganjavska vnema ujema z željami najvišjih faktorjev države.⁵ Sprejemal je tudi slovenske predstavnike, toda njegove obljube, da se bo položaj izboljšal, so bile prazne.⁶ Njegov zaupno izraženi pogled na pomen vojne proti Srbiji pojasnjuje takšno ravnanje. Na dan sarajevskega atentata se je izjavil za vojno proti Srbiji ne le v smislu pojmovanja vojne kot nadaljevanja zunanje politike z drugimi sredstvi, ampak predvsem kot možnost nadaljevanja notranje politike z drugimi sredstvi. V vojni je videl možnost, da se, kot je dejal, »pretrgajo vezi med slovanskimi strankami v Avstriji in velikosrbskim in jugoslovanskim gibanjem.«⁷ Intepretacija pomena teh besed v ukrepanju oblasti je bila: Slovenci nimajo pravice do jugoslovanske povezave. Celo najbolj patriotični realizem je nedopustna, kar veleizdajska zahteva, kajti tudi to je oblika pridruževanja jugoslovanskemu gibanju. Nedopustno je kršenje dualizma, ki Slovence ločuje od drugih Jugoslovancev. Slovenske dežele morajo ostati v nemški državni sferi zaradi starih pravic, posebno pa še, ker čeznje vodi pot k južnemu nemškemu pristanišču, k Trstu.

Že v prvih mesecih vojne so Slovenci doživeli še drugo zlovesčo izkušnjo z Dunajem. Cesarsko zunanje ministrstvo je stopilo v pogajanja z Italijo in skušalo z ozemeljskimi ponudbami, ki so sprva obsegale samo Trentin, zagotoviti njeno nevtralnost. Te ponudbe pa so se postopoma večale in so 9. maja 1915 že ustrezale tistemu, s čimer bi se Italija, po sodbi Lea Valianija, zadovoljila v začetku aprila. Toda bilo je prepozno, saj je londonski pakt medtem bil že sklenjen. Zadnji seznam avstrijskih ponudb, je poleg Trentina, vseboval popravek meje na Soči in tudi že prepustitev Gorice Italiji. Trst, gotovo z neposredno slovensko okolico, bi postal svobodno mesto, sicer še v okviru Avstroogrške, a z italijansko mestno in univerzitetno avtonomijo.⁸ Razume se, da predstavnikov prizadetega slovenskega naroda dunajska vlada o tem ni obvestila, kaj šele vprašala za svet. Barantanje za slovenska ozemlja je prišlo v javnost v času, ko je nevarnost *via facti* minila, tj. po vstopu Italije v vojno. Ostal je mučen vtis. Hrvaški tisk in za njim tudi slovenski ga je porabil, da

⁵ Ch. Führ, o. c. str. 27.

⁶ Prim. pismo dr. Evgena Lampeta dr. Janku Brejcu z dne 9. septembra 1914 in pismo dr. Antona Korošca istemu z dne 23. aprila 1915. NUK Ljubljana, rokop. odd. zapuščina Franca Erjavca.

⁷ Haus-Hof-u. Staatsarchiv, Dunaj, Nachlass Macchio, Momentbilder aus dem diplomatischen Leben des Botschafters A. D. Freiherrn von Macchio (pogl. VIII). Cit. po Leo Valiani, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, Milano, 1966, str. 127.

⁸ L. Valiani, o. c., str. 97 sl.

podkrepi zahteve po reformi monarhije v smislu hrvaško-slovenskega državnopravnega zedinjenja.⁹

Ni pa res, da tedaj dunajska vlada ne bi bila mislila tudi na Slovence. Skrbelo jo je, kako se bodo Slovenci obnašali ob italijanskem napadu! Prek tržaškega namestništva je izvedla anketo, koliko je možen italijansko-slovenski sporazum in tudi, ali kaže ustanovljati slovenske prostovoljske strelske oddelke. Tržaško namestništvo jo je obvestilo o vznemirljivih tajnih italijansko-slovenskih stikih za skupno stališče ob italijanski vojni napovedi, torej o akciji Carla Gallija, a tudi o Trumbičevem nasvetu tržaškim Slovincem in Splitčanom, naj se z orožjem upro italijanski zasedbi in o tem, da so Slovenci proti italijanskim aspiracijam.¹⁰ Do nekih sprememb v praktični politiki do Slovencev je prišlo v tej zvezi pri vrhovnem armadnem poveljstvu. 19. decembra 1915 je predložilo vladi nekaj ukrepov, ki naj bi Slovence spodbudili v odporu proti italijanskemu ogrožanju njihovega ozemlja. To seveda ni bil kak predlog za rešitev slovenskega vprašanja, ampak je šlo le za nebitvene koncesije: olajšanje pritiska cenzure na slovenski tisk, dopustitev slovenske zastave, obzir do narodnega čustvovanja in podobno.¹¹ Nagibi vrhovnega poveljstva so bili čisto utilitaristični, njegovo zanimanje je veljalo le za čas vojne. Slovenskemu političnemu gibanju, celo še v jugoslovanskem smislu, je slej ko prej bilo popolnoma sovražno. Ni prenehalo podpirati represij ljudi, osumljenih, da so s takšnim gibanjem v zvezi. Zato je razumljivo, da je prek ministrstva obrambe interveniralo spomladi 1918 tudi proti dopuščanju deklaracijskega gibanja, še posebno, ker je v njem videlo enega izmed vzrokov za slovenske vojaške upore.¹²

Tudi potem, ko se je izkazalo, da je strah pred naglim italijanskim vdorom prazen, Stürgkhova vlada še pomislila ni na kako revizijo politike do Slovencev. Pač pa je puščala proste roke nemškimi nacionalnim strankam, da so z njeno vednostjo in njenim odobrenjem pripravljali program za utrditev nemškega vladajočega položaja v avstrijski državni polovici, program, ki so ga kljub prepovedi političnega delovanja potem neovirano objavili o Veliki noči 1916.¹³ To so sloviti »Deutsche Belange«, uresničeni pa bi bili z oktroiranimi ustavnimi spremembami. V zunanji politiki so »Belangi« pomenili najtesnejšo zvezo z Nemčijo, v notranji ohranitev dualistične strukture monarhije obenem z odstopom Dalmacije Ogrski in Galicije bodoči poljski državi, v smislu starega linškega nemško nacionalnega programa. To bi nemškemu elementu zagotovilo večino v državnem zboru. Druge zahteve »Belangov« so se vse gibale v smeri utrditve gospodujočega položaja nemštva, z uvedbo nemškega državnega jezika, z razdelitvijo čeških dežel in z nadaljnjim utrjevanjem nemške prevlade

⁹ Slovenec, 16. junij 1915, št. 134.

¹⁰ Arhiv Slovenije (AS), fond. min. za notr. zadeve, vrsta aktov, med njimi Präs. Z. 9045/M. I. 4. maj 1915 (poročilo policijske direkcije iz Trsta). O italijansko-slovenskih stikih v Trstu govore tudi akti notranjega ministrstva v AVA, Dunaj (Präs. Z. 10863/M. I. 28. maj 1915, 15273/M. I. 20. julij 1915).

¹¹ AS, min. za notr. zadeve Präs. Z. 27505/M. I. 28. december 1915.

¹² AS, min. za notr. zadeve, Präs. Z. 12152/M. I. 28. maj 1918.

¹³ Paul Molisch, Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie, Jena, 1926, str. 239 sl.

v slovenskih deželah, katerih edina naloga je, da služijo nemški poti do Trsta in njihova prihodnost pa je germanizacija.¹⁴ Izoliranje slovenskih dežel od jugoslovanskega problema se krije z vztrajanjem pri dualistični strukturi monarhije in pomeni nepremakljivo postavko vseh načrtov nemških strank in tudi kombinacij, o katerih razpravljajo vladni krogi. Sporiadično se v teh krogih tedaj pojavlja sicer tudi misel o nekakšem tetralizmu, to je o reformi monarhije v štiri zvezne države, Avstrijo, Ogrsko, Poljsko in Ilirijo. O takšnem načrtu je že konec januarja 1916 govoril notranji minister Konrad Hohenlohe državnozbornemu poslancu in članu hrvatsko-slovenskega kluba prof. Vjekoslav Spinčiču. O tem načrtu je govoril tudi zunanji minister Burian z vrhovnim dvornim mojstrom in zaupnikom cesarja Franca Jožefa Berchtoldom sredi maja istega leta. Toda vselej z izrecnim poudarkom, da bi Ilirija obsegla le Hrvatsko, Slavonijo, Bosno in Hercegovino in Dalmacijo, medtem ko bi Istra in Trst, s tem tudi slovenske dežele, morale ostati pri Avstriji. »Trst in Pulj potrebujemo mi!« je Hohenlohe brez ovinkov pojasnil zaprepaščene- mu Istranu Spinčiču.¹⁵

Ne nasilna smrt predsednika vlade Stürgkha 21. oktobra 1916, ne smrt starega cesarja Franca Jožefa 21. novembra 1916, ne nastop Körberjeve in kmalu zatem Clam-Martinicove vlade, ne zavladanje novega cesarja Karla, vse to ne pomeni preloma v prizadevanjih za oktroya nemških zahtev. Novi cesar se ne ravna po zamisli svojega predhodnika, prejšnjega prestolonaslednika Franca Ferdinanda, ki je nameraval prisego na ogrsko in avstrijsko ustavo odložiti, da bi si obdržal proste roke za preosnovno državne ureditve, ampak priseže na ogrsko ustavo in s tem potrdi dualistični sistem. Odgodi pa prisego na avstrijsko ustavo in si s tem obdrži možnost, oktroyirati ustavne spremembe v avstrijski državni polovici.¹⁶ To je čisto na črti nemških prizadevanj za oktroya v okviru dualizma.

Nov moment nastopi le zaradi splošnega poteka vojne, ki zmage ne obljublja še nobeni strani in zaradi diplomatske iniciative ZDA za sporazumen mir. To je čas, ko je tudi v Avstriji v dnevnem tisku objavljena nota Antante o vojnih ciljih. Mogoče jo je razumeti, da hoče Antanta monarhijo razbiti, a za Slovence in Hrvate vsebuje sila problematično delitev jugoslovanskega vprašanja v srbski in črnogorski problem, z obnovo in povečanjem obeh držav, na eni strani in v osvoboditev Slovanov, po zadovoljitvi italijanskih zahtev, na drugi strani.¹⁷ Ne moremo razpravljati o pomenu, ki ga je ta, za Slovence in Hrvate tako kočljivi antantni program imel za izoblikovanje državopolitičnega programa Jugoslovanov v monarhiji, ugotoviti pa moramo, da so se vrhovi habsburške monarhije

¹⁴ P. Molisch, o. c. 242 sl.

¹⁵ Spinčičev dnevnik, listek 505, Arhiv Hrvatske, Zagreb; Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold, Graz—Wien 1963, II, str. 770.

¹⁶ Prim. Felix Höglinger, Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinić, Graz—Köln, 1964, str. 111.

¹⁷ Prim. tolmačenje note po »Manchester Guardian« v Slovenskem narodu, 23. januar 1917, št. 18; prim. tudi Victor S. Mamatey, The United States and the dissolution of Austria-Hungary, Journal of Central European Affairs, X, oktober 1950, št. 3; prim. tudi Dragoslav Janković, Jugoslovansko pitanje i krfska deklaracija 1917: godine, Beograd, 1967, str. 14 in sl.

v tem trenutku usmerili k prizadevanjem za sporazumen mir, kar je pomenilo realno perspektivo za ohranitev monarhije. Še preden je o tem spregovoril Wilson, je na seji skupne vlade, 12. januarja 1917, pod predsedstvom cesarja Karla, zunanji minister Czernin formuliral pojem miru brez zmagovalcev in premaganih.¹⁸ Ta seja se je prvič nekaj bolj ustavila ob jugoslovanskem vprašanju. V ospredju je bilo vprašanje, ali naj monarhija na zamišljenih mirovnih pogajanjih terja aneksijo Srbije in Črne gore ali vsaj mejne korekture ali ne. Sklep skupne vlade je bil, da je vojni cilj monarhije predvsem ohranitev integritete njenega dotedanjega državnega ozemlja. Predsednik vlade Clam-Martinić je sicer govoril o nezadržnem prizadevanju Jugoslovancev po koncentraciji in da bi torej bilo bolje doseči jugoslovansko zedinjenje v okviru monarhije z aneksijo Srbije in Črne gore in tudi Czernin je izrazil mnenje, da se bo težnja Jugoslovancev k enotnosti prebila z elementarno silo »bodisi z nami, bodisi proti nam«, vendar nobena beseda na tej seji ne upravičuje domneve, da bi tudi le od daleč imeli v mislih kako revizijo dualističnega sistema in kako državnoopravno zedinjevanje avstroogrskih Jugoslovancev, vključno Slovence, v trilateralnem smislu. Če je kdo od navzočih že tedaj mislil na kako konkretno rešitev jugoslovanskega vprašanja, seveda brez Srbije in Črne gore, v okviru monarhije, morda kot antitezo omenjeni zavezniški notji, potem je to moglo biti izključno v okviru subdualizma, tj. združenja hrvaških dežel z Bosno in Hercegovino v posebno avtonomno enoto pod suverenostjo ogrske krone, brez Slovencev in Istre. O tem, kaj je Clam-Martinić v resnici imel v mislih, govori njegov elaborat o jugoslovanskem vprašanju, ki ga je še isto leto sestavil novembra meseca kot vojaški guverner v Črni gori.¹⁹ Tu je ponovil misel, da je treba iskati poti za združenje Jugoslovancev znotraj meja habsburške monarhije z aneksijo Srbije in Črne gore, in sicer v obliki subdualistične pridružitve nove »Serbokroatije« ogrski državi. Za našo temo pa je najbolj pomembno, kako poudari, da je slovensko vprašanje najtežje rešljivo vprašanje jugoslovanskega kompleksa, saj gre za črto Maribor—Trst. Pod vplivom politike Jugoslovanskega kluba skuša najti vsaj delno zadovoljitev Slovencev s tem, da bi južni del Primorja, tj. Istra, pripadel »Serbokroatiji«, da bi Trst postal državno pristanišče, drugim Slovincem pa bi bila dana nacionalna avtonomija. Torej jugoslovanska enota brez Slovencev. Zato ni upravičeno videti v seji avstroogrške vlade 12. januarja 1917 nekakšen vir majniške deklaracije in dokaz, da je bila dana po zamisli in pobudi dvora in vlade.²⁰

Vse gradivo o politiki dunajske vlade in dvora do Slovencev tja do konca svetovne vojne docela zavrača domneve, ki se ponavljajo do naj-

¹⁸ Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates des Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918), Eingeleitet und zusammengestellt von Miklos Komjathy, Budapest, 1966 (odslej: Komjathy), str. 440 sl.; že pred izidom te zbirke je o jugoslovanskem vprašanju v zapisnikih avstroogrške skupne vlade pisal Nikola Petrović (Zbornik Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd, 1967, str. 725—788).

¹⁹ F. Höllinger, o. c., str. 210—215.

²⁰ Tako sodi npr. N. Petrović v navedenem delu, str. 741.

novejšega časa, da je majniška deklaracija Jugoslovanskega kluba plod dvorske in vladne iniciative.²¹ To gradivo dokazuje, da je Lojze Ude leta 1960 upravičeno opozarjal na dvomljivost teh domnev in jim ugovarjal.²² Novi viri povedo, da se je akcija za jugoslovansko državnoopravno izjavo, ki naj bi bila dana vzporedno v hrvaškem saboru in v dunajskem državnem zboru, akcija, ki je potem rodila adresu opozicije v saboru februarja 1917 in izjavo Jugoslovanskega kluba 30. maja 1917 v državnem zboru na Dunaju, začela po atentatu na Stürgkha in smrti starega cesarja, in sicer

²¹ Na znanstvenem zboru, ki ga je JAZU priredila 27.—28. decembra 1968 v Zagrebu ob 50-letnici nastanka Jugoslavije je prof. Vasa Čubrilović to vprašanje pustil odprto (»Danas je vrlo teško utvrditi koliko je čuvena Deklaracija od 30. maja 1917 ponikla iz sredine jugoslovenskog poslaničkog kljuba u Rajhstagu u Beču, a koliko je to radjeno u sporazumu s austrijskom vladom i carem Karlom«). Vendar je dejansko z zmotnim poudarjanjem, da je avstroogrška vlada pod cesarjevim predstvom razpravljala o jugoslovanskem vprašanju 30. maja 1917 (pravilno 30. maja 1918), torej domnevno »istog dana, kada su jugoslovenski poslanici u austrijskom Rajhstagu postavili zahtev etc«, okrepil vtis o dvornem in vladnem izviru majniške deklaracije. Želel pa je temu vtisu vzeti njegovo dozdašnje politično ost. in postaviti v ospredje objektivni zgodovinski pomen deklaracije kot stopnje h končnemu jugoslovanskemu zedinjenju (»Medjutim, to nije za nas toliko ni važno. Za nas je glavno da je još za života Austro-Ugarske počelo postupno okupljanje jugoslovenskih zemalja Monarhije.«) — (Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb 1969, str. 91—92).

Isti avtor je tudi opozoril na pomen majniške deklaracije in slovenske politične akcije za premagovanje ozko hrvatske trialistične zamisli v bosensko-hercegovski politiki v smislu širšega, jugoslovanskega koncepta, ki je bosenskim politikom bil bližji in sprejemljivejši. (»Ova usko hrvatska zamisao rešenja jugoslovenskog pitanja na trialističkoj osnovi dobija poslednjih godina rata širi jugoslovenski vid. Vrlo uticajni slovenački politički krugovi u Monarhiji tražili su da se stvori ne jedna Hrvatska, nego jugoslovenska federativna jedinica Monarhije... Ovakav stav zauzeli su jugoslovenski poslanici u Bečkom rajhstagu svojom deklaracijom od 30. maja 1917. — Kako se rat primicao kraju, tako je sve više pobjeđivala jugoslovenska zamisao rešavanja položaja jugoslovenskih naroda i njihovih zemalja u Habzburškoj Monarhiji... Narodno Veće SHS... proglasilo je svoje zemlje kao Državu Srba, Hrvata i Slovenaca (prav: Slovenaca, Hrvata i Srba. Op. J. P.). Bio je to korak, stepen, njihovom ujedinjavanju sa Srbijom i Crnom Gorom. — I bosanski politički ljudi učestvuju u ovim političkim kretanjima na slovenskom jugu. Jugoslovenska zamisao pri ujedinjavanju jugoslovenskih zemalja Habzburške Monarhije bila im je bliža i pristupačnija od usko hrvatske zamisli.«) — »Prilozi«, IV, Sarajevo 1968, br. 4, str. 34 — Za dejstvo, da se je tudi v Bosni in Hercegovini uveljavila zamisel jugoslovanskega zedinjenja prek Države SHS in ne preprosta priključitev Srbiji v velikosrbskem smislu, je torej jugoslovanska politična akcija na temelju majniške deklaracije bila zelo pomembna (Prim. tudi: Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, Sarajevo 1968).

²² L. Ude, zbirna recenzija nekaterih novih del o nastanku Jugoslavije, Zgodovinski časopis, XIV, 1960. D. Janković v navedeni knjigi pregleduje obstoječe teze o izvoru majniške deklaracije, upošteva tudi opozorila L. Ude in sklene: »Zaista je teško, na osnovu izvornog materiala kojim se raspolaže, utvrditi da li je doista bečki dvor dao konkretnu inicijativu za izdavanje Majске deklaracije (stvori takve vrste se upošte vrlo teško utvrđuju) kao što je isto tako teško ustanoviti da li su uoči otvaranja Parlamenta t. j. izdavanja Majске deklaracije postojale veze, i kakve veze između bečkog dvora odnosno dvorskih krugova i tvoraca Deklaracije« (str. 124).

v političnih stikih med Hrvaško-slovenskim klubom, starčevičanskimi pravaši in Radićevo stranko v Zagrebu, da je bila akcija konkretno sklenjena na sestankih 26. in 28. novembra 1916, torej dosti pred sejo skupne vlade 12. januarja 1917 in da gre torej za samostojno politično iniciativo. Novi dokumenti nadalje pokažejo, kako je Clamova vlada do zadnjega trenutka majniški deklaraciji nasprotovala in končno pokažejo, da sta dunajska vlada in dvor vse do zadnjega, dokler je še mogoče govoriti o integriteti njune notranje politike, Slovence vedno izključevala iz obravnavanja jugoslovanskega vprašanja, ki sta ga dopuščala le kot srbohrvaško in podrejeno dualistični strukturi monarhije.²³ Preučevanje politike dunajskih vlad in krone do slovenskega vprašanja opozarja, da je treba politiko Jugoslovanskega kluba in njemu bližnjih strank na Hrvaškem, starčevičanskih pravašev, Radića, disidentov koalicije, gledati z resnično jugoslovanskega, tj. tudi Slovence in njihovo pravico do samoodločbe upoštevajočega stališča in dosledno opustiti nehistorično osvetljevanje z izključnega vidika opredelitve za antanto ali za centralne države. Jugoslovanska usmeritev, kot rešitev slovenskega obstoja, je determinanta slovenske politike med vojno, toda problem slovenske samoodločbe ni preprosta alternativa med protiaavstrijstvom in oportunizmom, ampak ima, zlasti zaradi imperialističnega postavljanja jadranskega vprašanja, svojo specifikiko.²⁴ Historiografija, ki hoče biti jugoslovanska, mora to specifikiko poznati in upoštevati.

Usmeritev cesarja Karla in skupne vlade, 12. januarja 1917, k ohranitvi državne integritete po sporazumnem miru brez zmagovalcev in premagancev, ni rodila kake pripravljenosti, da bi habsburškim Jugoslovanom dopustili zedinjenje in državnopravno osamosvojitve v okviru monarhije. Vse kaj drugega. Navzven se začno tajna pogajanja z antanto o posebnem miru, navznotraj pa se ravno tedaj zelo okrepijo priprave za oktroa nemških zahtev v avstrijski državni polovici, v želji, ustvariti izvršeno dejstvo še preden bi prišlo do premirja in mirovne konference. Misel na možnost oktroaja sta cesar in vlada Clama-Martinica opustila šele sredi aprila 1917. Na seji vlade 16. aprila je zunanji minister Czernin ta obrat obrazložil s tremi pglavitnimi razlogi: 1. spričo revolucije v Rusiji ničesar storiti, kar nasprotuje demokratičnim tendencam; 2. ker bo treba poslati socialdemokratske predstavnike v Stockholm, ne storiti ničesar, kar bi zanje bilo nesprejemljivo ali kar bi Rusom dokazovalo, da so Slovani v Avstriji zatirani; 3. izogniti se vsemu, kar bi kazalo na tesno povezanost z Nemčijo, kajti vojna je postala križarski pohod proti Nemčiji. Zadnji razlog odseva vojno napoved ZDA Nemčiji. Zamisel oktroaja je postala neaktualna, ni pa še bila odpravljena. Tudi po obnovitvi parla-

²³ To so pglavitni sklepi še neobjavljene razprave avtorja (J. P.) o nanku majniške deklaracije.

²⁴ Na specifikiko vprašanja slovenske narodne samoodločbe med prvo svetovno vojno je opozoril že Sperans (E. Kardelj) v »Razvoju slovenskega narodnega vprašanja«, Ljubljana 1939, str. 201–202. V novejšem času je o tej specifikiki največ pisal Dušan Kermavner, zlasti v knjigi »Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918«, Ljubljana 1968.

mentarnega življenja je cesar opustil prisego na avstrijsko ustavo in si ohranil proste roke, da oktroa uresniči pozneje.²⁵

Za Slovence je pomemben podatek, da v vsej razpravi med vlado in nemškimi meščanskimi strankami o vsebini oktroiranih ustavnih uredb, posebno še o razdelitvi dežel po nacionalnih okrožjih, na izrecno zahtevo predstavnikov alpskih Nemcev sploh niso govorili o slovensko-nemških deželah, ampak so razmejitve po nacionalnih okrožjih predvideli zgolj na Češkem. Možnost kakega slovenskega okrožja na Štajerskem in Koroškem, ki bi dalo Slovencem vsaj neko varstvo pred majorizacijo, je bila izključena. Nemcem v slovenskih deželah je zadoščal že stari položaj obenem z njihovim okrepljenim položajem v državi kot celoti.

Deklaracija Jugoslovanskega kluba 30. maja 1917, ki je zahtevala državnopravno zedinjenje vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov na ozemlju monarhije in tako obenem z deklaracijo Češkega svaza terjala odpravo dualizma, se je s politiko vlade in dvora ujemala le v eni točki: v priznanju habsburškega monarha kot državnega poglavarja. Ta točka se je ujemala s tedaj temeljnim političnim ciljem vlade in dvora, tj. z mirovnimi pogajanjmi doseči ohranitev integritete habsburške monarhije. V vseh drugih točkah je majniška deklaracija bila v nasprotju z intencijami vlade in dvora, ki pa sta se za zdaj zadovoljila s poglavitnim dejstvom, da je Jugoslovanski klub priznal jugoslovansko vprašanje kot notranje vprašanje monarhije. Na tem področju pa sta dvor in vlada računala s starimi možnostmi.

Po odprtju parlamenta skušata vlada in dvor brez resničnih koncesij pomiriti Čehe in Slovence in jih pridobiti za oportunistično taktiko v parlamentu, da bi antanto, kjer je Rusija še vedno upoštevanja vreden dejavnik, prepričala o svoji notranji moči in povečala svojo tehtnost na morebitnih mirovnih pogajanjih. Izjave cesarja in predsednika vlade v parlamentu pomenijo odklonitev jugoslovanske in češke državnopravne izjave, toda odstavitev Clama-Martinica, mandat novemu predsedniku Seidlerju, ki v svojo vlado na lastno pobudo pokliče uradnika Žolgerja kot prvega Slovenca v vsej zgodovini monarhije, posebno pa še 2. julija 1917 izdana amnestija za politične zapornike, to so bili ukrepi, ki naj bi odtehtali vztrajanje pri dualizmu, odklanjanje priznanja narodne samoodločbe in nedoločnost izjav o vsebini nacionalne avtonomije.²⁶ In res pride v Jugoslovanskem klubu do omahovanja, posebno še, ko konec julija 1917 vlada ustanovi oddelek za ustavno reformo, seveda le za avstrijsko državno polovico. Pod vplivom ostre kritike oportunizma Jugoslovanskega kluba pri čeških politikih in pa v klubu samem in vsekakor tudi pod vplivom krfske deklaracije srbske vlade in Jugoslovanskega odbora se uveljavi radikalnejša taktika. Jugoslovanski klub proglasi majniško deklaracijo kot minimum, tj. nobenega odstopanja od njenega protidualističnega bistva in razširi svojo politično dejavnost na Hrvaško in

²⁵ F. Höglinger, o. c., zlasti str. 111, 136—145, 147; Milada Paulova, Tajny vybor (Maffie) a spoluprace s Jihoslovany v letech 1916—1918, Praha, 1968, str. 185—186.

²⁶ F. Höglinger, o. c., str. 183—186; Christine Kostner, Ministerpräsident Dr. Ernest Seidler, rokop. disertacija Univ. Wien, 1963, zlasti str. 43—45.

v Bosno in Hercegovino. Ljubljanska izjava 15. septembra je uvod v deklaracijsko gibanje v tem smislu.²⁷ Radikalizacija taktike Jugoslovanskega kluba in Šušteršičev poraz na Kranjskem Seidlerjeve vlade nič ne omajeta v njenem stališču, da je reforma ustave možna le na temelju dualizma, za Slovence pa bi se dalo govoriti le o avtonomiji v okviru kronovin. Niti ta avtonomija ne bi temeljila na ustanovitvi narodnostnih okrožij na Štajerskem in Koroškem, ampak le na personalnem načelu.²⁸

Jeseni in pozimi 1917/18 utrdi vrsta dogodkov nepopustljivost vlade in cesarja. V oktobrski revoluciji vidijo centralne države predvsem izločitev Rusije iz antante. Tu je zmaga pri Kobaridu in prodor na Piavo, tu je naraščajoči vpliv Nemčije in pritisk nemških strank v državi. Vtis vojne napovedi ZDA Avstro-Ogrski, ki je do nje končno prišlo 7. decembra 1917, je omiljen z objavo 14 Wilsonovih točk in pa z izjavo angleškega premiera Lloydja Georgea komaj mesec dni za tem, ki obe zanikata, da bi vojni cilj antante bil razbitje habsburške monarhije. Čeprav torej vlada in dvor prav nič ne odstopata od svojega odklanjanja majniške deklaracije in januarja 1918 še stopnjujeta pritisk na češke in jugoslovanske predstavnike,²⁹ se vsekakor zaradi ozirov na vtis v tujini vendar ne odločita za nove represivne ukrepe in spočetka trpita razmah jugoslovanskega deklaracijskega gibanja.³⁰ Toda gibanje vnese v politični položaj nov, nepredviden element. Slovensko vprašanje ni več le vprašanje taktiziranja med vlado in strankarskimi voditelji, deklaracijsko gibanje je gibanje množic, ki vnašajo v jugoslovansko vprašanje čisto novo dimenzijo. Iz slovenskih dežel prihajajo dunajski vladi svarilni klici in prošnje za intervencijo od cesarskih namestnikov in deželnih predsednikov.³¹ Temu se pridruži vtis kongresa zatiranih narodov Avstro-Ogrske v Rimu v začetku aprila 1918 in istočasni izbruh Sixtove afere z razkritjem ponudb cesarja Karla za poseben mir. Pritisk Nemčije in nemških strank naraste in avstrijska vlada ter cesar se odločita, da jugoslovansko deklaracijsko gibanje potlačita. Izjava predsednika vlade Seidlerja 3. maja 1918, da tudi v primeru, če pride do kake jugoslovanske države, v tej državi prav gotovo ne bo ozemlja, ki leži na poti do Jadranskega morja in je povezano z nemškim ozemljem, tj. slovenskega ozemlja, in grožnja da bo vlada v tem smislu nastopila z vsemi zakonitimi sredstvi, je naznanila konec dopuščanja deklaracijskega gibanja. Slovenske vojaške upore, ki so se dogodili prav v teh dneh, so avstrijske oblasti razumele ne le kot izraz radikalizacije mirovnega in socialnega gibanja pod vplivom oktobr-

²⁷ Prim. J. Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, ZČ, XXII, 1968, str. 181—182; D. Kermavner, o. c., poglavje »O radikalizaciji in demokratizaciji slovenske meščanske politike v letu 1917«.

²⁸ Helmut Rumpler, Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918, München 1966, zlasti str. 22 in 65—73.

²⁹ Prim. Dragovan Šepić, Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917—1918, Historijski zbornik, XI—XII, 1958/59.

³⁰ Prim. Lojze Ude, Deklaracijsko gibanje na Slovenskem (navedeni zbornik »Naučni skup...« Zagreb 1969); referat istega avtorja na kongresu zgodovinarjev v Ohridu, septembra 1969.

³¹ Zlasti konvolut min. za notr. zadeve 7859/M. I. ex 1918 v AS s poročili deželnih predsednikov oz. namestnikov iz Trsta, Kranjskega in Koroškega. Tudi akti v fondu istega ministrstva v AVA Wien.

ske revolucije, ampak tudi kot neposreden učinek deklaracijskega gibanja.³² 25. maja 1918 je obnovitev nemškega kurza potrdil sam cesar, ko je sprejel zastopnike Nemcev in nemškutarjev iz slovenskih dežel, jim zagotovil nerazdeljivost kronovin in zavarovanje nemške poti do Jadrana, izključil možnost, da bi se slovenske dežele pridružile jugoslovanski državi in obljubil ostre ukrepe.³³

V tem položaju se 30. maja 1918 sestane pod predsedstvom cesarja skupna avstro-ogrška vlada z edino točko dnevnega reda: jugoslovansko vprašanje.³⁴ Vsi so vznemirjeni zaradi silovitosti jugoslovanskega gibanja, vsi so si edini, da je treba jugoslovansko agitacijo zatreti in tudi, da je treba za jugoslovansko vprašanje pripraviti nek program. Ne morejo se zediniti, kakšnega. Medtem ko so madžarski predstavniki za delno subdualistično rešitev tako, da bi se avtonomija Hrvatske razširila tudi na Dalmacijo, Bosna in Hercegovina pa bi bili neposredno priključeni Ogrski, govori Seidler v smislu združenja vseh hrvaških dežel ter Bosne in Hercegovine v dualistično državno-pravno enoto. Toda v eni točki so si vsi edini: Slovenci morajo ostati izključeni iz kakršnekoli jugoslovanske države, njihovo vprašanje je treba rešiti v okviru Avstrije. Kako, o tem, razen o represivnih ukrepih, ni nobene predstave.

Neuspeh pomladanskih ofenziv centralnih držav prisili cesarja, da se odreče Seidlerju in zaupa vlado Hussareku. Ta bi naj našel z navidezno večjo spravljivostjo pot, ki bi pripeljala monarhijo neokrnjeno do neizogibne mirovne konference. Hussarek pošlje skupnega finančnega ministra Spitzmüllerja na Hrvaško in v Bosno, da bi vzbudil vtis, da namerava pripraviti rešitev jugoslovanskega vprašanja.³⁵ Glede Slovencev pa ostane pri starem: oni niso del jugoslovanskega vprašanja. 15. avgusta 1918 so se sicer v tisku pojavili neki načrti na ustavno reformo, v smislu preobrazbe Avstrije v konfederacijo nacionalnih držav. Na odločen ugovor nemških strank se ministrski predsednik takih zamisli javno odreče.³⁶ Znano Hussarekovo pismo škofu Jegliču 24. septembra 1918, ki v njem svari, da slovenska politika ne sme odstopiti s prave patriotične poti in terja od Jegliča, naj skrbi, da jugoslovansko gibanje ne zdrsne v nelojalne kolesnice, je bilo pred kratkim povod za sodbo avstrijskega zgodovinarja Helmuta Rumplerja, ki jo bomo navedli: »Hussarek se je popolnoma zavedal najgloblje neiskrenosti v srečanju dunajske vlade s Slovenci. Hussarek se je jedru problema hote izognil. Da je jugoslovanski problem zelo težaven... da radikalni elementi dobivajo vedno več vpliva, vse to je knezoškof vedel sam in je tudi obžaloval. Speljati gibanje — po besedah Hussareka — v tisti tir, ki bo zagotovil državo ohranjujoči in dinastiji zvesti razvoj, vse to pa ni bilo odvisno od škofa, ampak od dunajske in

³² Prim. op. 12; a tudi mnenje min. preds. Hussareka v pismu škofu Jegliču dne 24. septembra 1918 (cit. v: Jože Jagodic, Nadškof Jeglič, Celovec 1952, str. 223—225; delo je bilo napisano že leta 1940; dalje Helmut Rumpler, Max Hussarek, Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918, Graz—Köln, 1965, str. 87).

³³ Glej dnevni tisk.

³⁴ Komjathy, str. 661—669.

³⁵ Prim. H. Rumpler, Max Hussarek, str. 98—100.

³⁶ H. Rumpler, Das Völkermanifest, str. 15—16.

tudi budimpeštanske vlade. A dunajska vlada je upala, da bo Hrvāte s tem, da jih bo zadovoljila, izvabila iz jugoslovanskega gibanja in osamila Srbe in Slovence. Ne en sam samcat med dunajskimi državniki, pa čeprav so se kot Hussarek zavzemali za federalistično rešitev jugoslovanskega vprašanja, ni pri tem nikoli pomislil, da je treba upoštevati tudi slovenske zahteve. Zdi se, da zato ni slučajno, da je prva akcija za ustvaritev lastne jugoslovanske države prišla iz Ljubljane.³⁷ K tej sodbi bi pripomnili, da ne cesar ne vlada nista imela v tem času moči, tudi, če bi imela spoznanje in voljo, rešiti probleme, ki jih monarhija ni mogla rešiti od marčne revolucije naprej. In bilo je tudi že zdavnaj prepozno. Ko je 11. oktobra 1918 cesar Karl poklical predsednika Jugoslovanskega kluba dr. Korošca in mu nakazal, da bi lahko prišlo v monarhiji do ustanovitve jugoslovanske države, tudi z udeležbo Slovencev, mu je Korošec odgovoril: »Tō, kar se je zgodilo, je dovolj za naše nezaupanje.«³⁸

Po kapitulaciji Bolgarije 26. septembra in po postopnem razkroju fronte na Balkanu v Avstro-Ogrski ni bilo več učinkovite notranje politike. Zadnja seja skupne vlade 22. oktobra 1918, ki ji je predsedoval cesar Karl,³⁹ je bila pod vtisom Wilsonovega odgovora, da morajo narodi sami odločiti, kakšno dejanje avstro-ogrške vlade bo zadovoljilo njihove težnje. Bila je tudi pod vtisom ustanovitve Narodnega veća in sklepa o jugoslovanskem zedinjenju. Zato tudi sklep te seje, da je treba »misliti na rešitev jugoslovanskega vprašanja v smislu zedinjenja vseh jugoslovanskih ozemelj v okviru monarhije«, pri čemer še vedno ni bilo pojasnjeno, ali naj se to zgodi v subdualistični obliki ali kako drugače, ni imel na praktični potek dogodkov nobenega vpliva več. Prav tako tudi ne znani manifest cesarja Karla objavljen 16. oktobra. Znano je, da je tudi ta manifest ostajal v okviru dualizma in tako zapiral Slovence pot v jugoslovansko skupno državo, znane so tudi vse druge za Slovence nesprejemljive postavke tega manifesta. Kar so raziskovanja ugotovila novega, je to, da so Karlovi motivi pri izdaji manifesta bili izključno zunanjepolitični, tj. želja vplivati na Wilsonov odgovor, in pa, da se je manifest rodil iz načrta, ki so ga predlagali nemški poslanci 10. oktobra 1918. Njihovi motivi nikakor niso bili kakā uvidevnost nasproti drugim narodom, ampak račun, da bodo s poudarjanjem pravice do samoodločbe in državnosti na nacionalnem ozemlju podkrepili zahteve po priključitvi nemških ozemelj na Češkem Nemški Avstriji.⁴⁰

Avstrijski vojaški zgodovinar Oskar Regele je raziskoval, koliko je bilo v zadnjih dneh oktobra možnosti, da bi feldmaršal Borojević, poveljnik armadne skupine na jugozahodni fronti, uresničil namen, ki ga je po lastni izjavi tedaj imel, namreč, da bi zasedel Dunaj in rešil cesarja in njegovo oblast. Ugotovil je, da je tedaj zaradi jugoslovanskega prevrata prišlo že do popolnega zloma zaledne organizacije Borojevićeve armadne skupine in da se je Borojević moral, kot pravi Regele, že 1. novembra

³⁷ H. Rumpler, Max Hussarek, str. 87.

³⁸ Vladimir Ravnihār, Mojega življenja pot, rokopis spominov, AS Ljubljana.

³⁹ Komjathy, str. 695—703.

⁴⁰ H. Rumpler, Das Völkermanifest, str. 39—40.

ukloniti dejstvu narodnih svetov v Zagrebu in Ljubljani in opustiti sanje o ponovitvi Jelačičevega pohoda na Dunaj.⁴¹ Ta epizoda je svojevrsten izraz temeljnih sprememb, ki so se dogodile v tem prostoru v sedmih desetletjih, med letom 1848 in 1918.

Zusammenfassung

DIE SLOWENEN IN DER POLITIK DER REGIERUNGEN UND DES HOFES IN WIEN WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGES

Die deutschnational bedingten behördlichen Verfolgungen der Slowenen in den ersten Kriegsjahren — im Jahre 1917 Gegenstand zahlreicher Interpellationen des Südslawischen Klubs, deren Stichhaltigkeit durch Erhebungen einer militärischen und einer Regierungskommission im allgemeinen bestätigt wurde — erweckten bei den Slowenen starke Bedenken, ob eine gesicherte nationale Existenz im Rahmen der dualistischen Monarchie noch möglich wäre. Zunächst trachteten sie hauptsächlich den Ausweg in der Zusammenschliessung des vereinigten slowenischen Sprachgebietes mit den kroatisch-serbischen Gebieten der Monarchie zu einer eigenen staatsrechtlichen Einheit zu finden. Die Politik der Regierungen und des Hofes war aber grundsätzlich gegen jede Möglichkeit, auch die slowenischen Gebiete an einer Lösung der südslawischen Frage teilnehmen zu lassen, gerichtet. Im Gegenteil. Ministerpräsident Stürgkh sah im Krieg gegen Serbien geradezu eine Gelegenheit, jede politische Bindung der Slowenen in der österreichischen Reichshälfte mit der jugoslawischen Bewegung zu zerreißen. Österreichs Angebote slowenischer Gebietsteile an Italien vor dem 23. Mai 1915, ohne Konsultierung der Betroffenen, stärkte nur den Willen der Slowenen zur Erlangung politischer Souveränität. Ähnliche Wirkung hatten die i. J. 1916 veröffentlichten Forderungen der deutschen bürgerlichen Parteien («Deutsche Belange»), welche den Slowenen jede Teilnahme an einer südslawischen staatlichen Lösung unmöglich machten, sowie besonders die bis Mitte April 1917 andauernden Vorbereitungen der Wiener Regierungen für ein Oktroi dieser »Belange«. Im Jahre 1916 machte man sich in den Regierungskreisen manchmal Gedanken über mögliche Schaffung eines Illyriens, aber stets unter Ausschliessung der slowenischen Gebiete. Der Eid des neuen Kaisers an die ungarische Verfassung zeugte vom Festhalten am Dualismus. Die Protokolle des gemeinsamen österreichisch-ungarischen Ministerrates, die Ablehnung der staatsrechtlichen Forderungen des Südslawischen Klubs vom 30. Mai 1917, die persönlichen Denkschriften Clam-Martinić, die Äusserungen der Ministerpräsidenten Seidler (besonders die vom 3. Mai 1918) und Hussarek sowie die Versicherungen des Kaisers am 25. Mai 1918 den deutschen Vertretern, dass die (deutsch-slowenischen) Länder unteilbar bleiben müssen (was einer höchsten Ablehnung der Vereinigung der slowenischen Sprachgebiete zu einer politischen Einheit gleichkam) und dass der österreichische Rahmen (der Dualismus), in ihm die slowenischen Gebiete und der grosse Wirtschaftsweg (zur Adria), allenfalls erhalten werden müssten, ja, selbst das Völkermanifest Kaisers Karls vom 16. Oktober 1918 zeugen von der konsequenten Ablehnung der Teilnahme der Slowenen an der Schaffung einer südslawischen staatsrechtlichen Einheit im Rahmen der Monarchie, an welcher die Regierungen und das Hof festhielten. Die letzte Sitzung der gemeinsamen Regierung am 22. Oktober 1918, unter Vorsitz des Kaisers, und der dort zum erstenmal zugelassenen Gedanke, dass die südslawische Frage auch die Slowenen einschliessen könnte, hatte keinen Einfluss mehr auf den tatsächlichen Gang der Ereignisse.

⁴¹ Oskar Regele, Gericht über Habsburgs Wehrmacht. Letzte Siege und Untergang unter dem Armee-Oberkommando Kaiser Karls I. — Generaloberst Arz von Straussenburg, Wien—München, 1968, str. 166.

Lojze Ude

DEKLARACIJSKO GIBANJE PRI SLOVENCIH*

Deklaracijsko gibanje imenujemo gibanje, ki se je kot končno poglavje zgodovinskih združevalnih teženj jugoslovanskih narodov začelo med prvo svetovno vojno na tleh habsburške monarhije s tako imenovano majniško deklaracijo v avstrijski poslanski zbornici 30. maja 1917. Naj vam jo priključem v spomin: »Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na podlagi narodnostnega načela in hrvatskega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih bivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, združijo pod žezlom habsburško-lotarinske dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospostva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju. Za uresničitev te zahteve svojega enotnega naroda bodo zastavili vse svoje sile. — S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela.« — Slede podpisi vseh leta 1911 izvoljenih jugoslovanskih poslancev avstrijske polovice monarhije. Dva sta medtem umrla, Matko Mandić in Franc Povše, tržaški dr. Gustav Gregorin je bil v emigraciji in je postal član Jugoslovanskega odbora v Londonu, koroški Franc Grafenauer pa je bil zaprt. Srb dr. Božo Vukotić je podpisal deklaracijo pozneje.

Nekaj mesecev po 30. maju 1917 majniška deklaracija niti na Slovenskem ni bila deležna kakšnega vidnejšega, izrazitejšega ljudskega odobravanja, priznanja, čeprav ni bilo brez poskusa začeti s shodi zanjo. Že za 1. julij 1917 je bil sklican shod v Ljubljani, »da bi poslanci pred ljudstvom razpravljali o jugoslovanskem vprašanju, a ga je vlada prepovedala«, tako je zapisano v Jegličevem dnevniku 1. julija 1917. Za majniško deklaracijo so se izjavili konec avgusta duhovniki črniške (na Goriškem) in kranjske dekanije in septembra Zveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljev. Šele z izjavo za majniško deklaracijo 15. septembra 1917, tako imenovano ljubljansko izjavo, objavljeno v slovenskih časnikih, podpisano na prvem mestu od ljubljanskega škofa Jegliča, za Slovensko ljudsko stranko (SLS) pa tedaj še od dr. Ivana Šušteršiča, za liberalno Narodnonapredno stranko (NNS) od dr. Ivana Tavčarja, za slovensko katoliško delavsko demokracijo pa od treh njenih zastopnikov, se začne množično gibanje za majniško jugoslovansko deklaracijo, s številnimi izjavami občinskih odborov, z zbiranjem množičnih osebnih in društvenih podpisov zanjo, spomladi 1918 pa z velikimi zborovanji, tabori.

* V skrajšani obliki predaval na V. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije v Ohridu, 6. septembra 1969 (podsekcija B II. sekcije).

Ker pomeni ta izjava v deklaracijskem gibanju res »mejnik v našem narodnem življenju«, kakor se izraža Slovenec 18. septembra 1917, naj se pri njej pomudim nekaj več kakor v predavanju v Zagrebu 27. decembra 1968. Iniciativo za to izjavo je dal nedvomno škof Jeglič. Za podpis te izjave je hotel — to je razvidno iz zadevnih zapiskov v Jegličevem dnevniku v dneh tik pred 15. sept. in tik za njim (po prepisu, shranjenem v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani) — pridobiti ne samo slovenske politične zastopnike iz Kranjske, temveč tudi iz drugih avstrijskih dežel, v katerih so bili Slovenci, in še goriškega metropolita Sedeja ter tržaškega škofa Karlina. Ali se je obrnil tudi na mariborskega škofa Napokojca, ni razvidno. Toda Sedej je odločno odklonil in je Jeglič nato opustil misel, da bi podpisal pod izjavo še tržaškega škofa Karlina, čeprav je ta v to privolil. Tavčar je sporazumno z Jegličem povabil tudi socialdemokrate, ki pa niso podpisali. »Ker pa še ni bilo podpisov iz Štajerske in tudi ne od liberalne stranke iz Trsta, smo sklenili, da se omejimo na Kranjsko. Hitro sem vse pripravil, da sta izjavo prinesla v soboto 15. septembra Slovenec in Narod«, tako je zapisano v Jegličevem dnevniku pri 18. septembru.

Najprvotnejši nagib in namen te Jegličeve iniciative je bil, zanesti v deklaracijsko gibanje več življenja, večjo bojevitost. V Jegličevih zapisnih ob 15. septembru ni sicer nobenega govora o tem, da je hotel poudariti s to svojo izjavo avstrijsko in dinastično lojalnost. To je šele v nekaterih poznejših Jegličevih izjavah, ko so ga zaradi podpisa te izjave časniki vladnih strank napadali in ko mu je tudi dunajska vlada dala vedeti, da niso zadovoljni z njegovim podpisom te izjave. Še ob 14. juliju 1920 je zapisal Jeglič: »Res, bil sem zvest Avstrijec in gabilo se mi je očitno in posebno skrivno delovanje zoper Avstrijo. Želel pa sem od nekdanj, da bi se Jugoslovani združili v celoto. A vedel sem, da je izvršitev te želje nemogoča brez izredno hude prekucije. No, vojska je pa vse tako pretresla in preobrnila, da se mi je ta združitev zdela mogoča. Ker je na to merila majniška deklaracija, mi je bila draga. Ker se pa ljudje zanjo niso vnelali ali boljše rečeno, ker se niso znali prav razpoznati in se niso ganili, jaz sem pa čutil, da bo vse izgubljeno in bomo ponemčeni, če se v tem ugodnem času ne dvignemo, sem storil, da so podpisale vse stranke. Moj podpis je bil merodajen in začelo se je gibanje, ki je mogočilo Jugoslavijo. Hvala Bogu, ki je vse te okolnosti tako vodil, da so bili moji koraki popolnoma zakoniti.« To zakonitost je Jeglič v svojih dnevniških zapisih oktobra 1918 izvajal iz pristanka avstrijske vlade na Wilsonove pogoje za premirje. Je nekaj naivnih, morda tudi preveč samozavestnih formulacij v tem zapisu, smemo pa Jegliču verjeti, da je bil glavni namen ljubljanske izjave 15. septembra 1917 in Jegličevega podpisa pod to izjavo, razgibati ljudske množice v boju za politično združitev slovenskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi. Tudi okoliščina nezaupanja, že starejšega datuma, nasproti Šušteršiču, v letu 1917 še vedno načelnika SLS na Kranjskem in skozi vso vojno kranjskega deželnega glavarja, ter dokaj splošno mnenje, da Šušteršičev podpis majniške jugoslovanske deklaracije ni bil iskreno mišljen, je navajala Jegliča na misel, da sestavi izjavo za deklaracijo in jo predloži Šušter-

šiču v ponoven podpis. To je nekoliko točnejša osvetlitev ljubljanske izjave, kakor bi bilo to morda mogoče razumeti iz formulacije zadevne trditve mojega zagrebškega referata.

Dejansko se je začelo množično gibanje za majniško jugoslovansko deklaracijo šele po ljubljanski izjavi zanjo. Zavzelo je najprej dvoje oblik: obliko izjav občinskih odborov in obliko osebne podpisovanja izjav zanjo ter društvenih izjav. Izjave so bile naslovljene na Jugoslovanski klub na Dunaju.

Izjave občinskih odborov in osebnih podpisnikov, navadno kot izjave žena in deklet, večkrat tudi mlajših fantov — starejši letniki so bili pri vojaki — ter društvene izjave zanjo so bile sproti objavljene v časnikih. V velikem številu so te izjave shranjene v Pokrajinskem arhivu v Mariboru (PAM). Koliko je ta zbirka še popolna, ne morem reči. Gre za 805 ovitkov, pol. V mnogih polah je tudi po več izjav. 445 pol je izjav iz Štajerske (karton I, II), 252 iz Kranjske (k. III), 49 iz Goriške (k. IV b), 26 iz Istre (k. IV c), 27 iz Dalmacije (k. V a), 44 pa iz Hrvatske (k. V b). Izjave koroških Slovencev za majniško deklaracijo so shranjene na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

Manj kakor v raznih izjavah in akcijah poslancev Jugoslovanskega kluba se v teh izjavah kaže radikalizirajoči vpliv oktobrske revolucije, posebej njenega načela o pravici narodne samoodločbe, nadalje radikalizirajoči vpliv sodelovanja s Čehi in ameriške vojne napovedi tudi Avstro-Ogrski 7. decembra 1917. Izjave in akcije poslancev so bile pač zavarovane s poslansko imuniteto. Ta je bila po oživitvi parlamentarnega življenja maja 1917 velika in zelo varna zaščita poslanca. Ko so v obdobju nemškega kurza, zaostrenega še po Seidlerjevi izjavi 3. maja 1918 zahtevali deželni šefi, da bi bilo treba zoper hujskaško delovanje poslancev, posebej zoper njihove govore na shodih, poseči po radikalnejših sredstvih in da bi bilo treba omejiti poslansko imuniteto, je odgovorilo notranje ministristvo, da je sicer čisto prav in v redu, da se vlagajo proti poslancem ovadbe na državno tožilstvo pristojnih sodišč, da pa še ni bilo primera, da bi avstrijska poslanska zbornica izročila sodišču poslanca zaradi njegovega političnega delovanja. To je bilo namreč utemeljeno v strankarskih razmerjih v avstrijski poslanski zbornici. Slovanskih poslancev je bilo 236 in 19 Italijanov in Romunov, nemških poslancev pa je bilo 215, toda med njimi je bilo 40 socialnih demokratov, ki za izročitev poslanca sodišču zaradi političnega delovanja verjetno tudi ne bi glasovali. Drugače je bilo to z zbiralci izjavnih podpisov za majniško jugoslovansko deklaracijo, drugače tudi z izjavami občinskih odborov. Nabiralci podpisov in tudi sami podpisniki so bili neposredno dosegljivi najrazličnejšim šikanam politične oblasti, žandarmerije. Ta si je zlasti na Koroškem in v posameznih predelih Štajerske dovoljevala velike samovoljnosti, nasilstva in je imela posebno na Koroškem vso oporo prav v deželnem predsedniku Adolfu v. Friesu do leta 1917, od leta 1917 pa v grofu Lodronu. V Arhivu Slovenije (fasc. JK-11) je spomenica koroških Slovencev o nasilstvih do leta 1917, 84 tipkanih strani. Nasilstva predvsem zaradi podpisov na izjavah za majniško jugoslovansko deklaracijo so opisana v več interpelacijah Jugoslovanskega kluba, nasilstva v vseh vojnih letih pa tudi

še v obširnem poročilu uradne komisije, ki ga je našel dr. Janko Pleterški v Verwaltungs archivu na Dunaju. V splošnem nemškem pritisku na slovenski narod kot ovira na poti do Jadranskega morja so bili zlasti koroški Slovenci in štajerski Slovenci v Dravski dolini vedno pod hudim pritiskom nemške germanizatorične buržoazije.

Med vplivi, ki so zradikalizirali jugoslovansko gibanje na tleh habsburške monarhije, omenjam tudi vpliv oktobrske revolucije. Za meščansko vodilno plast deklaracijskega gibanja to seveda ni bil vpliv razredno revolucionarne vsebine oktobrske revolucije, katere se je meščanstvo jasno da balo. Sprejelo pa je meščanstvo nacionalno-revolucionarno vsebino oktobrske revolucije z načelom pravice narodne samoodločbe, ki je v času brestlitovskih mirovnih pogajanj stopilo tako močno v ospredje. Tretjega decembra 1917 so bile v delegacijah in v Zagrebu pa tudi v Spinčičevem govoru v avstrijskem parlamentu podane izjave v duhu pravice do narodne samoodločbe. Ljubljanski poslanec Ravnihar je na seji avstrijske poslanske zbornice 19. decembra 1917 proti avstro-ogrskemu zunanjemu ministru zagovarjal boljševisko definicijo aneksije.¹ Predsedstvu nemške, avstro-ogrške, ruske in ukrajinske delegacije pri mirovnih pogajanjih v Brestlitovskem je poslal Jugoslovanski klub memorandum dne 31. januarja 1918, v katerem zahteva, naj se avstro-ogrskim narodom zajamči popolna pravica samoodločbe in da se k pogajanjem pripustijo tudi zastopniki Jugoslovanov in drugih avstro-ogrskih narodov, da se dogovore o neomejeni samoodločbi narodov v monarhiji, ki se mora popolnoma svobodno in z garancijami izvesti. Isto je ponovil Jugoslovanski klub v interpelaciji zaradi zaplembe objave tega memoranduma. O tem sem nekaj več govoril v zagrebškem predavanju.

O radikalizirajočem vplivu Čehov na politiko JK je v novi knjigi Milade Paulove »Tajný výbor« nekaj zelo zanimivih, bistveno novih podatkov. Morda najvažnejša je informacija Paulove, da je bil Korošec oktobra meseca 1917 povabljen od češkega Tajnega odbora, formalno pravzaprav od dr. Kramařa, v Prago. Po zaupnem razgovoru s predsednikom Tajnega odbora dr. Šamalom je bilo dogovorjeno, da JK ne bo izročil memoranduma, odgovora na povabilo vladnega komisarja princa Lobkowitza. »S tem se je v bistvu končal tako imenovani novi kurz dvorne politike,«² tako pravi Paulova. Mislila je pri tem na spravljeni kurz z določenimi obljubami, ki pa bi zavrl radikalizacijo politike JK, če bi se JK spustil v ta, čeprav tajna pogajanja.

Natančnejše obdelave izjav za majniško deklaracijo po raznih kriterijih, posebej po uporabi habsburške klavzule, to je zahteve po politični združitvi Jugoslovanov pod žezlom habsburške dinastije, še nimamo. Po približni cenitvi je s tega vidika pisal o teh izjavah slovenski zgodovinar prof. Fran Kovačič.³ Po prvem pregledu teh izjav in prav tako kakor Kovačič po približni cenitvi morem reči: Nad polovico teh izjav vsebuje

¹ Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichstages, XXII. Session, 2711.

² Milada Paulova, Tajný výbor, Praha 1968, 340.

³ Fran Kovačič, Odmevi majske deklaracije, Čas XXI, 1926—1927; odsleje: Kovačič, str...

še zahtevo po politični združitvi jugoslovanskih narodov pod žezlom habsburške dinastije ali omenja cesarja Karla vsaj še v zvezi z odobravanjem njegovih mirovnih prizadevanj. A tudi v izjavah s habsburško klavzulo je poudarek jasno na zahtevi po politični združitvi Jugoslovancev v eni državi.

Nemce so seveda dražile najbolj izjave iz neposredne bližine slovensko-nemške etnične meje. Za majniško deklaracijo se je izjavila hribovska občina Pernice. Agitator, ki je pregovarjal občinske odbornike te občine za podpis majniške deklaracije, pripominja: »Čudno, kako so bili gorjanci navdušeni, ko sem jim govoril o Jugoslaviji.«⁴ Za deklaracijo so se izjavile občine Sv. Primož na Muti, Remšenik, izjavile so se s podpisi tudi nekatere občine Dravske doline, tj. doline od Dravograda do Maribora, tega nacionalno tedaj najbolj ogroženega dela Slovenske Štajerske.⁵ Zelo odločna, čeprav omenja še žezlo habsburške dinastije, je izjava žen in deklet iz mejne občine Št. Ilj nad Mariborom, za katero se je že desetletja bil izredno zagrizen, vroč, vsestranski boj, politični za občinsko zastopstvo, za jezikovno pripadnost pri ljudskih štetjih, gospodarski, ker so Nemci hoteli to občino osvojiti z nakupovanjem zemlje, kulturni za šolo. »Svobodno, spoštovano in edino hočemo domovino zlasti me, ki trpimo že leta in leta pod krutim nasilstvom, me, ki ne poznamo vojne že zadnja 4 leta, temveč ves čas svojega življenja. Naj ne bodo razvaljena naših domov, naša prodana polja in gorice žalostni pomniki potomcem. Nikdar! Iz sleherne duše, orošene z naših znojem in našimi solzami, vstani nova moč, nova vera in novo upanje, iz teh treh pa nova, preizkušena in postoterjena ljubezen, ki naj bo zvesta stražnica Jugoslaviji!«⁶ Iz Št. Ilja, Cirknice, Ceršaka in Selnice je bilo 973 podpisov. Za politiko JK se je izjavila tudi občina Ruše, najzavednejša in najbojevitejša slovenska občina Dravske doline, ki so jo nazvali Nemci zaradi tega »Mali Beograd«.⁷ Na dan sarajevskega atentata je bila v Rušah velika sokolska prireditev, slučaj seveda, zaradi katerega pa so prebivalci Ruš morali mnogo pretnpeti. Izjava občinskega odbora Ruše z dne 2. dec. 1917 je kratka: »Občinski odbor Ruše izreka JK, posebej še vrlemu in neutrudljivemu načelniku velečastitemu gospodu dr. Korošču izredno zahvalo in priznanje za neustrašeno, smotno in dosledno delovanje v smislu majniške deklaracije.«⁸

Za politiko JK se je izjavilo tudi mnogo občin Slovenskih goric. V velikem številu so se zglasile žene in dekleta iz mesta Radgona in trga Gornja Radgona. V mariborskem okraju je bilo zbranih blizu 10 tisoč podpisov. V Trbovljah in okolici so nabrali 4.483 podpisov. Podpisati pa nista hotela socialnodemokratska voditelja dr. Sitter in Čobal z uteme-

⁴ Kovačič, 291.

⁵ V razgovoru z menoj je Franjo Baš tudi za čas Avstro-Ogrske odločno zagovarjal upravičenost poimenovanja slovenskega dela Štajerske s Slovenska Štajerska.

⁶ Pokrajinski arhiv Maribor, Acta declarationi faventia, karton I, št. 107; odslej le: PAM, ADF, k..., št...

⁷ Mirko Lešnik, Dravska dolina pred prvo svetovno vojno (rokopis, str. 21, pri U.

⁸ PAM, ADF, k. II, št. 317/1.

ljitvijo, da naj iz izjave izpadeta papež in vladarska oblast. V celotnem okraju Celje je bilo zbranih 29.768 podpisov. Zelo zanimiv dokument navdušenja tedanje študirajoče mladine je izjava 68 celjskih gimnazijcev. Glasi se: »Celjski slovenski dijaki se pridružujemo jugoslovanski deklaraciji z dne 30. V. 1917 v njenem polnem obsegu. Prisegamo ji zvestobo do smrti. Navdušeno pozdravljamo jugoslovanski pokret, vse, kar je proti njemu, pa preklinjamo. Jugoslavija je naše življenje, izven nje je tema in smrt. Kličemo ji ob tej slovesni priliki naš viharni živio, naši veliki nepremagljivi Jugoslaviji! — Slava velezaslužnemu voditelju naše velike ideje dr. Korošcu in vsem poslancem JK! Vemo, da ne bodo ugasnili v njih srcih zlati cilji, vemo, da bo sledila zarji prava luč svobode. Odobravamo odločen nastop knezoškofa dr. Jegliča. Našim češkim sobojevnikom bratski Na, zdar! — Preklinjamo dr. Šušteršiča in njegove privrženice, izdajice, kojih delo je smrt, kojih pristaš biti pomeni duševni samomor — Z največjim poudarkom zahtevamo mir s samoodločbo narodov, ki naj nam prinese prostost in ki naj napravi konec brezmiselnih, živinskih moritvi. — Jugoslaviji pa kličemo še enkrat: Mi smo tvoji otroci, zvesti in srčni, mi smo tvoja bodočnost, zavedamo se naše dolžnosti, o majka naša Jugoslavija!«⁹ Med podpisniki sta bila tudi Fran Onič in Jernej Stante. Onič je bil pozneje, leta 1924, urednik »Slovenske misli«, Stante pa njen sodelavec.

Od približno 380 občin Slovenske Štajerske je poslalo izjavo za majniško deklaracijo in zaupnico JK 215 občin. Davčnorazrednemu občinskemu volilnemu redu, ki je tudi v občinah s slovensko večino siromašnega prebivalstva omogočal, da je imela večino občinskega zastopstva manjšina imovitejših Nemcev ali tako imenovanih Nemcem prijaznih Slovencev (deutschfreundliche Slowenen), je pripisati, da ni bilo še več občinskih izjav za majniško deklaracijo. Podpisov za majniško deklaracijo je bilo nabranih na Štajerskem 72.038. Med njimi so bili tudi podpisi goriških beguncev in slovenskih rudarjev iz Fohnsdorfa pri Judenburgu.

Od prvih 25 izjav v III., kranjskem kartonu Acta declarationi faventia Pokrajinskega arhiva Maribor je 15 izjav, ki habsburške dinastije ali cesarja Karla sploh ne omenjajo. Toda nekdo je prišel na misel, da je treba občinskim odborom, po veliki večini kmečkim, olajšati sestavo izjav za majniško deklaracijo in zaupnic JK. In je sestavil ter dal tiskati obrazec, ki vse to vsebuje, vsebuje pa tudi habsburško klavzulo. Mislim, da je temu obrazcu pripisati dejstvo, da je tudi na Kranjskem, kjer se razen v območju nekaterih veleposestev in nemških industrijskih podjetij, npr. v Trziču, na Jesenicah, v Domžalah ni bilo bati nemškega nacionalističnega pritiska, razmeroma veliko izjav z habsburško klavzulo. Kot zaupnica JK pa so tudi te izjave pomenile nezaupnico avstrijakantskemu Šušteršiču in njegovi politiki. Od 368 kranjskih občin je podpisalo izjavo za majniško deklaracijo in zaupnico JK 189 občin.¹⁰ Če ne več, je pripisati to vplivu Šušteršiča, ki je bil do konca vojne kranjski deželni glavar, deloma pa tudi dejstvu, da je Notranjska prav v obdobju te podpisne akcije spadala

⁹ PAM, ADF, k. I, št. 38.

¹⁰ Kovačič, 282.

pod ožje vojno ozemlje, na vojnem ozemlju pa so armadna poveljstva imela veliko oblast in mnogo možnosti strahovanja. To se je pokazalo zlasti v območju tistega armadnega poveljstva, ki je imelo svoj sedež v Beljaku.

Omenil sem že, pod kakšnim pritiskom so živeli Slovenci na Koroškem. Kljub temu pa je bilo tudi tam 19.000 podpisov. Za majniško jugoslovansko deklaracijo se je izjavilo tudi 9 občinskih odborov.¹¹ Kovačič pravi, da je bilo na Kranjskem le 28.327 zasebnih podpisov. Toda ne gre pozabiti nad 200.000 ženskih podpisov, ki jih je 24. marca 1918 ob velikih slovesnostih izročila žena ljubljanskega župana Tavčarja v roke predsednika JK dr. Korošca, od katerih nedvomno odpade veliko število prav na Kranjsko.

Na Goriškem se je izjavilo za majniško deklaracijo najmanj 28 občin. Veliko je tudi število izjav z osebnimi podpisi. Goriška je bila dolgo časa vojno ozemlje tudi še potem, ko so bili konec oktobra 1917 vrženi Italijani na Piavo.

Vse to množično deklaracijsko gibanje v obliki občinskih izjav in izjav z osebnimi ali društvenimi podpisi, pa je marca meseca 1918 prešlo v viharo gibanje na raznih shodih, zborovanjih, taborih. Pred marcem 1918 so bili dovoljeni le strankarski in društveni shodi, ki niso imeli značaja vsenarodnih shodov. Vsi ti shodi, sestanki, zborovanja so bili v zaprtih prostorih. Že za 1. julij 1917 so sklicali poslanci JK, kakor sem že omenil, shod v Ljubljano, a ga je vlada prepovedala. Za 10. januar 1918 je sklical tak shod predsednik JK dr. Korošec v Kostanjevico v bližini Novega mesta. Tudi tega je politična oblast prepovedala. Ni povsem jasno, kako naj si po doslednih prepovedih takih shodov pred marcem 1918 razložimo, da so vlada, okrajna glavarstva, marca meseca 1918 začela naenkrat dovoljevati javne manifestacijske shode za majniško deklaracijo, taboro v stilu slovenskih taborov iz šestdesetih in sedemdesetih let 19. stoletja. Mogoče je to posledica pravnega mnenja, ki ga je februarja meseca dala Obere Staatsanwaltschaft (O. St. A.) — danes bi rekli vrhovno javno tožilstvo — na prošnjo štajerskega namestnika Clarya, kakšno stališče naj zavzame do agitacije za majniško deklaracijo, konkretno do zbiranja podpisov zanj. O. St. A. je izjavilo — kratko — da v agitaciji za majniško deklaracijo ni nič kaznivega, »ker ni nameravana odcepitev, od avstrijske državne skupnosti, ko gibanje izrečno poudarja, da novo ustanovljena jugoslovanska država ostane pod žezlom habsburške dinastije.«¹² Temu mnenju pravosodno in notranje ministrstvo ni ugovarjalo, le ministrstvo za deželno brambo (Ministerium für Landesverteidigung) je imelo razne pomisleke in rezerve. Žandarmerija pa je bila podrejena temu ministrstvu. Prav to pravno mnenje je marca 1918 morda že omogočilo sklicevanje manifestacijskih shodov, taborov za majniško deklaracijo. Bolj verjetno pa je občutek zmagoslavja in relativne varnosti habsburške monarhije

¹¹ Tako Ehrlich v La Carinthie, Paris 1919, 17; Pleterski pa je našel, da se je izjavilo za majniško deklaracijo 10 koroških občinskih odborov; znana je tudi izjava za majniško deklaracijo s 104 podpisi koroških duhovnikov.

¹² Arhiv Slovenije, fasc. Ministrstvo za notranje zadeve, Dunaj 1917/18, Jugoslovanska propaganda, majniška deklaracija, Smrt dr. Kreka.

spomladi 1918 — mislim na januarski izjavi Lloyda Georgea in Wilsona ter na relativno ugoden položaj Nemčije in Avstro-Ogrske na bojišču — po svoje vplival, da je avstrijska vlada pričakovala, da bodo Čehi in Jugoslovani ob takem položaju postali zmernejši. Pašičeva vlada je dejansko tudi res postala popustljivejša. Drugače je bilo z Jugoslovanskim klubom in s Češko zvezo.

Če odštejem od 21 shodov, zborov, taborov — pod enim od teh nazivov so poročali o njih časniki od marca do junija 1918 — sedem shodov, ki so bili prepovedani in na katerih torej ni prišlo do sprejema resolucij, je le v resolucijah krškega shoda 10. marca 1918 še omenjena habsburška krona, resolucije shoda v Trstu, 30. maja, pa govore še o življenjskih interesih monarhije, to verjetno iz strahu pred položajem, ki bi nastal za Trst z razpadom habsburške monarhije. Opozarjam na zadevno Tumovo stališče. V resolucijah ostalih 12 shodov habsburška dinastija, krona ali žezlo ni omenjeno, resolucije ne izražajo kakšne skrbi za habsburško monarhijo. V resolucijah pozdravljajo zborovalci delo Jugoslovanskega kluba, začeto — to izražanje je značilno — z jugoslovansko deklaracijo 30. maja, izrekajo zaupnico JK in na podlagi načela pravice narodne samoodločbe zahtevajo samostojno jugoslovansko državo in takojšnjo sklenitev miru.

10. marca so bili štiri shodi: v Krškem, v Škofji Loki, v Šentpetru na Krasu (danes Pivka) in v Kamniku. 17. marca so bili trije shodi oziroma tabori: v Žalcu, v Št. Ilju pri Velenju in v Logatcu. Na taboru v Žalcu so govorili razen Korošca in Ravniharja tudi disident hrvatsko-srbske koalicije Budisavljević in saborski poslanec Peršić.

Tabor v štajerskem Št. Janžu pri koroškem Dravogradu 7. aprila 1918, v teku 1 meseca že 9. shod ali tabor, je bil pravzaprav tabor za koroške Slovence. Na Koroškem je med vojno pritisk na Slovence zavzel tako silovitost in take oblike, da zborovanje, kakršno je bilo v Šmihelu pri Pliberku maja 1914, leta 1918 ni bilo več mogoče. V teku vojne se je največ koroških Slovencev na enem kraju, z namenom zborovanja, zbralo na občnem zboru Katoliškega političnega in gospodarskega društva za koroške Slovence 24. januarja 1918, in sicer v hotelu »Trabesinger« v Celovcu; bilo jih je okrog 1000.¹³ Celovski Nemci so zborovanje motili in poslopje zborovališča obmetavali s kamenjem. Nemški nacionalisti so napadli tudi tabor v Št. Janžu: s Koroškega je pripeljal napadalce žihpoljski župan, tako imenovani »Nemcem prijazen Slovenec« Lutschounig, iz Maribora pa urednik »Marburger Zeitung« Norbert Jahn. Zborovalci, med njimi tudi nekaj vojakov in ruskih ujetnikov, pa so s krajniki, nalomljenimi iz bližnjih plotov, pognali napadalce v beg. Nemški časniki so zakričali, »Marburger Zeitung« je govorila o Koroševi meščanski vojni in o krvavem taboru. Glas o tem je prodrl tudi v inozemstvo.¹⁴

S tem taborom je prenehala vladna toleranca do takih shodov, zborovanj. V nadaljnjem je izšla prepoved shodov pod milim nebom in prepoved udeležbe vojaštva in ujetnikov na takih shodih. Nemški nacionali-

¹³ Slovenski Narod (SN), 29. jan. 1918.

¹⁴ Andréj Oset v svojih spominih (pri U.): »O tem shodu je pisal tudi rotterdamski Kurant«.

stični politični tabor in deželni šefi so pritisnili na vlado, da take shode sploh prepove. Aprila nato ni bilo nobenega shoda več. Sredi aprila so se zastopniki JK, med njimi Korošec, udeležili v Pragi 13. aprila 1918 za prisege čeških poslancev, da bodo vztrajali, dokler ne bodo priborjeni temeljni nezavisnosti češkega naroda.

Na sestanku načelnikov parlamentarnih klubov 3. maja, ki se ga pa predsednika JK in Češke zveze iz protesta nista udeležila — parlament je bil 16. marca 1918 na nedoločen čas odložen — je imel ministrski predsednik Seidler govor, ki pomeni v politiki Avstrije začetek zaostrenega nemškega kurza. Na tem sestanku je Seidler govoril tudi o jugoslovanskem vprašanju in je rekel: »Kar se tiče Juga, obstaja jugoslovansko vprašanje in obstaja potreba o njem razpravljati. Govornik ne ve, ali se bo kdaj ustanovila jugoslovanska država. Izključeno to pač ni. Toda tu govoriti o tem je nemogoče, ker ne prihaja v poštev samo Avstrija, marveč tudi Ogrska in Bosna. Vnaprej se torej o tem ne more govoriti. Govornik tudi noče govoriti o tem, ali bi bilo mogoče priključiti posamezne avstrijske pokrajine. Eno pa je precej jasno: Če bi taka državna tvorba nastala — samoumevno je mogoče govoriti le o taki, ki bi bila pod žezlom njegovega veličanstva in bi bila integriran sestavni del monarhije — bi ne izšla iz mirovnih pogajanj in bi v to državno tvorbo predvsem ne bili pritegnjeni tisti deli avstrijskega državnega ozemlja, ki leže na poti proti Jadranskemu morju in ki so v tesni zvezi z nemškim jezikovnim ozemljem.«¹⁵ S formalno umerjeno dikcijo ministrskega predsednika je nato zelo jasno zagrozil, da je v interesu države treba omejiti hujskaške agitacije, ki ogrožajo mir države in mir med narodi. Proti taki agitaciji hoče ministrski predsednik nastopiti z vsemi zakonitimi sredstvi.

Ta Seidlerjeva izjava je bila vojna napoved političnim združevalnim težnjam slovenskega naroda s Hrvati in drugimi jugoslovanskimi narodi, tudi pod habsburškim žezlom. Seidlerjeva izjava je habsburško klavzulo pri Slovencih popolnoma razvrednotila. Logično sklepanje iz Seidlerjeve izjave je bilo za Slovence: Če združitev s Hrvati in Srbi ni mogoča pod habsburško dinastijo, potem pač brez nje. Težišče majniške deklaracije se je preložilo na zahtevo združenja slovenskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi. Po tej Seidlerjevi izjavi je postalo na Slovenskem popolnoma jasno: Komur je bilo več do združitve kot do habsburške dinastije, se je odločil za politiko JK, komur pa je bilo več do monarhije kakor do združitve, se je odločil za politiko Šušteršiča.

Ko je nato s 1. julijem 1918 začel izhajati v Ljubljani še peti dnevnik, tj. Šušteršičeve Novice, je »Slovenec« ostro reagiral. Na odgovor Novice je »Slovenec« 4. julija repliciral med drugim takole: »Novice pravijo, da je Trumbičevi družbi okoli 'Slovenca' vsak, kdor reče, da je Slovenec, izdajalec. Ni izdajalec kdor reče, da je Slovenec, pač ja je izdajalec, kdor nas skuša odtrgati od slovanskega juga in prikleniti na nemški sever. In to delajo Novice. Ni izdajalec, kdor trdi, da je Slovenec, pač pa slepi javnost tisti, ki trdi, da bomo sami kos nemškemu navalu. In to delajo Novice. Proč z njimi!«

¹⁵ Laibacher Zeitung, 4. Mai 1918, Nr. 102; Neue Freie Presse, 4. Mai 1918, Morgenblatt, Nr. 19285; SN, 4. maja 1918.

Značilno v tej Slovenčevi repliki je, da se prav nič ne brani očitka, da spada v Trumbičevo družbo. Razviden pa je iz te replike tudi temeljni motiv jugoslovanskega gibanja na Slovenskem: otresti se nemškega gospostva, sistema germanizacije. Druga temeljna gibalna silnica jugoslovanskega gibanja na Slovenskem pa je bila ideja o Jugoslovanih kot enem narodu. Do nasprotja med tema dvema motivoma pa je prišlo šele po ustanovitvi jugoslovanske države.

Poslanci JK pa so še nadalje sklicevali in organizirali shode. Dokler se niso Seidlerjeve grožnje pretvorile v ustrezna upravna navodila, uredbe, je v mesecu maju uspelo še 6 taborov. 6. maja je bil velik tabor v Postojni »Notranjska od dobe taborov še ni videla takega tabora,« je pisal »Slovenski narod«. 12. maja je bil na Bizeljskem ob Sotli velik slovensko-hrvatski tabor, Mariborska Straža je pisala o 6 do 8 tisoč zborovalcih. Hrvatskim govornikom je bilo prepovedano govoriti. Toda kljub temu je govoril prof. Cherubin Šegovič. Prvi shod, ki je bil v seriji shodov od začetka marca dalje prepovedan, je bil shod v Trbovljah, 19. maja. Toda tedaj je vladni zastopnik še dopustil, da je prepoved sporočil zborovalcem sklicatelj sam. To je storil slovenski klerikalni poslanec Benkovič. Ko jim je naznanil prepoved, pa je še rekel, »naj zborovalci strehne za tem, da se doseže demokratična jugoslovanska država, prosta tujega gospostva in na podlagi samobdločbe.«¹⁶ Govorila sta še socialni demokrat Čobal in župnik Časl.

Med tem je 25. maja sprejel cesar v posebni avdienci zastopnike Nemcev in renegatov iz Slovenske Štajerske, Koroške, Kranjske (tudi iz Kočevja) ter iz Primorske. Govori teh zastopnikov ter cesarjev odgovor so dejansko, le v še bolj surovi obliki, ponovili Seidlerjeva izvajanja z dne 3. maja. Tako so prav na usta samega cesarja Slovenci zvedeli, da nimajo v Avstriji kaj opraviti, da je avstrijsko cesarstvo pravzaprav le sestavni del Nemčije.

26. maja 1918 je bil tabor v Št. Vidu, eden izmed največjih. Zborovati pa so morali že v zaprtem prostoru. Mnogo zborovalcev je ostalo izven zborovalne dvorane. Govorili so Korošec, dr. Lovro Pogačnik, za NNS dr. Fran Novak, za JSDS pa Anton Kristan, ki je utemeljeval svoj nastop takole: »Socialdemokratska stranka se doslej ni udeleževala manifestacij. Sedaj pa nam vnovič hočejo kratiti svobodo dihanja, pripravljajo persekucije onim, ki se bore za svobodo. Od nikogar si ne damo več zapovedovati. Socialdemokrati se bojujejo tudi za to, da bi bil narod enak narodu. JSDS stoji že leta na stališču, da so Slovenci, Hrvati in Srbi en narod. Jugoslovanski socialdemokrati bomo v tem boju storili svojo dolžnost.« itd. Prva točka resolucij, ki so jih sprejeli na tem taboru, se glasi: »Tisoči Jugoslovancev, zbrani na narodnem taboru v Št. Vidu pri Vižmarjih, kjer so naši očetje že pred 50 leti zahtevali odpravo deželnih meja na naši zemlji, izjavljajo: Vseh teh 50 let krivic in zapostavljanj na vseh poljih, zlasti s strani države ter vrivanja tujcev, ki hočejo preko naših teles priti v posest našega morja, nas je globoko prepričalo, da našemu narodu ni zdravega napredka, ne obstanka, če ne bo izvajal sam na svoji

¹⁶ SN, 21. maja 1918.

zemlji oblasti državne moči. Zato iskreno pozdravljamo delovanje JK in njegovo deklaracijo od 30. maja 1917, s katero so se vzbudile speče sile našega naroda do nezmagljive moči.¹⁷

Pod vtisom sprejema zastopnikov nemštva iz slovenskih dežel pri cesarju je bila 27. maja še skupna seja slovenskih političnih strank, SLS, NNS in JSDS. Sklenili so, da se bo narodno gibanje vodilo skupno in enotno in da se izda oklic na narod. Poročilo o tem je bilo v časnikih skoraj v celoti zaplenjeno, zaplenjen je bil tudi oklic na narod.

Shod v Družmirju pri Šoštanju 30. maja je bil prepovedan. Ljudje so se vendarle zbrali. V Družmirje so poslali iz Šoštanja 30 orožnikov in vojaštvo. Poslanec Verstovšek pa je kljub temu trikrat govoril.¹⁸ Nadaljnjih 6 shodov je bilo prepovedanih »zaradi nevarnosti hudodelstva kaljenja miru po par. 65 kaz. z.« ali »zaradi nevarnosti prestopka (Aufwiegelung) po par. 300 kaz. z.«. Ljudje pa so se kljub temu zbrali in kljub prepovedi so poslanci mogli nekaj govoriti.

Mesec maj 1918 moremo imeti za najbolj viharen mesec v deklaracijskem gibanju. Jaz namreč štejem k deklaracijskemu gibanju tudi upore slovenskega vojaštva v tem mesecu: v Judenburgu, v Murauu, v Radgoni, v Ljubljani. Drugje sem opisal te upore. Znano je, da je vprašanje, ali moremo šteti k deklaracijskemu gibanju tudi te upore, sporno. Jaz jih štejem k deklaracijskemu gibanju — kratko — iz naslednjih razlogov: Nemškoavstrijsko vojaštvo se ni upiralo, tudi vojaški in civilni funkcionalni spisi tistih dni, shranjeni največ na dunajskem Kriegsarchivu, ki sem jih pregledal, dokazujejo upravičenost take trditve. Oporo za to trditvev pa imam tudi v spisih češkega zgodovinarja Karla Pichlika ter v novi knjigi Milade Pavlove Tajný výbor. Nič zato, če so bili zelo vidno med temi uporniki ujetniki, ki so se vrnili iz Rusije, tako imenovani povrnjenci. Resolucije, sprejete na shodih, taborih deklaracijskega gibanja, so zelo odločno poudarjale načelo pravice do narodne samoodločbe in zahtevo po miru. In mir je bil tisto, kar so povrnjenci iz Rusije predvsem pričakovali. A to je bilo razpoloženje, kakor sem že rekel, tudi nemškoavstrijskih povrnjencev, pa se ti niso upirali. Še 24. septembra 1918 je pisal ministrski predsednik Hussarek škofu Jegliču. Očita, kaj da vse poslanci na shodih govore, kaj da časniki pišejo, nato pa pravi: »Sad takšnih obsodbe vrednih izgredev v mišljenju, govorjenju in pisanju, je duševno razpoloženje tistih verolomnih vojakov, ki so se dali zavesti v očiten upor in ki so se še pred usmrtitvijo označevali za ‚slovenske junake‘ in so še v zadnjih trenutkih klicali: Proč z Avstrijo!« Tako Hussarek.¹⁹

Zborovanje na Vrhniki, sklicano od Kmečke zveze, 2. julija 1918, se je kljub prepovedi razvilo v enega največjih shodov, taborov teh mesecev. Tako ugotavlja urednik »Slovenca« Izidor Cankar. Korošec je govoril najprej ob sprejemu na kolodvoru. Na zborovališču je samo sporočil ljudem oblastno prepoved shoda. Ko pa je odšel v gostilno »Pri črnem orlu«, so šli tisoči za njim. Z balkona sta nato govorila Korošec in Gostinčar. 25 orožnikov in oblastni zastopnik so bili odrinjeni od govornika.

¹⁷ Slovenec (S), SN in Naprej, 27. maja 1918.

¹⁸ Straža, 3. junija 1918.

¹⁹ Mons. dr. Jože Jagodic, Nadškof Jeglič, Celovec 1952, 224.

Oblastni zastopnik na tem zborovanju, koncipist Gustav Golia, končuje svoje poročilo takole: »Zvečer so se mladi ljudje vpregli v voz, ki je Korošca in njegovo spremstvo peljal na kolodvor. Korošec se je tamkaj zahvalil vsem zborovalcem za udeležbo, pri čemer je poudaril, da se je treba le modrosti vlade, prepovedi tega zborovanja zahvaliti, da je ta tabor tako uspel. Ta prepoved je navduševanje le še stopnjevala in še bolj utrdila prepričanje o nujnosti ustanovitve jugoslovanske države.«²⁰

To briskiranje prepovedi shoda je vlado, posebej pa še deželnega predsednika Attemsa, razdražilo. Izdana so bila še ostrejša navodila orožnikom. Vendar pa so tudi še na nadaljnjih shodih, o katerih so poročali časniki: 9. junija v Metliki, 23. junija na Vranskem in 30. junija v Št. Juriju ob južni železnici ter v Naklem pri Kranju sklicatelji shodov govorili. Iz Metlike, 9. junija, so zborovalci zaradi prepovedi shoda šli kar čez Kolpo na hrvatsko stran in so tamkaj zborovali. Tu se je dualizem enkrat pokazal tudi z dobre strani. V Št. Juriju ob južni železnici, 30. junija, so hoteli zborovalci vladnega zastopnika najprvo zlepa pripraviti do tega, da bi dovolil zborovanje. Zapeli so celo cesarsko pesem. Ko pa se zastopnik ni dal omeščati, ga je neka ženska osuvala in zborovalci so zapeli »Hej Slovani«. V Naklem sta bila isti dan sklicana manifestacijski shod za deklaracijo in občni zbor krajevne organizacije SLS. Ko je bil shod prepovedan, je večina zborovalcev odšla na občni zbor krajevne organizacije SLS. Govoril je urednik koroškega »Mira« Smoder o preganjanju koroških Slovencev. Ko pa je Cilka Krekova v svojem govoru izrekla besedo deklaracija, ji je oblastni zastopnik vzel besedo.

Glavna tarča napadov nemških nacionalistov, sploh Nemcev, razen nemških socialdemokratov, in ukrepov nemškega vladnega kurza je bil predsednik Jugoslovanskega kluba dr. Korošec. Njegovi govori v letu 1918 so postajali res čedalje bolj odločni. Bil je izreden delavec, stalno v gibanju po terenu. Funder, urednik Reichposte ga imenuje »bojevitega voditelja SLS in bolj robustnega, kakor je bil dr. Krek.«²¹ Korošca so sprejemali kot suverena, z velikimi ovacijami, kjer se je prikazal. Ko je npr. 13. septembra 1918 napovedal samo obisk Kranja, je mesto razobesilo zastave, liberalni občinski odbor je sklical slavnostno sejo, na kateri je potem govoril tudi Korošec. Organiziran je bil družabni večer in priredili so mu podoknico. Vlada nemškega kurza se je borila proti Korošču na različne načine. Predvsem so bili od sredine maja dalje zaplenjeni vsi Koroščevi govori, tudi če je politična oblast objavo govorov drugih govornikov vsaj deloma dovolila. Kranjski deželni predsednik Attems je že v začetku junija 1918 prosil notranjega ministra za dovoljenje, da bi smel Korošču zabraniti obisk Kranjske oz. da bi ga smel izgnati, če bi se pojavil na Kranjskem. In še septembra 1918 je bilo odposlano od kranjskega deželnega predsedstva notranjemu ministru na Dunaj poročilo, sestavljeno od Laschana, menda Attemsovega tajnika, poročilo, v katerem so med drugim naslednje trditve in predlogi: »Kakor je vaši eks-celenci znano, je spiritus rector v vprašanju ustanovitve samostojne ju-

²⁰ AS, Preds. Min. za notr. zadeve, Dunaj, Präs, des k. k. Min. des Innern. Prot. Nr. 13302/M. I. eks. 1918, 6. junija.

²¹ Prim.: Friedrich Funder, Vom Gestern ins Heute, Wien 1952, 529.

goslovanske države slej ko prej državnozborski poslanec dr. Korošec. Dokler ima ta človek možnost, da neovirano stopa v osebni stik s tukajšnjimi veljaki, pač ne moremo uspeti, da bi zaustavili to gibanje in agitacijo... Druga osebnost, pod katere patronco živahno agitirajo na Kranjskem za jugoslovansko stvar, je naši ekselenci prav tako znana. To je knezoškof dr. Jeglič. O njegovem škodljivem vplivu in o sredstvih, ki bi bili primerni, da bi vsaj nekoliko zajezili njegovo nevarno rovarjenje, sem nazadnje poročal ministrskemu predsedniku 15. sept.«²²

V tem poročilu predlaga kranjsko deželno predsedstvo nato, da Koroška mobilizirajo kot kurata, da pride tako pod jurisdikcijo vojaške oblasti, a tudi knezoškofa Jegliča je treba zgrabiti z vso ostrostjo in brezobzirnostjo. »Vsa druga sredstva,« tako pravi poročilo »se mi zdijo v danih okoliščinah več ali manj iluzorična, ker ne sežejo zlu do korenin.« Nedvomno je ena od bistvenih zmot tega poročila mnenje, da je bilo leta 1918 še mogoče zatreti deklaracijsko jugoslovansko gibanje v Sloveniji z odstranitvijo nekaj vodilnih oseb.

Julija poslanci JK shodov niso več sklicevali. Politična oblast je dobila navodila, da morajo vsak sklican in prepovedan shod brezpogojno preprečiti in da morajo pravočasno ukreniti vse, da bodo razpolagali z zadostno močjo (orožništvom in vojaštvom), da izsilijo respektiranje državne oblasti. Sicer pa je sredi julija bil zopet sklican parlament. 16. julija so morali poslanci poslušati zopet Seidlerja, ko jim je razlagal utemeljenost, neizogibnost nemškega kurza.

Ko je Seidler 23. julija le podal ostavko, ga je nasledil Hussarek. Toda tudi ta ni znal nič bistveno novega povedati. Borba v parlamentu in časnikih, pa tudi na terenu v različnih oblikah se je nadaljevala z nezmanjšano silo. Slovanski dnevi od 16. in 18. avgusta so bili pred razpadom Avstro-Ogrske zadnja velika manifestacija jugoslovanskih narodov (brez Bolgarov seveda) ter Čehov in Poljakov za samoodločbo narodov in za svoje nacionalne države. V teh dneh pa je bil ustanovljen tudi NS za Slovenijo in Istro, »čigar namen je delovati za zedinjenje jugoslovanskega naroda v samostojno državo in čigar delokrog je sklepati in odločevati v vseh zadevah, ki jih v NS zastopani činitelji priznajo za skupne.«²³ V kakšnem vzdušju je potekalo to zborovanje, kažejo v policijskem poročilu npr. naslednje besede: »Rojstnega dne cesarjevega se ni spomnil nihče. Zdi se, da je dr. Korošec za slovansko zborovanje namenoma izbral 17. avgust.«²⁴ Šušteršičeva Resnica z dne 24. avgusta 1918 pa je pisala, da je ljubljanski župan »pozval občinstvo, naj izobesi slovanskim gostom na čast slovenske trobojnice.«, ni ga pa kakor druga leta pozval naj razobesi cesarske zastave. Vožnja v Št. Janž k odkritju spominske plošče dr. Kreka in nazaj v Ljubljano pa je bila, kakor se izražajo časniki tistih dni, pravi triumfalni pohod. Tamkajšnjega zborovanja z govori, čeprav

²² Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, An seine Exzellenz den Herrn k. k. Min. des Innern-Für den Landespräsidenten Latschan m. p.

²³ Dr. Josip Jerič, Narodni svet, zbornik Slovenci v. desetletju 1918—1928. Ljubljana 1928, 145.

²⁴ Evgen Jarc, Iz zgodovine majske deklaracije, Čas XXI, 1926/27, 265;

prepovedanega, policija in žandarmerija ni mogla preprečiti. Politična oblast na Kranjskem je bila zaradi tega od notranjega ministra grajana, češ da se je pokazala avtoriteta državne oblasti kot iluzorična,²⁵ Besede Korošca na tem zborovanju: »Kvišku glave, ker približuje se vaše odrešenje« so se kmalu pojavile na razglednicah in v tisočih izvodih preplavile Slovenijo. Korošcu ob deklaracijskem gibanju ni mogoče odrekati neke veličine.

Narodni svet za Slovenijo in Istro, ustanovljen v teh dneh, je bil izrečno zamišljen kot sestavni del bodočega centralnega NS, ki naj se ustanovi v Zagrebu kot predstavnik vseh Jugoslovanov habsburške monarhije. Slovenci v položaju, v kakršnem so bili, niso mogli čakati, kdaj se bo na Hrvaškem zganila najmočnejša stranka Hrvatske — hrvatsko srbska koalicija. Dobro izraža to razpoloženje pismo iz Slovenije, objavljeno v Glasu Slovenaca Hrvata i Srba, 6. julija 1918: »Slovenci, pak, koji imaju najveću i najogroženiju narodnu granicu, ne mogu čekati vse dok se prilike u Banovini potpuno razbistre, a da oni dotle ostanu pasivni. Tko vole zna šta su borbe u Mariboru, Koruškoj, Gorici, Trstu i Zapadnoj Istri, odmah će priznati da željezo treba kovati odmah. Ogroman statistički i na našim pretenzijama temeljni rad ne može čekati, da se prvo razbistre stranački odnosi u Banovini.«

Septembra nato so bili ustanovljeni pokrajinski odseki NR za Slovenijo in Istro: 11. v Trstu, 13. za Goriško, 19. za Koroško in 26. za Štajersko. Šele 6. oz. 8. oktobra nato je bilo ustanovljeno in konstituirano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba v Zagrebu, kakor so ga predvidevali ustanovitelji NR sveta za Slovenijo in Istro že 16. in 17. avgusta. Oktobra 1918 je bilo ustanovljenih v Sloveniji okrog 130 narodnih svetov.

Ko je bila nato 29. oktobra proglašena v Zagrebu in Ljubljani Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, so Narodno vijeće v Zagrebu in Narodni svet v Sloveniji prevzeli oblast, postali so predstavniki nove suverenosti. Nimamo še razprave, ki bi opisala, kaj so ti narodni sveti tedaj pomenili, kakšno delo so opravili. V Sloveniji je Narodni svet kot državna oblast že čez nekaj dni nadomestila narodna vlada za vso Slovenijo. Prenehala je deželna razkosanost Slovenije, ki je Slovence obsojala v nemoč in jih zlasti na Koroškem in Štajerskem izpostavljala napredujoči germanizaciji. Krajevni narodni sveti so opravili pri osvajanju oblasti v tistih predelih Slovenije, ki jih je obvladovala nemška buržoazija, važno nalogo. Slovenskim vojaškim prostovoljcem in tem narodnim svetom se je zahvaliti za osvoboditev Maribora in štajerskega Podravja ter Mežiške doline na Koroškem. To je bilo tem važnejše, ker Jugoslovanski odbor v Londonu zaradi nasprotovanja Italije in srbske vlade ni dosegel priznanja, kakor ga je izvojeval Češkoslovaški narodni svet in zato tudi ni imel legitimacije, da bi predlagal, da bi antanta tako kakor za češkoslovaško ozemlje določila demarkacijsko črto, do katere naj do sklenitve mirovne pogodbe sega, uprava nove državne oblasti. Bilo je torej odvisno vse od razmerja sil na samem terenu. To silo pa je predstavljalo le po deklaracijskem gibanju prebujeno in v narodnih svetih organizirano slovensko

²⁵ Evgen Jarc, prav tam, 266.

ljudstvo. Politično in vojaško je bil slovenski narod v za meje najodločilnejših prvih mesecih po razpadu Avstro-Ogrske sicer zelo osamljen. To pa je poglavje, ki bi ga bilo treba posebej obdelati.

Ne bi bilo Narodnega vjeća v Zagrebu, če ne bi deklaracijsko gibanje ustvarilo pogojev za njegovo ustanovitev. Narodno vijeće pa je bilo tisti oblastni organ, ki je vezal vse Jugoslovane na ozemlju bivše Avstro-Ogrske in bil njena centralna oblast. Bil je tisti organ, ki je imel legitimacijo, da se pogaja s Srbijo o združitvi.

Zusammenfassung

DIE DEKLARATIONSBEWEGUNG BEI DEN SLOWENEN

»Die Deklarationsbewegung bei den Slowenen« ist ein Vortrag, welcher am Kongress der Historiker Jugoslawiens in Ohrid am 6. September 1969 abgehalten wurde. Er wiederholt teilweise, grösstenteils ergänzt er aber den gleichbetitelt Vortrag, der auf der Jugoslawischen Akademie für Wissenschaft und Kunst in Zagreb am 27. Dezember 1968 abgehalten wurde.

Die Deklarationsbewegung begann während des Weltkrieges als Schlusskapitel der geschichtlichen Einigungsbestrebungen der jugoslawischen Völker auf dem Boden der habsburgischen Monarchie mit der sogenannten Maideklaration, welche die im Jugoslawischen Klub unter dem Vorsitz des Slowenen Dr. Anton Korošec vereinten Abgeordneten der österreichischen Hälfte der Monarchie im österreichischen Abgeordnetenhaus am 30. Mai 1917 vortrugen.

Auf Grund des Nationalitätenprinzips und des kroatischen Staatsrechtes verlangte diese Deklaration den Zusammenschluss des gesamten Territoriums, auf welchem Slowenen, Kroaten und Serben wohnten, in ein selbstständiges, von jeder fremdnationalen Herrschaft befreites, demokratisch aufgebautes Staatsgebilde unter dem Szepter der habsburg-lothringischen Dynastie.

In den ersten Monaten erweckte die Maideklaration nicht einmal in Slowenien eine grössere und breitere Zustimmung. Um aber auch die breitesten Volksmassen für die Maideklaration lebhafter zu bewegen, gab Laibacher Bischof Dr. Jeglič die Initiative zur sogenannten Laibacher Erklärung zu Gunsten der Maideklaration, welche die beiden führenden slowenischen Tageszeitungen »Slovenec« und »Slovenski Narod« am 15. September 1917 veröffentlichten, jedoch in jener Zeit noch ohne Mitwirkung der sozialdemokratischen Partei.

Mit der Laibacher Erklärung begann in Slowenien eine immer grösseren Umfang einnehmende Bewegung und zwar in der Form von Unterschriften von Einzelpersonen und Vereinen, wie auch von Erklärungen der Gemeindeausschüsse. Adressiert waren die Erklärungen an den Jugoslawischen Klub in Wien und sind heute aufbewahrt im Pokrajinski arhiv in Maribor.

Die Deklarationsbewegung nahm stark radikale Formen an unter dem Einfluss der Oktoberrevolution. Mit der Idee des nationalen Selbstbestimmungsrechtes beeinflusste die Oktoberrevolution auch die bürgerlichen Führungskreise der Deklarationsbewegung. Radikale Einflüsse hatten auch die freundschaftlichen Beziehungen des Jugoslawischen Klubs und des Tschechischen Bundes, wie auch die Kriegserklärung Amerikas an Österreich-Ungarn im Dezember 1917. In den Erklärungen für die Maideklaration war die Habsburgerklausel immer mehr im Schwinden begriffen.

Bis zum Frühjahr 1918 wurden in Slowenien rund 350.000 Unterschriften abgegeben, ausserdem erklärten sich, nach Fran Erjavec, dafür 564 Gemeindeausschüsse. Am lebhaftesten war die Deklarationsbewegung in Steiermark, behindert war sie am meisten in Kärnten. Aber auch dort wurden für die Deklaration rund 19.000 Unterschriften gesammelt und auch 10 Gemeindeaus-

schüsse erklärten sich dafür. 104 Priester unterschrieben sie. In Krain behinderte die Deklarationsbewegung der bedingungslos österreichisch und dynastisch orientierte Landeshauptmann Dr. Sušteršič, aber ohne grösseren Erfolg. Die Deklarationsbewegung im Bereich der Isonzofront behinderten die Militärkommandos.

Bis Frühjahr 1918 waren öffentliche, allgemeinvölkische Manifestationsversammlungen für die Maideklaration nicht erlaubt. Wahrscheinlich unter dem Einfluss der Erklärungen Wilsons und Lloyd Georges im Jänner 1918 und der verhältnismässig günstigen Lage der Zentralmächte auf den europäischen Kriegsschauplätzen. In Erwartung, dass die Deklarationsbewegung deshalb abflauen wird, begannen die österreichischen Verwaltungsbehörden im März 1918 die Abhaltung von öffentlichen allgemeinvölkischen Versammlungen zu genehmigen.

Die Deklarationsbewegung aber beruhigte sich nicht. Im Gegenteil, aus den Resolutionen, welche die zahlreichen Volksversammlungen annahmen, verschwand die Habsburgerklausel. Auf der Volksversammlung im steirischen St. Janž in der Nähe des kärntnerischen Dravograd (Drauburg) vom 7. April 1918, an der auch zahlreiche Kärntner Slowenen teilnahmen, kam es zwischen den Versammlungsteilnehmern und den deutschnationalen Angreifern zum ordentlichen Handgemenge. Die deutschen Zeitungen erhoben ein Zetergeschrei. Die Marburger Zeitung berichtete sogar vom Korošec-Bürgerkrieg. Die Nachricht von diesem Vorfall drang auch ins Ausland.

Am 3. Mai sprach hernach der österreichische Ministerpräsident Seidler in einer Versammlung der Spitzen der parlamentarischen Klubs des österreichischen Abgeordnetenhauses über die jugoslawische Frage und erklärte, dass auch im Falle, dass es zur Gründung eines jugoslawischen Staates kommt, neben Österreich und Ungarn unter dem Szepter der Habsburger, in diesem Staat kein Territorium auf dem Wege zum Adriatischen Meer bestehen wird, dass heisst kein slowenisches Territorium. Diese Erklärung aber hat die Habsburgerklausel der Maideklaration bei den Slowenen völlig entwertet. Die Maideklaration bedeutet von da an nur noch die Forderung nach politischer Einigung der Slowenen, Kroaten und Serben in einen selbstständigen Staat. Als am 25. Mai auch Kaiser Karl beim Empfang einer Abordnung von Deutschen aus Krain, Steiermark, Kärnten und Küstenland eine Erklärung abgab, die dem Sinne nach noch rücksichtsloser war als die Erklärung Seidlers, war umso mehr klar, dass die Slowenen in Österreich nichts mehr zu suchen haben.

Als den sturmbewegtesten Monat im Zuge der Deklarationsbewegung bis Oktober 1918 müssen wir wohl den Monat Mai bezeichnen. In diesem Monat kam es auch zu Meutereien der slowenischen Soldaten: zur Meuterei in Judenburg am 12., in Murau am 14. und in Radkersburg am 21. Mai. Die Meuterei in Judenburg war überhaupt die erste grosse Meuterei der Soldaten der österreichischen Armee im Hinterlande.

Auf der grossen Volksversammlung in St. Vid bei Ljubljana (Laibach) wurden sehr radikale Resolutionen für die staatliche Selbständigkeit der Jugoslawen angenommen. Eine besondere Bedeutung hat diese Versammlung auch wegen des solidarischen Auftrittes des Vorsitzenden der Jugoslawischen sozialdemokratischen Partei Anton Kristan. Die österreichische Verwaltungsbehörde begann jedoch im Monate Mai die Deklarationsversammlungen unter wie immer beschaffenem Vorwand schon zu verbieten. Auf die Versammlungsorte der einberufenen aber verbotenen Versammlungen begann sie ausser den Regierungsvertreter und der Gendarmerie auch militärische Assistenz zu schicken.

Mit der Maideklaration begann als Schlusskapitel der Einigungsbestrebungen der jugoslawischen Völker die jugoslawische Bewegung auch in Kroatien, Dalmatien, sowie auch in Bosnien und der Herzegowina, doch erreichte dort diese Bewegung nicht so stürmische und massenhafte Teilnahme als in Slowenien.

Schon während der sogenannten slawischen Tage in Ljubljana vom 16. bis zum 18. August 1918 hat sich die Ohnmacht der österreichischen Staatsobrigkeit herausgestellt; sie war nicht mehr imstande verschiedene Ansprachen, Versammlungen und Manifestationen zur Gründung der Nationalstaaten der

Jugoslawen, Tschechen und Polen zu verhindern. In den Reden und Manifestationen dieser Tage erinnerte sich niemand mehr an den 17. August, den kaiserlichen Geburtstag, und in Ljubljana (Laibach) waren die Häuser fast durchwegs mit slowenischen dreifarbigten Fahnen — ohne schwarzgelben Fahnen — beflaggt. Der österreichische Innerminister bezeichnete deshalb die österreichische Staatsobrigkeit in Ljubljana als illusorisch.

Während der slowenischen Tage wurde als Ansatz einer neuen staatlichen Obrigkeit ein Nationalrat für Slowenien und Istrien gegründet. Geplant war er als Bestandteil eines zukünftigen zentralen Nationalrates, der für das ganze jugoslawische Territorium der habsburgischen Monarchie in Zagreb (Agram) gegründet werden soll. Zur Gründung dieses Nationalrates (Narodno Vijeće) in Zagreb kam es dann im Oktober 1918, als aus ihrer oportunistischen Reserve auch die Regierungspartei, die Kroatisch serbische Koalition, trat.

Am 29. Oktober wurde in Zagreb und Ljubljana der Staat der Slowenen Kroaten und Serben proklamiert.

Zur Gründung des Nationalrates in Zagreb wäre es nicht gekommen, wenn die Deklarationsbewegung nicht die Vorbedingungen zu seiner Gründung geschaffen hätte. Der Nationalrat war jenes Organ, das formell legitimiert war, im Namen der Slowenen, Kroaten und Serben der ehemaligen habsburgischen Monarchie über die Frage der Vereinigung mit Serbien in Verhandlung zu treten.

France Kresal

ZAČETKI IN RAZVOJ DELAVSKEGA ZAVAROVANJA V SLOVENIJI MED OBEMA VOJNAMA

Razprava temelji na podatkih ustanov delavskega zavarovanja in delavske zaščite, ki so delovale v Sloveniji v dobi stare Jugoslavije in sicer: Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, Bolniški fond državnega prometnega osebja v Ljubljani, Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani, Inšpekcija dela v Ljubljani, Javna borza dela v Ljubljani in Delavska zbornica v Ljubljani. Predvsem sem uporabljal podatke iz tiskanih in ciklostiranih poročil, ki so jih vse te ustanove izdajale za vsako leto posebej, ali pa za več let skupaj. Arhivski fondji nekaterih teh ustanov so le deloma ohranjeni. Arhiv delavske zbornice in borze dela hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, ki hrani tudi del arhiva inšpekcije dela, večji del tega arhivskega fonda pa hrani Arhiv SR Slovenije v Ljubljani.

Glede števila zaposlenih delavcev in njihovih mezd so zelo dober vir statistike delavskih zavarovalnih zavodov, ker je bilo to zavarovanje splošno in obvezno in so zato vsebovale podatke velikega števila delavcev. Te ustanove so vodile kontinuirano statistiko svojih članov, zato sezonska in občasna nihanja v posameznih podjetjih niso v toliki meri vplivala na sliko o splošni zaposlenosti.

Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, ki je bil ustanovljen 1. julija 1922 z združitvijo prejšnjih okrajnih in obratnih bolniških blagajn v Sloveniji, je bil kot krajevni organ osrednjega urada za zavarovanje delavcev (SUZOR) univerzalna ustanova, ki je v Sloveniji izvajal socialno zavarovanje delavcev na podlagi zakona o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922. Zato njegove statistike zajemajo vse zaposlene delavce na področju Slovenije v okviru stare Jugoslavije razen rudarjev, topilničarjev, železničarjev, državnih in javnih nameščencev, ki so imeli svoje posebno zavarovanje in poljedelskih delavcev ter dni-
narjev, ki niso bili zavarovani. Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani je o svojem postlovanju izdajal letna poročila. Prvo je izšlo šele leta 1928, drugo leta 1929, leta 1935 je izšlo pod naslovom Delavsko zavarovanje v letih gospodarskega zastoja za več let skupaj, za leta 1935, 1936, 1938, 1939 so izšla ciklostirana letna poročila, letno poročilo za leto 1937 je izšlo leta 1938 v Spominskem zborniku Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, ki je bil izdan ob polstoletnici delavskega zavarovanja v Sloveniji. Ta poročila vsebujejo poleg upravnoadministrativnih, poslovnih in finančnih poročil tudi statistike članov, njihovo strukturo, mezde, zdravstveno stanje, obseg zdravstvenih uslug in bolniških podpor.

Rudarji in topilničarji so bili zavarovani pri bratovskih skladnicah, ki so bile organizirane pri rudarskih in montanističnih podjetjih in jih je v vsej Sloveniji združevala Glavna bratovska skladnica v Ljubljani na sedežu rudarske oblasti. Za rudarje je bilo obvezno zavarovanje uvedeno že leta 1854. Glede uporabljanja podatkov o številu članov-zavarovancev iz poročil glavne bratovske skladnice moramo predvsem upoštevati, da število članov ni isto kot število zaposlenih delavcev. Člani bratovskih skladnic so namreč bili poleg zaposlenih in zavarovanih delavcev še upokojeni rudarji in začasno brezposelni delavci, dokler so imeli pravico do brezposelne podpore.

Tudi železničarji so imeli svoje socialno zavarovanje že v Avstriji od 1869 in ga ohranili tudi v stari Jugoslaviji. Ustanova za socialno zavarovanje železničarjev v Sloveniji je bil humanitarni in bolniški fond državnega prometnega osebja pri direkciji državnih železnic v Ljubljani. Ta ustanova je sama izvajala vse zavarovanje, zbirala obvezne prispevke, izplačevala bolniške podpore, rente in v svojih zdravstvenih ustanovah nudila svojim zavarovancem vso zdravstveno zaščito in pomoč, zato so v njenih letnih poročilih vsi tovrstni podatki.

Glede ugotavljanja števila zaposlenih javnih in privatnih nameščenecv in njihovih plač nam služijo podatki iz letnih poročil Pokojninskega zavoda za nameščenice v Ljubljani. Pokojninsko zavarovanje nameščenecv v Sloveniji je bilo kot v vsej Avstriji obvezno uvedeno že leta 1906. V stari Jugoslaviji pa je bilo od leta 1938 obvezno le v Sloveniji in Dalmaciji. Dne 13. januarja 1919 je bil ustanovljen Začasni občni pokojninski zvaod za nameščenice v Ljubljani, ki se je 27. junija 1921 preimenoval v Pokojninski zavod za nameščenice v Ljubljani. Leta 1924 je prvič izdal letno poročilo, ki je obsegalo podatke za vsa leta od 1919 dalje. Nato je redno izdajal tiskana letna poročila do leta 1939. Za leta 1940, 1941 in 1942 je izšlo ciklostirano poročilo.

Inšpekcije dela so bile ustanove za zaščito delavcev v podjetjih. V Sloveniji je bila ta ustanova uvedena leta 1883 in je delovala tudi v dobi stare Jugoslavije. Letna poročila inšpekcije dela vsebujejo podatke o delovnih pogojih v tovarniških obratih, o delovnem času, o izplačevanju delavskih zaslužkov, o stawkah in mezdnih gibanjih. Prvo poročilo je izšlo leta 1920 kot Letno poročilo obrtnega nadzorništva v Ljubljani o poslovanju v letu 1919. Od leta 1920 do 1935 so izhajala letna poročila inšpekcije dela v Ljubljani skupaj s poročili vseh inšpekcij v vsej državi pod naslovom Izveštaj inšpekcije rada. Od leta 1935 do 1940 so njena poročila izhajala v reviji Socijalni arhiv.

Javna borza dela v Ljubljani je bila ustanova za posredovanje dela in podpiranje brezposelnih delavcev. Že 5. decembra 1918 je bil osnovan oddelak za brezposelnost pri socialnem skrbstvu narodne vlade SHS v Ljubljani, 20. decembra 1918 pa je bila ustanovljena Državna posredovalnica za delo, leta 1927 se je preimenovala v javno borzo dela. Letnih poročil javna borza dela v Ljubljani ni izdajala. Izhajala pa so v reviji Socijalni arhiv in v letnih poročilih ministrstva socialne politike. Glede ugotavljanja števila brezposelnih delavcev na osnovi poročil javne borze

dela moramo biti zelo previdni. Število brezposelnih delavcev, ki jih je evidentirala javna borza dela ni enako številu dejansko brezposelnih delavcev, pač pa le številu tistih brezposelnih delavcev, ki so imeli pravico do brezposelne podpore, ali pa so se sami prijavili pri borzi dela. Pač pa nam podatki borze dela nudijo točne podatke o številu delavcev, ki so izgubili delo, ker so morali podjetniki to sami javljati borzi dela, točne podatke nam nudi tudi glede brezposelnih podpor.

Delavske zbornice so bile kot interesna predstavništva delavcev in nameščencev ustanove za zaščito njihovih ekonomskih, socialnih in kulturnih interesov. Začasna delavska zbornica v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1921 in leta 1925 se je preimenovala v Delavsko zbornico v Ljubljani. Delavska zbornica je zbirala podatke o materialnem položaju delavstva, o njihovih mezdah, prehrani, o višini življenjskih stroškov, o stanovanjih, delavski zaščiti, Sodelovala in posredovala je pri sklepanju kolektivnih pogodb. Zbirala je podatke o mezdnih gibanjih in stawkah. Vodila je register vseh delavskih strokovnih organizacij. Podatke je zbirala predvsem z anketnimi popisi, zato njeni podatki niso uradni in popolni, morejo nam pa služiti za boljše razumevanje materialnega položaja delavstva. Letna poročila o svojem poslovanju je izdala za leta 1922 do 1937.

Radnička zaščita, ki jo je 15. aprila 1919 začela izdajati Zemaljska blagajna za podporu bolnih radnika i za osiguranje proti nezgodama u Zagrebu kot svoje uradno glasilo, je bila tudi socialno politična revija, ki je objavljala članke in razprave s področja socialnega zavarovanja pri nas in v drugih državah. Ko je bil 1. julija 1922 ustanovljen osrednji urad za zavarovanje delavcev (SUZOR) s sedežem v Zagrebu, je Radnička zaščita postala njegovo uradno glasilo in je poleg okrožnic in zakonov objavljala mesečna poročila števila zavarovanih delavcev po industrijskih skupinah, mezdnih razredih, po starostnih skupinah, spolu in teritorijih okrožnih uradov ter statistiko bolezenskih primerov; še naprej je ostala tudi socialnopolitična revija.

Socijalni arhiv, ki ga je od leta 1935 izdajala Središnja uprava za posredovanje rada v Beogradu, je bila deloma socialna revija, deloma pa uradno glasilo. V prvem delu je prinašala razprave in študije s področja socialne politike doma in v tujini, v drugem delu pa uradna poročila osrednje uprave za posredovanje dela, zakone, pravilnike, uredbe in statistike o zaposlenosti in delovnih mestih. Izhajala je dvanajstkrat letno in je do konca leta 1940 izšlo VI letnikov.

Zelo pomembne so razprave in statistični podatki, ki jih je prinašala socialnostatistična revija Indeks. Revijo je leta 1929 začela izdajati delavska zbornica v Zagrebu. Odgovorni urednik je bil Arthur Benko Grado, ki je napisal tudi večino razprav in statističnih študij ter s 1. januarjem 1936 postal tudi lastnik revije. Izhajala je štirikrat letno in je do konca leta 1939 izšlo XI letnikov.

Od literature so najpomembnejše sodobne razprave o tem problemu. Omenjam samo nekatere obsežnejše: Ivo Lah, Razvoj zaposlenosti v Sloveniji po svetovni vojni, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 396—404; isti, Statistika radničkog osiguranja, Socijalni arhiv, Beo-

grad 1937, str. I 140—155; Jože Bohinjec, Pol stoletja delavskega zavarovanja, Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Ljubljana 1938, str. 8—50; Filip Uratnik, Naše nezaposleničko osiguranje i načelo pomoči u skladu sa prihodima porodice, Porodična gazdinstva radničkih i nameštentičkih porodica u Sloveniji, Socijalni arhiv, Beograd 1939, str. I 326—327, I 376—380.

TO
f

Delavsko zavarovanje se je razvilo iz potrebe, da delavcu, ki nima imovine in živi samo od svojih zdravih rok, zagotovi življenjsko existenco v primerih bolezni, nezgode, onemoglosti in starosti, v kasnejši dobi tudi v primeru brezposelnosti, v primeru njegove smrti pa zagotovitev existence tistim članom njegove družine, ki jih je ta delavec moral preživljati. Ko je to zavarovanje prešlo iz okvira miloščine ali dobroteljnosti, ter je postalo zakonita pravica, lahko govorimo o socialnem zavarovanju delavcev; moralo je postati tudi obvezno. Prvotno je bilo socialno zavarovanje le zakonita ureditev materialne preskrbe socialno šibkejših slojev za primer bolezni, nezgode, onemoglosti, starosti in smrti. Šele pozneje je postalo to zavarovanje splošno obvezno, ki je izhajalo iz delovnega razmerja. Tudi enako, z enakimi pravicami za vse vrste delavcev, je postalo šele pozneje. Vse vrste zavarovanja se niso razvile in uveljavljale istočasno. Najprej je bilo uvedeno nezgodno in bolniško zavarovanje, starostno precej pozneje, še pozneje in v manjšem obsegu se je razvilo zavarovanje za primer brezposelnosti. Nekatere kategorije delavcev so si posamezna zavarovanja priborile prej, druge pozneje.

Posamezne države so uvajale socialno zavarovanje delavcev v različnih obdobjih in tudi v različnem obsegu. Prva je bila Nemčija, ki je uvedla obvezno socialno zavarovanje delavcev; leta 1883 je uvedla bolniško zavarovanje. To zavarovanje je najprej obsegalo le delavce v industriji, v naslednjih treh letih pa se je razširilo tudi na ostalo delavstvo. Leta 1884 je uvedla nezgodno zavarovanje, leta 1889 invalidsko in starostno, leta 1911 pa še zavarovanje za primer smrti (vdovske in otroške pokojnine).¹

Po nemškem zgledu je bilo v Avstriji uvedeno nezgodno zavarovanje leta 1887, naslednje leto pa še bolniško. Pokojninsko zavarovanje pa so imele le posamezne kategorije delavcev (npr. rudarji, železničarji, nameštenci). Ogrska je uvedla bolniško in nezgodno zavarovanje leta 1891. Italija je tudi po nemškem vzoru uvedla to zavarovanje leta 1889.²

V Angliji je bilo nezgodno zavarovanje uvedeno leta 1897, leta 1908 pa je bil izdan zakon o državnih podporah v starosti in leta 1911 zakon o obveznem zavarovanju za primer bolezni, materinstva, invalidnosti in brezposelnosti. Anglija je bila torej prva in edina država, ki je še pred prvo svetovno vojno uvedla socialno zavarovanje za primer brezposelnosti.³

¹ Dr. Nemo, Trgovsko-gospodarski leksikon, Ljubljana 1938, II. del, str. 547; dr. Anton Kržišnik, Socialna politika (skripta), izdala Višja šola za socialne delavce v Ljubljani; Ljubljana 1967, I. del, str. 184—187.

² Ibidem, Dr. Alois Brussati, Österreichische Wirtschaftspolitik, Wien 1965, str. 154—157.

³ Ibidem, Radnička zaštita, II., št. 5—7, Zagreb, 15. julija 1920, str. 109—110.

✓ V Franciji je bilo nezgodno zavarovanje uvedeno leta 1898. Bolniško, invalidsko in starostno zavarovanje je bilo uvedeno leta 1911; namenjeno pa je bilo le materialno šibkejšim socialnim slojem, ker je bilo obvezno le za delavce in nameščence z nižjimi zasluškami. Delavci in nameščenci, katerih zasluške je presegal določeno mejo, so imeli možnost zavarovati se prostovoljno, morali pa so v tem primeru prispevke za socialno zavarovanje plačevati sami v celoti.

✓ Leta 1912 je bilo obvezno bolniško zavarovanje uvedeno v Rusiji in v Romuniji, leta 1913 pa na Norveškem.⁴

Na Švedskem je bil leta 1913 izdan zakon o pokojninskem zavarovanju, ki je za razliko od drugih sistemov socialnega zavarovanja vpeljal splošno zavarovanje, ki ni zajemalo samo oseb v delovnem razmerju, ampak vse državljanke. Obveznost socialnega zavarovanja je bila razširjena na vse moške in ženske od 16. do 68. leta starosti ne glede na zaposlitev in premoženjsko stanje (kolikor niso bili zavarovani že na kateri drugi osnovi npr. državni uslužbenci; delavci v industriji, kmetijstvu ipd.). Vsak državljan je po tem zakonu pridobil pravico do pokojnine s 66 leti stárosti neodvisno od njegove možnosti za delo in preživljanje.⁵

V Srbiji je bilo za primer bolezni, nezgode pri delu, onemoglosti, starosti in smrti uvedeno prostovoljno socialno zavarovanje z zakonom o obrtih z dne 29. junija 1910. Vendar se ta zakon v razmerah balkanskih vojn in prve svetovne vojne ni nikdar izvajal in je ostal le mrtva črka na papirju. V Črni gori pa se do prve svetovne vojne tovrstna zakonodaja sploh še ni začela razvijati.⁶

Pred prvo svetovno vojno je bilo samo 10 držav, ki so imele obvezno zavarovanje delavcev za primer bolezni in samo ena (Anglija), ki je imela socialno zavarovanje za primer brezposelnosti. 10

Začetki zavarovanja delavcev na Slovenskem;
uvedba nezgodnega in bolniškega zavarovanja

Sredi 19. stoletja, ko se je na Slovenskem že pojavljalo večje število delavstva, združenega okrog posameznih tovarn, je bilo še malo predpisov, ki bi ščitili delavstvo pred izkoriščanjem in še manj takih, ki bi zagotavljali pomoč delavcem in njihovim svojcem v primeru bolezni ali smrti; bolniško zavarovanje delavcev je obstajalo samo še v idejah in delavskih zahtevah. Edino le bratovske skladnice pri rudarskih in topilniških podjetjih so že zelo zgodaj predstavljale začetke delavske socialne zaščite, ko so skrbele za stare in bolne člane ter njihove vdove in sirote. Bratovske skladnice kot socialnozavarovalne ustanove je uzakonil že rudarski zakon z dne 23. maja 1854. Od tega dne dalje je bilo v Avstriji socialno zavarovanje rudarjev in topilniških delavcev obvezno.

⁴ Ibidem

⁵ Ibidem, Wilim Jansson, Socijalno osiguranje u Švedskoj, Radnička zaštita, III., št. 1—2, Zagreb, 28. februarja 1921, str. 94—96.

⁶ Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1968, zv. 7, str. 419—420 (Socijalno osiguranje, dr. Nikola Tintić).

Vse ostalo delavstvo, predvsem pa delavci v industriji, ki jih je bilo vedno več, še dolgo časa ni doseglo socialnega zavarovanja. V primeru bolezni, starosti in smrti so bili tovarniški delavci in njihovi svojci navezani le nase in na javno dobrodelnost. Tovarnarji in podjetniki v takem primeru niso bili dolžni ničesar prispevati za eksistenco svojih delavcev. Dvorni dekret z dne 18. februarja 1837 je na primer določal samo to, da so bili tovarnarji, obrtniki in trgovci dolžni le, da za svoje delavce plačujejo oskrbo v javnih bolnicah, a največ 4 tedne. Tudi obrtni red z dne 20. decembra 1859 ni reševal vprašanja pomoči za bolne tovarniške delavce. Člen 85 obrtnega reda je precej nejasno določal, da je podjetje dolžno ustanoviti samostojno podporno blagajno ali pa pristopiti k že obstoječi, če bi se glede na veliko število delavstva zdela potrebna posebna skrb za pomoč delavcem v primeru nezgod ali pa bolezni.⁷

Ker delavstva v primeru bolezni, nezgode in smrti ni varovalo socialno zavarovanje, po uvedbi tega zavarovanja pa ga je varovalo preslabo, so si delavci morali pomagati s samopomočjo. Ustanavljali so svoja bolniška in podporna društva; pri tem so sodelovali tudi podjetniki. To so bili prvi začetki delavskega zavarovanja.

O bolniških in podpornih društvih na Slovenskem v prvi polovici 19. stoletja imamo zelo malo podatkov. Omenil jih bom samo nekaj, čeprav jih je bilo verjetno več. Leta 1835 je bilo v Ljubljani ustanovljeno Trgovsko bolniško in podporno društvo. Njegov namen je bil oskrbovati in podpirati bolne člane, preskrbeti umrliim članom pogreb na svoje stroške in podpirati revne člane. Društvo je imelo bolniškozavarovalni oddelek in podporni oddelek. Ob bolezni so imeli člani pravico do povračila stroškov za zdravniško pomoč in zdravlila. Če zaradi bolezni niso imeli zaslужka, so imeli pravico do bolnišnine, če pri delodajalcu niso imeli popolne oskrbe. Na svojo zahtevo so se lahko zdravili tudi v društveni bolnici oziroma v II. razredu deželne bolnice; v tem primeru niso dobili bolnišnine. To društvo je obstajalo do nastanka stare Jugoslavije in je konec leta 1918 imelo 497 rednih članov, 20 podpornih in 5 častnih.⁸

Sladkorna rafinerija na Poljanah je leta 1853 ustanovila podporno blagajno za podpiranje bolnih in za delo nezmožnih tovarniških delavcev ter njihovih vdov in sirot. Začetno glavnico podporne blagajne je v znesku 2.000 goldinarjev prispevalo podjetje, pozneje pa so prispevki delavcev predstavljali izključno vse dohodke podporne blagajne. S podporno blagajno je bila združena tudi nabava živil. Iz podpornega sklada so se delavcem izplačevale podpore v primerih bolezni ali nezgod. Leta 1856 je imela podporna blagajna 181 članov. Ko je bilo leta 1860 sklenjeno, da rafinerija ne bo več obratovala, je bil podporni sklad izplačan med delavce, ki so takrat še delali v tovarni. Premoženje sklada se je v sedmih letih obstoja povečalo za štirikratno začetno glavnico, ker so dohodki (prispevki od delavskih plač) vedno presegali izdatke za podpore.⁹

⁷ Dr. Vlado Valenčič, *Sladkorna industrija v Ljubljani*, Ljubljana 1957, str. 55.

⁸ *Jugoslavenski Kompas*, Zagreb 1920, zv. I., str. 257.

⁹ Dr. Vlado Valenčič, *Sladkorna industrija v Ljubljani*, Ljubljana 1957, str. 45.

Ljubljanska predilnica in tkalnica je leta 1860 ustanovila svoj bolniški sklad za vzajemno pomoč med delavci v primeru bolezni. V ta sklad so morali delavci plačevati prispevke po višini svojih tedenskih zaslužkov — podjetje ni bilo dolžno nič prispevati. Sklad je bil last delavcev, upravljalo pa ga je tovarniško ravnateljstvo. Delavci so izvolili 12 svojih zastopnikov, ki pa so imeli v tem skladu le nekakšne nadzorstvene in posvetovalne pravice. Naloga bolniškega fonda je bila skrb za delavce med boleznijo in pa skrb za pogrebne stroške v primeru smrti. V breme sklada je podjetje plačevalo zdravnika, ki je zdravil tovarniške delavce.¹⁰ Leta 1860 se omenja bolniška blagajna tudi v bombažni predilnici in tkalnici v Preboldu.¹¹

V tekstilni tovarni v Trziču je bilo 2. junija 1897 ustanovljeno Podporno društvo za podpiranje članov v bolezni, za primer nezgod ter ob onemoglosti in starosti. V tem času je bilo v Avstriji bolniško in nezgodno zavarovanje za tovarniške delavce sicer že uvedeno in obvezno in je bila tudi v trziški tovarni obratna bolniška blagajna ustanovljena takoj po začetku njenega obratovanja. Vendar takratna bolniška blagajna zavarovanim delavcem ob bolezni in nezgodi ni nudila zadostne preskrbe, za onemoglost, starost in smrt pa sploh niso bili zavarovani. Zato je delavstvo in vodstvo podjetja smatralo za potrebno ustanoviti še podporno društvo. Članstvo je bilo prostovoljno, vendar so bili v društvu včlanjeni skoraj vsi delavci. Predsednik društva je bil Leo Gassner, vodja podjetja. To podporno društvo je delovalo ves čas neprekinjeno do leta 1941. Podporno društvo je imelo dva oddelka: podpornega in starostno blagajno za onemogle delavce. Sredstva za izplačevanje podpor so se zbirala od delavskih prispevkov. Članarina se je pobirala posebej za podporni sklad in posebej za starostni in invalidski sklad. Iz podpornega sklada so člani prejeli podpore ob bolezni in v izjemnih primerih; iz starostnega in invalidskega sklada pa starostno podporo (rento), ki se je izplačevala redno vsak mesec in pogrebne stroške (v obsegu trimesečne rente). Starostno podporo so pridobili delavci po 10-letnem članstvu. Različne podpore je prejelo 30 % članstva. Denar, ki se je nabral v starostnem skladu, so ob razpustu podpornega društva razdelili med člane.¹²

Takih in podobnih podpornih društev in blagajn je bilo verjetno na Slovenskem še več in so torej v sicer skromni meri opravljala naloge socialnega zavarovanja, še preden je bilo to z zakonom uvedeno, pozneje pa dopolnjevala njegove največje pomanjkljivosti.

Nezgodno zavarovanje delavcev je v vsej Avstriji vpeljal zakon z dne 28. decembra 1887,¹³ bolniško zavarovanje pa zakon z dne 30. marca 1888.¹⁴ Rudarji so bili zavarovani pri bratovskih skladnicah že od leta 1854.¹⁵

¹⁰ Ibidem, str. 55.

¹¹ Katica Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 30.

¹² Ivan Mohorič, Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču, Trzič 1960, str. 202—207; arhiv predilnice in tkalnice v Trziču, zapisniki podpornega društva od 26. novembra 1927 do 30. decembra 1940.

¹³ RGBl. 1/1888.

¹⁴ RGBl. 33/1888.

¹⁵ RGBl. 146/1854.

Nezgodno zavarovanje je bilo popolnoma ločeno od bolniškega in tudi organizirano je bilo posebej. Organizirano je bilo po panogah. Tovarniški delavci so bili zavarovani proti nezgodam pri delavskih nezgodnih zavarovalnicah; za Kranjsko in Primorsko je bil sedež v Trstu, za Koroško in Štajersko pa v Gradcu. Železničarji so bili nezgodno zavarovani pri železničarski nezgodni zavarovalnici na Dunaju. Rudarji so bili do leta 1914 nezgodno zavarovani pri svojih bratovskih skladnicah, potem pa do leta 1918 pri posebni nezgodni zavarovalnici za rudarje na Dunaju. Vse stroške nezgodnega zavarovanja so morali pokrivati podjetniki.¹⁶

Bolniško zavarovanje ni bilo tako centralizirano. Izvajale so ga bolniške blagajne, ki jih je bilo več vrst: okrajne, obratne, združne in društvene ter bratovske skladnice pri rudarskih in topilniških podjetjih za rudarje in topilničarje. Podjetnik, ki je zaposloval več kot 100 delavcev, je lahko ustanovil obratno bolniško blagajno. Sredstva, s katerimi so bolniške blagajne pokrivalo svoje stroške, so morali preskrbeti skupno delavci in podjetniki. Dve tretjini zneskov so morali prispevati delavci, eno tretjino pa delodajalci; vendar prispevki delavcev niso smeli presežati 3% njihovih mezd.

Bolniške blagajne so začeli ustanavljati takoj po izidu zakona in do konca leta 1889 je bilo na Kranjskem in na Spodnjem Štajerskem ustanovljenih že 65 okrajnih bolniških blagajn s 14.921 zavarovanci, 23 obratnih bolniških blagajn s 5.400 zavarovanci, 11 združnih bolniških blagajn s 1.290 zavarovanci in 1 društvena bolniška blagajna z 282 zavarovanci. Število zavarovancev je hitro rastlo; samo na Kranjskem je od 13.125 zavarovancev leta 1889 naraslo na 32.140 leta 1913.¹⁷

Bolniške blagajne so bile v svojem poslovanju skoraj popolnoma samostojne. Bile so sicer včlanjene v zvezah bolniških blagajn, ki so se pokrivalo s teritoriji delavskih zavarovalnic zoper nezgode, katerih sedež je bil v Trstu za Kranjsko in Primorsko in v Gradcu za Koroško in Štajersko, vendar so bile kompetence teh zvez zelo majhne.¹⁸

Za Prekmurje je veljala ogrska zakonodaja. Ogrska je uvedla obvezno bolniško zavarovanje šele leta 1891.¹⁹

Zavarovanje delavcev za onemoglost, starost in smrt ni bilo splošno uvedeno ne v Avstriji ne v Ogrski. Pokojninsko zavarovanje so imeli le rudarji v okviru bratovskih skladnic od leta 1854, železničarji od leta 1844 ter nameščenci od leta 1906, ki so bili zavarovani pri Pokojninskem zavodu za nameščence na Dunaju.²⁰

Bolniške blagajne so nudile delavcem v primeru bolezni denarne podpore v višini 60% običajne mezde; ta podpora pa je lahko trajala največ 20 tednov. Ti prejemki so se imenovali bolniščina. Porodnice so prejemale 4 tedne po porodu prav tako 60% poprečne mezde, ki se je imenovala hranarina. Zavarovanci so imeli pravico do zdravniške oskrbe, porodniške

¹⁶ Poročilo delavske zbornice za Slovenijo, Ljubljana 1928, str. 70—75.

¹⁷ Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Ljubljana 1938, str. 22—23.

¹⁸ Ibidem, str. 22, 31.

¹⁹ Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1968, zv. 7, str. 419 (Socijalno osiguranje, dr. Nikola Tintić).

²⁰ Ibidem.

pomoči, zdravil in po potrebi tudi pravico do zdravljenja v bolnici. Vendar je bilo zdravljenje v bolnici na stroške blagajne časovno omejeno — največ do 4 tedne, stroški zdravljenja v bolnici pa niso smeli presegati vsote, ki bi jo zavarovanec prejel za bolnišnino, če bi se zdravil doma. Ob smrti zavarovanca je znašala pogrebna 20-dnevno poprečno mezdo.

Osnova za izračunavanje boleznin je bila tako imenovana običajna mezda, ki pa ni bila odvisna od delavčevega dejanskega zaslužka, pač pa od njegove uvrstitve v odgovarjajoči mezdni razred, za kar je bila odločilna delavčeva kvalifikacija. Blagajne so imele 5 mezdnih razredov in so v glavnem odgovarjali dejanskim delavskim zaslužkom na določenem območju, zato so jih tudi imenovali »običajne mezde« (übliche Tagelöhne).²¹

Prvo leto poslovanja so imele vse bolniške blagajne na Kranjskem 22.876 goldinarjev dohodkov in 16.950 gold. izdatkov in so tako prvo leto zaključili s 5.926 gold. presežka. Največ sredstev (33,17 %) so izplačali za boleznine in porodnine, nato za zdravnike in kontrolorje (15,20 %) in za zdravila (8,13 %). Ostali izdatki (bolnica, prevozi, pogrebne) so bili manj pomembni (skupno 3,78 % vseh stroškov); zelo veliko sredstev pa je šlo za upravne stroške (3.671 gold. ali 16,67 % vseh stroškov).

Dohodke blagajn so predstavljali obvezni prispevki delavcev in delodajalcev (22.025 gold.), globe, ki so jih v korist bolniške blagajne plačevali delavci (640 gold.) in obresti (211 gold.).

Leta 1913 pa so imele bolniške blagajne na Kranjskem že 771.737 K dohodkov in 731.080 K izdatkov. Zelo se je tudi spremenila poraba izdatkov. Močno so se povečali izdatki za boleznine in porodnine in dosegli skoraj polovico vseh izdatkov (49,56 %), povečali so se tudi izdatki za zdravnike, zdravila in zdravljenje v bolnicah (od 1,25 % na 10,69 %). Glavni dohodki so se stekali od obveznih prispevkov (704.063 K), precej pa so se povečali tudi dohodki od raznih glob (40.292 K) in nekoliko manj od obresti (27.382 K).²²

Delavsko zavarovanje v Sloveniji po nastanku stare Jugoslavije

Stara Jugoslavija je bila ob svojem nastanku tudi v socialnopolitičnem oziru neenotno ozemlje in je tako tudi ostalo še več let po ustanovitvi enotne države. Prav tako ni bila enotna delavskozaščitna zakonodaja. V tistih delih države, ki so bili prej v okviru Avstro-Ogrske, je veljala avstrijska in ogrska zakonodaja, v Srbiji, Makedoniji in Črni gori pa socialno zavarovanje delavcev sploh še ni bilo uvedeno.

V Sloveniji je bilo bolniško in nezgodno zavarovanje uvedeno in obvezno že za vse delavce. Pokojninsko zavarovanje pa so imele samo posamezne panoge delavstva. To so bili rudarji in topničarji, železničarji ter državni in javni nameščenci.

Po razpadu avstro-ogrške monarhije je bilo treba socialno zavarovanje delavcev na novo organizirati. Tega dela se je Narodna vlada za Slo-

²¹ Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Ljubljana 1938, str. 22.

²² Ibidem, str. 28.

venijo lotila že 6. novembra 1918, ko je bilo ustanovljeno poverjenišтво za socialno skrbstvo, ki je med drugim izvedlo tudi reorganizacijo socialnega zavarovanja v Sloveniji. Že 1. januarja 1919 je bila ustanovljena Zveza bolniških blagajn za slovensko ozemlje. Do 31. maja 1919 so bile ukinjene vse takratne okrajne in obratne bolniške blagajne in ustanovljena je bila enotna Okrajna bolniška blagajna v Ljubljani za vso Slovenijo.²³ Tako hitra reorganizacija je bila nujna, ker so bili pred socialnim zavarovanjem veliki in skoraj nepremostljivi problemi, kako izpolnjevati obveznosti do zavarovancev, to je zagotoviti zdravstveno zaščito in bolniške podpore, predvsem pa izplačevati pokojnine in rente upokojenim zavarovancem, ki jih je bilo v Sloveniji že precej in jih je od bivših zavarovalnih zavodov morala prevzeti nanovo ustanovljena ustanova, medtem ko ni dobila od njih potrebnih denarnih sredstev za izplačevanje rent in pokojnin, ki so se leta in leta zbirala. Ta sredstva so bila deloma vložena kot kapital v nepremičnine in vrednostne papirje izven slovenskega ozemlja, ki je prišlo v okvir Jugoslavije, deloma so bila naložena v obveznice avstrijskega vojnega pošojila in so propadla, deloma pa jih je razvrednotila inflacija.

Rente in pokojnine zavarovancev, ki so bile določene v nominalnem znesku, je inflacija popolnoma razvrednotila. Zato je bila potrebna izredna, hitra in učinkovita pomoč.

Pokrajinski pokojninski sklad — Za reševanje težkega problema rentnikov in upokojencev je Narodna vlada za Slovenijo ustanovila poseben sklad. Na iniciativo rudarjev, ki so imeli največ upokojencev (pri bratovskih skladnicah v Sloveniji je bilo nad 4.000 upokojencev), je bil 10. septembra 1919 ustanovljen Pokrajinski pokojninski sklad.²⁴ Ta sklad se je formiral iz doklade na premog. Lastniki rudnikov so morali od 1. septembra 1919 v ta sklad plačevati prispevke po 1 din za tono prodanega premoga; od 1. novembra 1920 se je ta doklada zvišala na 5 din za tono prodanega premoga. Sklad je obstajal do 7. maja 1935 in je v 16 letih zbral 101,275.296 din prispevkov od prodanega premoga.²⁵

TO ✓ Iz tega sklada so prejeli v letih 1919 in 1920 draginjske doklade k rentam le rudarji, od 1. januarja 1921 pa tudi rentniki ostalih socialno-zavarovalnih zavodov — nezgodni rentniki in upokojeni železničarji in nameščenci. Draginjske doklade so prejeli le tisti rentniki in upokojenci, ki so imeli pre nizke rente.²⁶

Pokrajinski pokojninski sklad je vodil in upravljal Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani.²⁷

²³ Ibidem, str. 31—32.

²⁴ Naredba z dne 10. X. 1919, Ur. l. 18. X. 1919, št. 657.

²⁵ Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za leto 1935, str. 7.

²⁶ Ur. l. z dne 15. julija 1922, št. 217; Sl. N. z dne 30. junija 1922, št. 142.

²⁷ Minister za socialno politiko je s sklepom z dne 12. junija 1924, št. 111.709/IV poveril vodenje poslova PPS za Slovenijo Pokojninskemu zavodu za nameščence v Ljubljani in je zato ta zavod objavljaval bilance in poslovna poročila na svojih občnih zborih in v svojih letnih poročilih.

Denar iz Pokrajinskega pokojninskega sklada se je za draginjske podpore delil med tri zavode. 4.811 upokojenih rudarjev Glavne bratovske skladnice v Ljubljani je prejelo 68,32 % zbranih sredstev, 989 nezgodnih rentnikov in 426 upokojenih železničarjev 20,09 % sredstev in 816 upokojenih nameščencev 11,59 % zbranih sredstev.^{27a} Vsi ti so bili nezgodni rentniki in upokojenci, ki so si pridobili pravico do rente in pokojnine še pri bivših avstrijskih zavarovalnicah. To so bile teritorialne nezgodne zavarovalnice v Trstu in v Gradcu, rudarska nezgodna zavarovalnica na Dunaju in nezgodna zavarovalnica železničarjev na Dunaju. Zavarovance, rentnike in upokojence prvih treh zavarovalnih zavodov je leta 1919 prevzela Začasna delavska nezgodna zavarovalnica v Ljubljani, železničarje pa Začasna železničarska nezgodna zavarovalnica v Ljubljani. Ko je bil leta 1922 ustanovljen Osrednji urad za zavarovanje delavcev s sedežem v Zagrebu, je ta prevzel vse nezgodne zavarovance in tudi rentnike in upokojence obeh ljubljanskih začasnih zavarovalnic.

V začetku leta 1929 pa je ministrstvo za promet samo prevzelo izplačevanje nezgodnih rent in draginjskih doklad za železničarje in jih je začel izplačevati Humanitarni fond direkcije državnih železnic v Zagrebu.

Lastniki rudnikov v Sloveniji so se upirali plačevanju prispevkov za Pokrajinski pokojninski sklad. Njihova prizadevanja so bila uspešna in finančni zakon za leto 1928-29 je pooblastil socialnega ministra, da lahko ta sklad ukine. Vendar se to v letu 1929 še ni uveljavilo.

Med tem časom je ministrstvo za gozdove in rudnike izdelalo nov načrt zakona o bratovskih skladnicah za bolniško, nezgodno, invalidsko in starostno zavarovanje rudarjev. Ta načrt je ukinjal 5-dinarsko doklado na tono premoga v korist pokrajinskega pokojninskega sklada. Zato pa bi upokojenci rudniških in plavžarskih podjetij, ki so prejeli podpore iz pokrajinskega pokojninskega sklada, dobivali sedaj draginjske doklade pri bratovskih skladnicah. Za ostale upokojence in rentnike pa ni bilo preskrbljeno.

Vlada je končno 7. maja 1935 ukinila pokrajinski pokojninski sklad. Ustanovljen pa je bil Osrednji sklad za sanacijo glavne bratovske skladnice v Ljubljani.²⁸

Pokrajinski pokojninski sklad je v 16 letih obstoja odigral pomembno vlogo. Ustanovljen je bil kot začasna rešitev izredno perečih socialnih razmer v Sloveniji, ki so bile izjemne. Drugod v Jugoslaviji ni bilo takih problemov, vsaj v tolikšnem obsegu ne. V Sloveniji, ki je bila industrijsko najbolj in najprej razvita, je bil tudi delavski razred starejši, v vsakem pomenu besede. Socialno zavarovanje je bilo že dalj časa vpeljano in prva generacija zavarovancev si je že pridobila pokojnine in nezgodne rente. Teh upravičencev je bilo že 7.042. Za normalno izplačevanje njihovih rent in pokojnin pa samo tekoči prispevki aktivnih zavarovancev za onemoglost, starost in smrt na področju Slovenije niso zadostovali. Kapital pokojninskih skladov bivših avstrijskih zavarovalnih zavodov pa je bil za naše zavarovance izgubljen. V takih okoliščinah in še prav posebej

^{27a} Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za leto 1928, str. 16-18.

²⁸ Ibidem, za leto 1935, str. 7-8.

v povojnih razmerah, draginji in pomanjkanju je ta pokrajinski sklad veliko pomagal rentnikom in upokojencem v Sloveniji.

✓ Uvedba enotnega zavarovanja delavcev za vso Jugoslavijo — Istočasno kot v Sloveniji so se začele temeljite reforme socialnega zavarovanja tudi v vseh ostalih pokrajinah Jugoslavije. Tam pa, kjer še ni bilo socialnega zavarovanja, so bile akcije za njegovo uvedbo.²⁹ Najprej je bilo urejeno bolniško zavarovanje delavcev na bivšem avstrijskem ozemlju kraljevine SHS; to je uredila začasna uredba 11. oktobra 1920.³⁰ Za vso državo pa je bilo bolniško in nezgodno zavarovanje enotno urejeno z uredbo o ureditvi zavarovanja delavcev zoper bolezen in nezgode z dne 17. junija 1921.³¹ To uredbo je zakonodajni odbor narodne skupščine na svoji seji dne 3. decembra 1921 dopolnil z določbami o zavarovanju delavcev za onemoglost, starost in smrt in jo izdal kot zakon o zavarovanju delavcev. Zakon je bil podpisan šele 14. maja 1922, veljati pa je začel 1. julija 1922, a ne v celoti.³²

TO { Ta zakon je bil enoten. Urejal je vse vrste zavarovanja za vse delavce v vsej Jugoslaviji, razen zavarovanja ob brezposelnosti. Za to zavarovanje je že zakon sam napovedoval poznejšo ureditev, ki pa z uredbami o podpiranju brezposelnih delavcev in o borzah dela ni bilo zadovoljivo rešeno. Glede izvajanja pa zakon ni bil enoten. Izvajanje zavarovanja za onemoglost, starost in smrt (pokojninsko zavarovanje) je odložil že zakon sam do 1. julija 1925, potem pa ga je vlada odlagala vse do 1. septembra 1937. Niti glede izvajanja v teritorialnem obsegu zakon ni bil enoten. V predelih, kjer se je socialno zavarovanje prvič uvajalo (Srbija, Makedonija in Crna gora), je dopuščal, da se izvedba bolniškega in nezgodnega zavarovanja odloži do 1. julija 1925.

✓ Pokojninsko zavarovanje za vse delavce je bilo torej uvedeno šele 1. septembra 1937.³³ S tem dnem so začeli od zavarovancev pobirati tudi prispevke za to zavarovanje (3 % zavarovane mezde). Tako je pridobivanje pravic iz tega zavarovanja teklo šele od tega dne dalje.

Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922 je bil enoten v tem oziru, da je določal minimalne pogoje zavarovanja vseh delavcev, dopuščal je pa nadaljevanje vsakršnega specialnega zavarovanja, ki je nudilo svojim zavarovancem boljše ali vsaj enake pogoje socialnega zavarovanja.

TOV { Zavarovanje za bolezen, nezgode, onemoglost, starost in smrt po zakonu o zavarovanju delavcev je izvajal Osrednji urad za zavarovanje delavcev (SUZOR), ki je imel svoj sedež v Zagrebu. Ta urad je bil edini

²⁹ Dr. Joža Bohinjec, Pravice delavcev iz naslova zakona o zavarovanju delavcev, Ljubljana 1938, str. 179.

³⁰ Ur. l. št. 127 z dne 3. novembra 1920, str. 593—594.

³¹ Ur. l. št. 138 z dne 17. novembra 1921, str. 709—722; Sl. N. št. 184 z dne 20. avgusta 1921.

³² Ur. l. št. 62 z dne 13. junija 1922, str. 401—416; Sl. N. št. 117 z dne 30. maja 1922.

³³ Ur. l. št. 28 z dne 7. aprila 1937, str. 237—238; Sl. N. št. 122 z dne 12. marca 1937.

nosilec za vse vrste zavarovanja na ozemlju vse Jugoslavije. Članstvo v zavarovanju je bilo obvezno in enotno.³⁴

Pri osrednjem uradu za zavarovanje delavcev so bili zavarovani vsi delavci in nameščenci, razen tistih, ki so bili zavarovani pri bratovskih skladnicah (rudarji), pri državnem pokojninskem skladu (državne službe) in pri humanitarnih fondih pri direkcijah državnih železnic (železničarji), ker so te ustanove nudile svojim zavarovancem boljše pogoje. Drugih nosilcev zavarovanja zakon ni poznal. Ukinjene so bile vse okrajne bolniške blagajne, obratne bolniške blagajne, društvene in posebne nezgodne zavarovalnice. Izvajanje vseh vrst zavarovanja je bilo združeno v enem uradu (SUZOR), kar je pomenilo unifikacijo zavarovanja. In ker je bil SUZOR edini nosilec zavarovanja v državi, lahko govorimo o centralizaciji zavarovanja. Bile pa so izjeme.

Poleg že omenjenih kategorij delavcev, ki so imeli svoje zavarovanje, so v posameznih pokrajinah poslovale še posebne ustanove, pri katerih so bili včlanjeni izključno duševni delavci in trgovski nameščenci. Te ustanove so bile: Trgovsko bolniško in podporno društvo s sedežem v Ljubljani za območje Slovenije, Trgovsko društvo »Mercur« v Zagrebu za območje cele države, društvo »Trgovačka omladina« s sedežem v Beogradu za območje bivše kraljevine Srbije. Pokojninski zavodi za nameščence pa so izvajali samo pokojninsko zavarovanje, medtem ko je njihovo zavarovanje za primer bolezni in nezgod ostalo pri Osrednjem uradu za zavarovanje delavcev. Do leta 1938 je obstajal tak zavod samo v Ljubljani za območje Slovenije in Dalmacije, potem pa so bili ustanovljeni še v Zagrebu, Beogradu in Sarajevu.³⁵ Pri nameščencih torej ni bila izvedena unifikacija zavarovanja in tudi ne centralizacija.

Osrednji urad za zavarovanje delavcev (SUZOR) je izvajal zavarovanje za vse panoge prek okrožnih uradov za zavarovanje delavcev (UOZD), ki so imeli svoje sedeže v glavnih mestih banovin; teritorialno so zajemali vse ozemlje banovin.

Število članov orednjega urada za zavarovanje delavcev (SUZOR) leta 1930 po krajevnih organih³⁵

Okrožni uradi	1930		
Banja Luka	20.651	Split	20.250
Beograd	84.158	Subotica	19.485
Dubrovnik	17.958	Sušak	10.487
Karlovac	14.974	Tuzla	17.973
Ljubljana	97.788	Zrenjanin	23.196
Niš	28.601	Zagreb	79.892
Novi Sad	27.393	»Mercur«, Zagreb	17.721
Osijek	55.936	Trgovsko bolniško društvo,	
Sarajevo	36.888	Ljubljana	5.345
Skopje	32.675	»Trgovačka omladina«, Beo-	
Sombor	17.549	grad	3.261
		Skupaj	631.181

³⁴ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922, čl. 119 (Ustroj zavarovanja); dr. Joža Bohinjec, Právce delavcev iz naslova zakona o zavarovanju delavcev, Ljubljana 1938, str. 22.

³⁵ Dr. Nemo, Trgovsko-gospodarski leksikon, Ljubljana 1935, zv. 1. str. 132.

³⁶ Ibidem.

Zavarovanje je slonelo na načelu samouprave. Upravljanje osrednjega urada za zavarovanje delavcev in njegovih krajevnih organov (OUZD) je bilo poverjeno interesantom, to je zastopnikom delavcev in delodajalcev v enakem številu. Organi za upravljanje uradov in ustanov zavarovanja so bili: glavna skupščina, ravnateljstvo, predsedstvo, nadzorni odbor. Glavno skupščino krajevnih organov so volili vsi zavarovanci in njihovi delodajalci ločeno s tajnimi in neposrednimi volitvami; glavno skupščino Osrednjega urada pa so sestavljali delegati skupščin krajevnih organov.

Vrhovno nadzorstvo nad zavarovanjem, to je nad uradi in ustanovami zavarovanja je imelo ministrstvo za socialno politiko in narodno zdravje.³⁷

Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani

— Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani (OUZD) je bil kot krajevni organ osrednjega urada za zavarovanje delavcev (SUZOR) univerzalna ustanova, ki je v Sloveniji izvajal socialno zavarovanje na podlagi zakona o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922. Ustanovljen je bil 1. julija 1922.³⁸

Člani okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani so bili vsi zaposleni delavci na področju Slovenije (Dravske banovine) razen izjem, to je tistih, ki niso imeli pravice socialnega zavarovanja (poljedelski delavci, dninarji) in tistih, ki so imeli boljše ali vsaj enake pogoje v drugih zavarovalnih zavodih (rudarji, topilničarji, železničarji, državni in javni nameščenci).

Kakšne pravice in obveznosti je določal zakon o zavarovanju delavcev, ki je veljal za vse delavstvo? V primeru bolezni in nezgode pri delu so bili zavarovani vsi delavci.

Ob bolezni so imeli zavarovanci pravico do brezplačne zdravniške pomoči, dokler je trajala bolezen, vendar neprekinjeno le 26 tednov; dobivali so zdravila, kopeli v termalnih zdraviliščih, obvezila in pomožne priprave za zdravljenje; dobivali so boleznino (hranarino) v znesku dveh tretjin zavarovalne mezde, če zavarovanec zaradi bolezni ni mogel delati in je bolezen trajala več kot 3 dni, vendar le največ 26 tednov.

Ob porodu so imele zavarovanke pravico do brezplačne babiške pomoči in zdravljenja; 2 meseca pred porodom in 2 meseca po porodu so imele pravico do podpore za porodnice v znesku treh četrtin zavarovane mezde. Podpora za opremo dojenčka je znašala štirinajstdnevno zavarovano mezdo. Zavarovanke, ki so dojile svojega otroka še po preteku porodniške podpore, so imele še 20 tednov pravico do podpore v višini polovične mezde. Zavarovanke, ki so z zdravniškim potrdilom dokazale, da same niso mogle dojeti otroka, so imele namesto podpore pravico do brezplačne hrane za dojenčke v tem času. Pravico do porodniške podpore je pridobil zavarovanec šele po trimesečnem članstvu pri zavarovalnem zavodu.

³⁷ Glej op. 34.

³⁸ Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Ljubljana 1938, str. 32.

Družinski člani, ki so živeli v skupnem gospodinjstvu z zavarovancem, so imeli ob bolezni pravico do brezplačnega zdravljenja, zdravlil in pomožnih priprav za zdravljenje za čas 26 tednov; ob porodu do potrebne babiške pomoči in zdravljenja za čas 26 tednov in do podpore za porodnice za čas 4 tednov pred porodom in 4 tednov po porodu v znesku 1,50 dinarja na dan, kakor tudi do podpore za opremo dojenčka.

Ob smrti zavarovanega člana je bila izplačana pogrebna v znesku tridestdnevne zavarovane mezde.

Namesto bolniških podpor je imel zavarovanec pravico do brezplačnega zdravljenja v bolnici, če je to odobril zavodov zdravnik. Nepreskrbljeni družinski člani so imeli med tem časom pravico do polovične hranarine zavarovanca. Stroške zdravljenja v bolnicah za družinske člane je plačeval zavod največ za 4 tedne. Med stroške zdravljenja v bolnici so se šteli tudi stroški prevoza v bolnico in domov.

Okrožni urad za zavarovanje delavcev je smel dajati tudi večje podpore, če so za to njegova sredstva zadoščala.

Pravico do bolniških podpor je dobil zavarovanec z dnem sklenitve delovnega razmerja, izgubil pa s prekinitvijo delovnega razmerja.³⁹

Ob nezgodi na delovnem mestu, na poti na delovno mesto in nazaj je imel zavarovanec pravico do brezplačne zdravniške pomoči in zdravljenja. Hranarino je dobival do konca zdravljenja, a najdalj 10 tednov, potem pa je pridobil pravico do invalidske rente za ves čas, dokler je trajala nesposobnost ali zmanjšana sposobnost za delo.

Renta je ob popolni nesposobnosti za delo znašala višino zavarovane mezde; ob delni nesposobnosti za delo je dobil pripadajoči odstotek zavarovane mezde, a le, če je bila delovna nesposobnost večja kot 10 %. Če je zavarovanec po poškodbi postal tako onemogel, da je zahteval stalno oskrbo in nego, se je nezgodna renta lahko zvišala za eno tretjino njegovega zaslužka.

Če je zavarovanec zaradi nezgode umrl, je imela žena pravico do rente v višini ene tretjine njegove zavarovane mezde, nepreskrbljeni otroci do 16. leta starosti pa do rente v višini ene četrtine njegove zavarovane mezde. Če se je žena ponovno poročila, je dobila enkratno odpravnino v višini enoletne zavarovane mezde umrlega zavarovanca. Če so otroci nadaljevali šolanje, so dobivali rento do svoje polnoletnosti.⁴⁰

Zavarovanje za onemoglost, starost in smrt se je začelo izvajati šele s 1. septembrom 1937. To zavarovanje je nudilo svojim zavarovancem invalidske in starostne rente, otroške rente in posmrtno rente.

Pravica do rente se je pridobila poleg drugih pogojev šele potem, ko bi bilo na predpisani način vplačanih določeno število prispevkov in bi bil izpolnjen predpisani rok čakanja, ki je znašal:

- a) za rente ob onemoglosti 200 tednov prispevkov;
- b) za rente ob starosti 500 tednov prispevkov;
- c) za rente in podpore ob smrti 100 tednov prispevkov.

³⁹ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922, čl. 45—64 (Podpore ob bolezni).

⁴⁰ Ibidem, čl. 84—86 (Podpore in rente ob nezgodah).

Po preteku tega časa bi se zavarovanec lahko potegoval za eno od teh rent, če bi izpolnjeval še ostale pogoje, ki so bili:

Do invalidske rente je imel pravico tudi zavarovanec, ki je postal trajno onemogel. (Za onemoglega se je smatral zavarovanec, ki zaradi bolezni, starosti ali drugih poškodb ni mogel več zaslužiti eno tretjino tiste mezde, ki bi jo sicer dobil glede na izobrazbo in poklic). Do invalidske rente je imel pravico tudi začasno onemogel zavarovanec, ki mu je zaradi dolgotrajne bolezni (več kot 26 tednov) prenehala pravica do boleznine. Z dokončanim 70. letom starosti je zavarovanec pridobil pravico do starostne rente.

Invalidska renta je znašala 36 % poprečne zavarovalne mezde v zadnjih 10 letih, od katere je zavarovanec plačeval prispevke za pokojninsko zavarovanje. Če pa še ni bilo vplačanih 500 tedenskih prispevkov, je znašala invalidska renta 24 % poprečne zavarovane mezde.

Po smrti uživalca rente je imela njegova družina pravico do naslednje podpore: vsak otrok do 16. leta starosti eno četrtno roditeljske rente (1/4 dvetretjinske rente umrlega zavarovanca), vdova podporo za 3 leta v znesku ene četrtnine moževne rente; vendar otroške rente in vdovska podpora skupaj niso smele presegati prejšnje moževne rente, sicer bi se vse rente sorazmerno znižale.⁴¹

Invalidske in starostne rente so bile izredno nizke, zato je že zakon sam predvideval dotacijo iz državnega proračuna, s pomočjo katere bi zviševali tiste rente, ki ne bi dosegale 1.500 din na leto.⁴² (= 125 din na mesec, eksistenčni minimum pa je znašal v letih 1937/38 od 600 do 800 din mesečno).

Ker se je to zavarovanje začelo izvajati šele s 1. septembrom 1937, težko govorimo o uspehih ali neuspehih tega zavarovanja, saj do razpada stare Jugoslavije ni moglo biti zavarovancev, ki bi si pridobili pravico do invalidskih in starostnih rent; v poštev je prišlo edino izplačevanje rent in podpor ob smrti zavarovancev, ti primeri so mogli nastopiti po 1. septembru 1939. Izplačevanje invalidskih rent bi prišlo v poštev po septembru 1941, izplačevanje starostnih rent pa po septembru 1947.

Ker je bilo zlasti v Sloveniji veliko takih zavarovancev, ki so postali onemogli (stari), niso si pa mogli pridobiti pravice do onemoglostne ali starostne rente, ker se je to zavarovanje začelo izvajati šele s 1. septembrom 1937 in se prejšnja zaposlitev ni upoštevala za to zavarovanje, je bil pri okrožnem uradu za zavarovanje delavcev 9. aprila 1938 ustanovljen poseben podporni fond za onemoglost, starost in smrt. Ta sklad je znašal 100.000 din mesečno. Delil se je na dva dela: sklad za direktno podpiranje zavarovancev v obliki mesečnih podpor, ki so znašale od 60 do 200 din (ta sklad je obsegal 2/3 vsote); sklad za zdravljenje onemoglih in starih zavarovancev (obsegal je 1/3 vsote).⁴³

⁴¹ Ibidem, čl. 64—67 (Rente in pomoči ob onemoglosti, starosti in smrti).

⁴² Uredba o izvajanju zavarovanja delavcev za onemoglost, starost in smrt, Sl. l. 28/37 z dne 7. aprila 1937.

⁴³ Pravilnik o zbiranju in uporabljanju podpornega sklada za onemoglost, starost in smrt, Sl. l. 44/38 z dne 1. junija 1938.

Prispevki za socialno zavarovanje so se odmerjali od delavskih teden-
skih mezd, vendar ne od dejansko izplačanih, pač pa od tako imenovanih
zavarovanih mezd. Te mezde so služile tudi za odmero bolezenskih podpor,
starostnih in invalidskih rent. Zato so bili zavarovanci razvrščeni v mezd-
ne razrede po velikosti zaslužka. Prvotno je bilo 17 mezdnih razredov;
pozneje pa 12. Zavarovana mezda se je imenovala najnižja mezda posa-
meznega meznega razreda, ki je služila za odmero prispevkov za zava-
rovanje in podpore v primeru bolezni ali nezgode in za odmero pokoj-
nine. To ni bila dejanska mezda, ki jo je zavarovanec prejemal; zava-
rovanec je navadno prejemal nekoliko višjo mezdo, vendar ne tolikšno, da
bi zadoščala za uvrstitev v višji mezdni razred. Najnižja dnevna zava-
rovana mezda je znašala 6 din v I. mezdnem razredu, najvišja pa 48 din
v XII. mezdnem razredu. Vsi zavarovanci, ki so prejemali več kot 48 din
na dan, so bili uvrščeni v XII. mezdni razred in vsi, ki so prejemali manj
kot 6 din na dan, v I. mezdni razred.

Prispevki za bolniško zavarovanje so znašali 7 % zavarovanih mezd;
od tega je plačal zavarovanec 3,5 %, delodajalec pa ostalih 3,5 %.⁴⁴

Prispevki za nezgodno zavarovanje so se določali po nevarnostni
stopnji delovnih mest. Poprečni prispevek je znašal 2 % zavarovanih
mezd (za nezgodno zavarovanje pri bratovskih skladnicah je bila prispev-
na stopnja 1 %). Vse prispevke za nezgodno zavarovanje je moral plače-
vati delodajalec sam v celoti in ni smel zaradi tega ničesar odtegniti od
delavskih mezd ali te stroške kako drugače prevaliti na delavce.⁴⁵

Prispevki za zavarovanje za onemoglost, starost in smrt (pokojninsko
zavarovanje) so znašali 3 % zavarovane mezde; zavarovanec je plačal
1,5 %, delodajalec prav tako 1,5 %.⁴⁶ (Pri bratovskih skladnicah je ta pri-
spevek znašal 5 %, pri Pokojninskem zavodu za nameščence v Ljubljani
pa 12 % in so ga plačevali prav tako polovico zavarovanci, polovico pa
delodajalci.) Ta prispevek pa se je začel pobirati šele s 1. septembrom
1937, ko se je začelo to zavarovanje izvajati.

Okrožni uradi za zavarovanje delavcev so zbirali tudi prispevke za
borzo dela in za delavsko zbornico. Za borzo dela je znašal prispevek
1,4 % zavarovalne mezde in sta ga plačevala pol zavarovanec (0,7 %),
pol delodajalec (0,7 %). Za delavsko zbornico je znašal prispevek 0,3 %
in je moral vsega plačevati zavarovanec.⁴⁷

Vse prispevke v celoti so morali okrožnemu uradu za zavarovanje
delavcev nakazovati delodajalci. Vse zavarovančeve prispevke pa so ob
izplačevanju odtrgovali od delavskih neto zaslužkov.

Skupne dajatve za socialno zavarovanje delavcev so znašale 12 %
delavskih zavarovanih mezd, od tega je odpadlo na zavarovanca 5 %, na

⁴⁴ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922, čl. 21—23, 35; Letna
poročila Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani za leta 1922—1939.

⁴⁵ Ibidem, čl. 29.

⁴⁶ Ibidem, čl. 27.

⁴⁷ Letna poročila OUZD v Ljubljani za leta 1922—1939; Poročila Delavske
zbornice v Ljubljani za leta 1922—1935; Uredba o delavskih zbornicah z dne
21. V. 1921, čl. 21, Ur. l. 99/1921, str. 491.

delodajalca pa 7%. Če prištejemo še dajatve za brezposelne podpore in delavsko zbornico, so vse dajatve skupaj znašale 13,7% zavarovanih mezd in je na zavarovanca odpadlo 6%, na delodajalca pa 7,7%.

Do 1. septembra 1937, ko se pokojninsko zavarovanje še ni izvajalo, je za zavarovanca znašala obremenitev njegove neto mezde (ki je bila višja od zavarovane) 4,5% zavarovane mezde.

Število zavarovancev Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani in obseg njegovega poslovanja je bilo odvisno od števila zaposlenih delavcev v Sloveniji, od višine njihovih mezd in od obsega bolezenskih in nezgodnih primerov. Ti podatki so zelo zanimivi tudi za drugačne raziskave in jih navajam v naslednji tabeli.

Število zaposlenih delavcev, višina poprečne mezde in število bolezenskih primerov na področju OUZD v Ljubljani (Dravska banovina)

Leto	Število delavcev	Odstotek delavk	Dnevna zav. mezda din	Skup. let. zavar. mezda v milj. din	Število bol. in, porodnic	Odstotek bolnikov
1919	(25.000)	—	—	—	—	—
1920	42.020	—	—	—	—	—
1921	50.420	—	—	—	—	—
1922	62.349	—	—	—	—	—
1923	73.899	27,32	20,55	475	—	—
1924	74.333	29,16	21,74	506	2.552	3,37
1925	72.808	30,47	22,01	502	2.193	3,01
1926	75.325	32,14	22,43	529	1.756	2,33
1927	82.546	32,30	23,26	601	2.049	2,48
1928	88.927	32,42	24,32	677	2.385	2,68
1929	94.929	32,51	25,47	757	2.603	2,74
1930	97.688	32,59	26,45	798	2.491	2,55
1931	91.848	33,49	26,21	753	2.259	2,46
1932	77.653	36,50	24,38	593	1.724	2,23
1933	75.564	38,05	23,33	550	1.807	2,39
1934	79.010	38,55	22,63	560	2.140	2,71
1935	79.263	39,04	22,40	556	2.202	2,78
1936	85.917	37,93	22,57	607	2.508	2,92
1937	94.495	36,56	23,51	696	2.652	2,81
1938	98.768	36,27	24,80	767	2.688	2,2
1939	99.995	36,46	25,17	788	2.900	2,90

V prvi koloni je navedeno število delavcev, ki so bili zavarovani pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev v Ljubljani. Teritorialno je ta urad zajemal vso Slovenijo, ki je bila v okviru stare Jugoslavije. Pri tem uradu so bili zavarovani vsi zaposleni delavci, ki so imeli po zakonu o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922 pravico do socialnega zavarovanja, razen tistih, ki so imeli svoje lastno zavarovanje. Pravice do socialnega zavarovanja pa niso imeli poljedelski delavci in »posli v poljedelskem delu« (hlapci in dekle), osebe, ki so bile v poboljševalnicah ali zaprte v kazenskih zavodih in delavci, ki so bili samo priložnostno in nestalno zaposleni v »hišnem gospodarstvu« (dninarji). Število vseh teh zaposlenih delavcev v tej statistiki ni upoštevano. Brezposelni delavci niso bili člani OUZD, niti v času ko so prejemale zakonito podporo za brezposelne.

Podatki o številu zavarovanih delavcev zajemajo čas od leta 1919 do leta 1939. Podatek za leto 1919 je nezanesljiv, temelji samo na osnovi cenitev. Zaradi reorganizacije bolniškega zavarovanja so se začeli statistični podatki voditi šele od začetka leta 1920. Za leti 1940 in 1941 tudi nisem mogel dobiti podatkov.⁴⁸

Število zavarovanih delavcev je hitro naraščalo do leta 1924. Leta 1925 je to število prvič močno padlo kot posledica deflacijske gospodarske krize, je pa že naslednje leto prekoračilo število izpred krize. Nato je število ves čas hitro naraščalo vse do leta 1930. Leta 1931 je že močno padlo, najbolj katastrofalno pa leta 1932, ko se je v enem letu zmanjšalo število za 14.195 delavcev, naslednje leto pa še za 2.089, tako da je bilo leta 1933 število zaposlenih delavcev najnižje (75.564). Šele leta 1934 je začelo število zaposlenih delavcev zelo počasi naraščati in je šele leta 1938 doseglo število zaposlenih izpred krize.

Druga kolona prikazuje zaposlenost žensk; kolikšen odstotek vseh zaposlenih so predstavljale delavke. Te podatke sem dobil šele od leta 1923 dalje. Odstotek delavk ves čas narašča do leta 1935, ko so ženske predstavljale 39,04 % vseh zaposlenih delavcev. Nato je dve leti ta odstotek padal, leta 1939 se je zopet zvišal.

Tretja kolona prikazuje podatke v gibanju poprečne dnevne zavarovane mezde. Tudi za to kolono začenjajo statistični podatki šele z letom 1923. V tem času so mezde rapidno naraščale zaradi inflacijske politike, od leta 1923 dalje so naraščale zelo počasi do leta 1930, ko so začele zaradi velike gospodarske krize padati; najobčutnejše so padle leta 1932. Mezde so padale še vse do druge polovice leta 1936, ko so se prvič za malenkost zvišale; zvišanje mezd je šlo zelo počasi in leta 1939 niso dosegle mezd izpred krize.

Četrta kolona prikazuje podatke celokupnih letnih zavarovanih mezd ki so jih v posameznih letih prejeli vsi zavarovani delavci. Te številke so kombinacija podatkov prve in tretje kolone. Odvisne so od števila zavarovancev in od višine njihovih mezd. Čim več je bilo zavarovancev in čim višje so bile njihove mezde, tem višji je bil znesek celokupne letne zavarovane mezde. Od te vsote so bili odvisni dohodki zavarovalne ustanove.

Peta in šesta kolona prikazujeta podatke o številu zavarovancev, ki so uveljavljali pravice iz naslova bolniškega zavarovanja. To statistiko je začel voditi OUZD v Ljubljani leta 1924. Stalež bolnikov se je v glavnem gibal v sorazmerju s številom zavarovancev, razen v letih krize je bil manjši, kar je posledica zaostrenih kriterijev glede odobravanja bolniških podpor in zlasti še strah zavarovancev pred odpusti.

Leta 1938 je OUZD v Ljubljani predpisal naslednje prispevke za zavarovanje:⁴⁹

⁴⁸ Podatki so zbrani iz letnih poročil Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani, ki jih je ta izdajal kot tiskane ali ciklostirane publikacije. Za leto 1934 je izšlo pod naslovom Delavsko zavarovanje v letih gospodarskega zastoja, za leto 1937 pa kot Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev.

⁴⁹ Letno poročilo o poslovanju OUZD v Ljubljani v letu 1938, cikl., str. 34.

Zavarovanje	din	Odstotkov zavarovane mezde je plačal		
		zavarovanec %	podjetnik %	skupaj %
bolniško	51,300.000	3,5	3,5	7
nezgodno	15,600.000	—	2	2
pokojninsko	20,600.000	1,5	1,5	3
brezposelno (Borza dela)	10,200.000	0,7	0,7	1,4
za Delavsko zbornico	2,200.000	0,3	—	0,3
Skupaj	99.900.000	6,0	7,7	13,7

Za bolniško zavarovanje je bilo leta 1938 predpisanih 51,300.000 din prispevkov, od tega so zavarovanci plačali iz svojih čistih zaslužkov polovico, to je 25.650,000 din. Kako in koliko tega denarja se je vrnilo nazaj delavcem v obliki boleznin, zdravstvenih uslug ipd.? Za izpolnjevanje pravic zavarovancev iz naslova bolniškega zavarovanja je bilo porabljenih 80,64 % zbranih prispevkov; 19,36 % prispevkov je bilo porabljenih za upravne stroške, za sklade, amortizacijo itd. Za bolezni je bilo izplačanih 15,106.868 din (28,78 % vseh zbranih sredstev za bolniško oskrbovanje). To so bili največji izdatki. Nato so sledili: oskrba v bolnišnicah 5,938.693 din, (11,31 %), zdravila 5,891.679 din (11,22 %), zdravniški stroški 5,677.340 din (10,81 %), zdravljenje v kopališčih in zdraviliščih 3,274.055 dinarjev (6,24 %), porodniška podpora, oprema dojenčkov 3,139.522 din (5,99 %), zdravljenje zob 886.554 din (1,69 %), pogrebne 345.679 din (0,60 %); za stroške laiške kontrole bolnikov so izdali 750.168 din (1,43 %).⁵⁰

Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani (OUZD) je kot krajevni organ Osrednjega urada za zavarovanje delavcev v Zagrebu (SUZOR) izvajal bolniško zavarovanje na svojem področju, to je v Sloveniji. Zbiral je prispevke, vodil evidenco zavarovancev, izplačeval bolezni, vse druge podpore iz tega zavarovanja in izvajal zdravljenje ter zdravstveno zaščito svojih zavarovancev. Zato je imel svoje poslovalnice v vseh važnejših krajih (Maribor, Celje, Ptuj, Murska Sobota, Slovenj Gradec, Zagorje, Novo mesto, Kočevje, Kranj, Tržič).

Za izvajanje zdravljenja in zdravstvene zaščite je imel Okrožni urad za zavarovanje delavcev svoje ambulante v Ljubljani, Mariboru, Celju, Ptuj in v Kranju. Za delavstvo v tobačni tovarni v Ljubljani, v papirnici v Vevčah, v tovarni Westen v Celju, v sladkogorski papirnici in v tekstilni tovarni v Litiji so ordinirali zavodovi zdravniki v ordinacijskih prostorih, ki so jih dale na razpolago te tovarne. V Jurkloštru, Kropi, Kamni gorici, Kokri, Goričanah, v Loškem potoku in v Borovnici so zavodovi zdravniki ordinirali po enkrat na teden.

Nezgodne postaje je imel zavod v Ljubljani, Mariboru in Kranju.

V zdravstvenem domu v Tržiču in v Ljubljani je bila organizirana posvetovalnica za matere in otroke.

K zavodovim zdravstvenim ustanovam so sodila tudi kopališča in fizikalna zdravilišča v Ljubljani, Kranju in Mariboru.

Urad se je za zdravljenje svojih zavarovancev posluževal tudi drugih zdravstvenih ustanov in je imel tam svoje zdravnike, in sicer kopališče Radio-Therma v Laškem, okrevališče »Jadran« na Rabu, zdravilišča za

⁵⁰ Ibidem, str. 73.

pljučno tuberkulozo na Golniku, v Klenoviku, Brestovcu in Vurbergu ter zdravilišče za kostno tuberkulozo v Kraljevici. Posluževal se je tudi javnih bolnišnic v Sloveniji in vseučiliške klinike v Zagrebu. Urad je imel lastne protituberkulozne dispanzerje v Ljubljani, Mariboru, Celju in v Slovenjem Gradcu. Posluževal pa se je tudi zasebnih dispanzerjev na Jesenicah, v Kranju, Ljubljani, Trbovljah, Ptuju, Murski Soboti, Rogatcu, Brežicah, Novem mestu, Cerknici, Kamniku, Črni in Velenju ter državnih dispanzerjev v Celju in Mariboru.⁵¹

Leta 1938 je prišel na 559 zavarovancev 1 zdravnik.⁵²

Nezgodno zavarovanje je bilo centralizirano in ga je izvajal Osrednji urad za zavarovanje delavcev v Zagrebu neposredno. Do leta 1929 je izvajal to zavarovanje tudi za invalidske upokojece, ki jih je prevzel od bivše železničarske zavarovalnice na Dunaju.⁵³

Trgovsko bolniško in podporno društvo v Ljubljani — Trgovsko bolniško in podporno društvo v Ljubljani je bilo krajevni organ Osrednjega urada za zavarovanje delavcev (SUZOR), ki je izvajalo bolniško zavarovanje trgovskih, bančnih in industrijskih uradnikov in nameščencev v Sloveniji. Imelo je svojo samoupravo in je vodilo evidenco svojih zavarovancev, pobiralo od njih prispevke za bolniško in nezgodno zavarovanje, za borzo dela in delavsko zbornico in izvajalo bolniško zavarovanje v svojih zdravstvenih zavodih in ambulantah. Zavarovanci so imeli pri tem društvu večje ugodnosti, kakor jih je predpisoval zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. V. 1922 in jih je izvajal Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani kot krajevni organ SUZOR. Predvsem so imeli na voljo večje število zdravnikov, zdravili so se lahko v lastnem sanatoriju Šlajmerjev dom ali v višjem razredu javnih bolnišnic in čas zdravljenja na stroške blagajne je bil daljši (52 tednov). Vse te ugodnosti so izhajale predvsem iz boljšega finančnega stanja Trgovskega bolniškega in podpornega društva, ki so ga omogočale višje poprečne zavarovane plače zavarovancev, kakor pa so jih imeli pri OUZD zavarovani delavci.

Trgovsko bolniško in podporno društvo v Ljubljani je bilo ustanovljeno leta 1835. Ob koncu leta 1918 je imelo 497 rednih članov, 5 častnih in 20 podpornih.⁵⁴ Ob reorganizaciji socialnega zavarovanja v stari Jugoslaviji je leta 1922 postalo krajevni organ osrednjega urada za zavarovanje delavcev (SUZOR) kot posebno zavarovanje, ki je svojim članom nudilo boljše ugodnosti kot OUZD.⁵⁵ Število članov Trgovskega bolniškega in podpornega društva je stalno naraščalo in se je do leta 1938 potrojilo, kakor je razvidno iz naslednje tabele.

⁵¹ Ibidem; dr. Joža Bohinjec, Pravice delavcev iz naslova zakona o zavarovanju delavcev, Ljubljana 1938, str. I sl.

⁵² Letno poročilo o poslovanju OUZD v Ljubljani v letu 1938, str. 40.

⁵³ Poročilo Delavske zbornice, Ljubljana 1929, str. 70—75.

⁵⁴ Jugoslavenski Kompas, Zagreb 1920, zv. I., str. 257.

⁵⁵ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922, čl. 202.

**Število članov trgovskega bolniškega in podpornega društva
v Ljubljani od leta 1922 do 1938⁵⁶**

Leto	Število članov	Leto	Število članov
1922	3.031	1931	5.904
1923	3.430	1932	6.011
1924	4.107	1933	6.493
1925	4.270	1934	7.142
1926	4.417	1935	7.700
1927	4.439	1936	8.218
1928	4.554	1937	9.176
1929	5.059	1938	9.764
1930	5.627		

V letu 1939 je imela bolniška blagajna Trgovskega bolniškega in podpornega društva v Ljubljani 7,3 milij. din dohodkov; 21,9 % sredstev so porabili za hranarino, 3,57 % za porodniške podpore, 0,68 % za pogrebne, 10,06 % za zdravniške stroške, 17,63 % za zdravila, 10,05 % za oskrbo v bolnicah, 8,25 % za zdravilišča, 8,01 % za zobozdravstvene storitve in 0,24 % za upravne stroške.⁵⁷

Trgovsko bolniško in podporno društvo je imelo svoj lastni sanatorij Šlajmerjev dom, ki je bil zgrajen leta 1932 in je imel v začetku 32 postelj. Leta 1939 je bil zgrajen prizidek in število postelj se je povečalo na 90. Gradnjo sanatorija je financiral Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani s soudeležbo mestne občine ljubljanske.⁵⁸

Pokojninsko zavarovanje članov Trgovskega bolniškega in podpornega društva je izvajal Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani.

Bolniška blagajna »Merkur« v Zagrebu — Bolniška blagajna »Merkur« v Zagrebu je bila krajevni organ Osrednjega urada za zavarovanje delavcev (SUZOR),⁵⁹ ki je izvajala bolniško zavarovanje trgovskih, bančnih, industrijskih, prometnih in gostinskih uradnikov in nameščencev ter nameščencev svobodnih poklicev. Teritorialno je obsegala pretežno samo Hrvaško, segala pa je tudi v Slovenijo in v Srbijo. Iz Slovenije je bilo pri tej bolniški blagajni zavarovanih okrog 1.000 uradnikov in nameščencev iz Maribora, Celja, Ljubljane, Sevnice in Lendave; najmočnejšo pozicijo je imela v Mariboru. Leta 1939 je imela v Mariboru 470 zavarovancev, v Celju 272, v Ljubljani 155, v Sevnici 13 in v Lendavi 28 zavarovancev; v prejšnjih letih je bilo število zavarovancev bolniške blagajne »Merkur« v Sloveniji manjše.⁶⁰

Bolniška blagajna »Merkur« v Zagrebu se je razvila iz privatnodruštvene blagajne z istim imenom, ki je bila ustanovljena leta 1873.⁶¹ Po reorganizaciji bolniškega zavarovanja v stari Jugoslaviji je leta 1922 po-

⁵⁶ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 556.

⁵⁷ Nova pravda, glasilo narodnega delavstva, IV., št. 14, Ljubljana 4. aprila 1940.

⁵⁸ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 600.

⁵⁹ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922, čl. 201.

⁶⁰ Privatno društvena bolesniška blagajna »Merkur« u Zagrebu. Godišnje izvješće o poslovanju, zaključnim računima i bilanci; Zagreb 1937, 1938, 1939.

⁶¹ Jugoslavenski Kompas, Zagreb 1920, zv. I., str. 240—245, zv. II, str. 23.

stala organ osrednjega urada za zavarovanje delavcev (SUZOR) za zavarovanje uradnikov in nameščencev na področju Hrvatske. Imela je lastno samoupravo. Vodila je evidenco vseh svojih zavarovancev, zbirala prispevke za SUZOR (za bolniško zavarovanje, za nezgodno zavarovanje, prispevke za borzo dela in za delavsko zbornico), izvajala pa je samo bolniško zavarovanje. Pri tem zavarovanju so imeli zavarovanci večje ugodnosti, kot jih je predpisoval zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922 in ga je izvajal SUZOR, predvsem so se večje ugodnosti nanašale na daljši čas zdravljenja na stroške blagajne (52 tednov), možnost zdravljenja v boljšem zavodu in v zdraviliščih in sanatorijih, večje število zdravnikov. Na 200 zavarovanih članov je prišel en zdravnik, če pa upoštevamo še Merkurjeve pogodbene zdravnike-specialiste, je prišlo na enega zdravnika 62 članov bolniške blagajne »Merkur«.⁶²

Število članov bolniške blagajne »Merkur« je v letih 1923 do 1939 stalno naraščalo, kar nam prikazuje tudi naslednja tabela.

Število članov bolniške blagajne »Merkur« v Zagrebu in njihove poprečne dnevne zavarovane mezde v letih 1923—1939⁶³

Leto	Število članov	Dnevne zav. mezde uin	Leto	Število članov	Dnevne zav. mezde din
1923	10.117	—	1932	18.560	43,99
1924	8.372	37,23	1933	17.267	43,81
1925	8.869	37,68	1934	16.906	43,49
1926	8.813	41,30	1935	17.438	43,22
1927	9.599	45,02	1936	18.773	43,03
1928	10.868	44,72	1937	20.915	42,94
1929	13.207	44,43	1938	23.261	43,41
1930	17.721	44,05	1939	24.799	43,69
1931	19.492	44,01			

Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani —

Pokojninsko zavarovanje nameščencev v Sloveniji je bilo, kot v vsej Avstriji, uvedeno z zakonom z dne 16. novembra 1906.⁶⁴ To zavarovanje je izvajal splošni pokojninski zavod za nameščence na Dunaju, ki je imel 10 podružnic ali deželnih uradov za zavarovanje nameščencev. Od teh je posloval urad v Gradcu za Koroško in Štajersko, deželni urad v Trstu pa za Kranjsko, Primorsko s Trstom, Goriško, Gradiščansko, Istro in Dalmacijo. Delodajalci pa so lahko zavarovali svoje nameščence tudi pri tako imenovanih nadomestnih zavodih za posamezne stroke podjetij ali skupine podjetij ali pa so svojim nameščencem zajamčili pokojnine iz lastnih pokojninskih skladov. Tako so imeli zavarovane svoje nameščence vsi večji denarni zavodi, zavarovalnice, rudarska, industrijska, trgovska in prometna podjetja.⁶⁵

Prispevki za pokojninsko zavarovanje so znašali od 6 do 30 K na mesec (12% zavarovane plače). Zavarovanci so imeli pravico do invalidske

⁶² Glej op. 60.

⁶³ Privatno društvena bolesniška blagajna »Merkur« u Zagrebu. Izvješće o poslovanju, zaključnim računima i bilanci za godinu 1939, str. 32.

⁶⁴ RGBl. 1/1907.

⁶⁵ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 603—604.

ali starostne rente; vdovske in otroške rente; odpravnine vdovi in otrokom, če nameščenec še ni bil tako dolgo zavarovan, da bi imel pravico do rente; pravico do povračila dela vplačanih premij, če bi izstopil iz službe; pravico do prispevka za balo nameščenkam, ki bi se poročile in izstopile iz službe. Po 5 letih zavarovanja je znašala renta 20 % zavarovanih letnih prejemkov, po 10 letih 30 % in se je za vsako nadaljnje leto zvišala za 1,5 %, tako da je dosegla po 40 letih 75 % zavarovanih zaslužkov. Vdovska renta je znašala polovico zavarovančeve invalidske ali starostne rente.⁶⁶

V Jugoslaviji je to zavarovanje ostalo celih 20 let skoraj nespremenjeno. Izvedena je bila le teritorialna reorganizacija, ki so jo zahtevale nove državne meje. Celokupna narodna vlada SHS v Ljubljani je že 13. januarja 1919 ustanovila za območje Slovenije Začasni občji pokojninski zavod za nameščenke v Ljubljani.⁶⁷ Minister za socialno politiko pa je 3. septembra 1919 razširil delokrog tega zavoda tudi na Dalmacijo,⁶⁸ 27. junija pa še na Prekmurje.⁶⁹ Prej Začasni zavod pa se je preimenoval v Pokojninski zavod za nameščenke v Ljubljani.⁷⁰

Novoustanovljeni zavod je moral prevzeti vsa zavarovanja iz Slovenije in Dalmacije od dunajskega zavoda oziroma od njegovih deželnih uradov in od nadomestnih pokojninskih zavodov. Od graškega urada je prevzel 500 zavarovancev, od tržaškega 1.000, od čeških nadomestnih pokojninskih zavodov okoli 300 zavarovancev in od ostalih nadomestnih zavodov okrog 250 zavarovancev. Ni pa dobil tudi premijskih rezerv zavarovancev. Tako bi moral dobiti samo od splošnega pokojninskega zavoda na Dunaju za okoli 3,8 milj. zlatih kron premijskih rezerv, vendar je bilo med vojno in po njej veliko tega kapitala izgubljenega (obveznice vojnega posojila). Ker je imel dunajski zavod 103.000 zavarovancev in jih je prevzel naš zavod 1.500, je mednarodna komisija za likvidacijo bivšega avstrijskega socialnega zavarovanja sklenila, da dobi Pokojninski zavod za nameščenke v Ljubljani 1,5 % preostalega premoženja bivšega dunajskega zavoda.⁷¹

V Sloveniji in Dalmaciji so bili nameščenoci obvezno zavarovani. Uslužbenci v drugih delih države pa so imeli možnost prostovoljnega za-

⁶⁶ Ibidem, str. 604.

⁶⁷ Ur. l. št. 269/1919.

⁶⁸ Ur. l. št. 632/1919.

⁶⁹ Ur. l. 244/1921; Sl. N. 160/1921. V čl. 5 je uredba dekretirala, da mora zavod v Ljubljani, ki je dobil s to uredbo naslov Pokojninski zavod za nameščenke v Ljubljani, s 1. januarjem 1919 prevzeti v Sloveniji in Dalmaciji vse dolžnosti in pravice pokojninskih zavodov, ki so imeli svoje sedeže v inozemstvu.

⁷⁰ Zakonodajni odbor narodne skupščine kraljevine SHS je 28. decembra 1921 popravil in dopolnil uredbo o začasni ureditvi pokojninskega zavarovanja nameščenecv na bivšem avstrijskem ozemlju kraljevine SHS in jo izdal kot Zakon o pokojninskem zavarovanju nameščenecv za Slovenijo in Dalmacijo. V bistvu je bil zakon le prirejen novemu teritorialnemu okviru. Zakon je bil izdan 12. maja 1922 (Ur. l. 68/190 — 1922, str. 449; Sl. N. 125/1922).

⁷¹ Letno poročilo načelstva Pokojninskega zavoda za nameščenke v Ljubljani II, rednemu občnemu zboru, ki je bil dne 12. julija 1924, str. 7—8.

varovanja pri Pokojninskem zavodu za nameščence v Ljubljani pod enakimi pogoji.⁷² Splošno in obvezno pokojninsko zavarovanje nameščencev v vsej državi pa je bilo izvedeno šele s 1. januarjem 1938.⁷³ Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani je dobil nalogo organizirati nove pokojninske zavode v Beogradu, Zagrebu in Sarajevu ter v tem času voditi zavarovanje v vsej državi. Beograjski zavod je začel samostojno poslovati avgusta 1938, zagrebški in sarajevski pa junija 1939.⁷⁴ Velikost in finančna moč posameznih zavodov je bila leta 1939 naslednja:⁷⁵

Pokojninski zavod	Število zavarovancev	Predpisanih premij za leto 1939 din
Ljubljana	12.968	33,933.090.
Beograd	15.677	39,032.720
Zagreb	13.935	34,971.425
Sarajevo	4.051	9,432.692

Število zavarovancev in uživalcev starostnih invalidskih in družinskih rent Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani v letih 1920—1940⁷⁶

Leto	Število zavarovancev	Invalidske in starostne rente	Vdovske rente	Otroške rente
1920	3.077	33	56	112
1921	4.987	23	64	107
1922	7.400	60	117	160
1923	7.800	66	150	179
1924	7.435	111	183	231
1925	7.171	179	192	240
1926	7.550	236	206	226
1927	7.791	310	238	251
1928	8.403	352	266	255
1929	9.004	416	293	273
1930	9.525	487	330	290
1931	9.815	568	382	330
1932	9.509	671	430	337
1933	9.743	781	474	353
1934	10.083	926	539	368
1935	10.546	1.011	582	395
1936	10.909	1.140	640	428
1937	11.793	1.206	695	435
1938	12.342	1.253	753	413
1939	12.968	1.288	805	417
1940	16.126	1.325	854	409

Število zavarovancev je ves čas raslo. V primerjavi s številom zavarovancev drugih vrst zavarovanja (delavci pri OUZD, rudarji pri bratov-

⁷² Ibidem, str. 8.

⁷³ Uredba o razširitvi pokojninskega zavarovanja nameščencev na področje vse države (Sl. l. 97/1937).

⁷⁴ Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za XX. in XXI. poslovno leto 1938 in 1939, str. 9.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Podatki so zbrani iz letnih poročil Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani.

skih skladnicah, železničarji pri bolniškem in humanitarnem fondu) je to število mnogo hitreje naraščalo in se je po dvajsetih letih poslovanja početverilo. Ob začetku poslovanja je Pokojninski zavod prevzel od bivših avstrijskih zavarovalnih zavodov okrog 2.000 zavarovancev, okrog 1.000 pa se jih je na novo zavarovalo v prvem letu poslovanja. V letih 1921—1922 je bil priliv zavarovancev največji, pozneje je bilo naraščanje bolj umirjeno in stalno; niti gospodarska kriza se ni bistveno poznala. Povečanje števila zavarovancev v letu 1940 pa je bilo posledica razširjenja pokojninskega zavarovanja; pri Pokojninskem zavodu so se zavarovali novinarji (ki so bili leta 1926 izločeni iz tega zavarovanja, da bi si ustanovili svoj pokojninski fond z večjimi ugodnostmi, kar pa ni bilo realizirano) in lekarniški ter pomorski nameščenci.

Število starostnih in invalidskih upokojencev je bilo v začetku minimalno; enako je bilo s številom družinskih rent. To število je tudi pozneje zelo počasi naraščalo, kar je tudi razumljivo, če upoštevamo, da je bilo to zavarovanje uvedeno šele leta 1906 in je bilo za doseg polne starostne pokojnine potrebnih 40 službenih (in zavarovalnih) let. Pravo stanje števila upokojencev bi se začelo kazati šele po letu 1946.

Število zavarovancev je raslo neprimerno hitreje kot pa število rentnikov, kar je omogočalo hitro in močno povečevanje premijskih rezerv sklada Pokojninskega zavoda. Poleg tega so bile stare rente (»staroupokojenci«) zaradi inflacije popolnoma razvrednotene, druginjske doklade, ki so jih leta 1920 začeli izplačevati k rentam, pa tudi niso sledile zviševanju cen, plač in prispevkov. Medtem ko so beden položaj upokojencev reševali s podporami iz Pokrajinskega pokojninskega fonda za Slovenijo, so se pri Pokojninskem zavodu za nameščence v Ljubljani akumulirala ogromna denarna sredstva. Samo tekoči zavarovalni prispevki so daleč prekašali vse izdatke za invalidske in starostne rente, družinske rente, pokojnine, druginjske doklade rentnikom, odpravnine, povračila zavarovalnih dajatev in izdatke za vrnjene premijske rezerve. Podrobnejše podatke o tem nam prinaša naslednja tabela.⁷⁷

Dajatve zavarovancem, zavarovalni prispevki in premijske rezerve Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani v letih 1920—1940

Leto	Dajatve zavarovancem din	Zavarovalni prispevki din	Premijske rezerve din
1920	30.743	528.494	2.045.358
1921	26.514	1.723.833	3.586.477
1922	71.937	6.084.038	11.797.114
1923	325.883	8.454.142	20.284.725
1924	1.026.849	14.021.496	35.721.683
1925	2.043.774	14.037.955	51.732.291
1926	3.534.962	16.761.709	68.208.021
1927	4.628.087	18.062.986	151.761.029
1928	5.733.223	19.775.983	173.526.547
1929	6.198.088	23.526.456	195.999.250
1930	7.137.577	25.956.408	231.638.801
1931	7.137.577	25.956.408	231.638.801

⁷⁷ Ibidem.

Leto	Dajatve zavarovancem din	Zavarovalni prispevki din	Premijske rezerve din
1931	8,425.151	29,346.081	227,243.815
1932	10,811.661	27,231.597	270,858.890
1933	12,309.819	26,789.964	305,745.422
1934	13,112.084	27,462.030	336,788.802
1935	14,710.071	28,175.653	368,779.913
1936	15,543.351	28,827.732	401,362.015
1937	—	—	—
1938	17,904.101	32,407.428	468,551.696
1939	19,016.355	33,933.090	503,207.781
1940	20,852.113	40.951.075	552,108.621

Gornja tabela je sestavljena po podatkih iz bilanc in poslovnih poročil Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za leta 1920 do 1941, manjka pa poslovno poročilo za leto 1937. Podatki za leto 1941 in naprej do leta 1944 ne zajemajo več vsega slovenskega ozemlja, pač pa le bivšo Ljubljansko pokrajino in smo zato te podatke v tabeli opustili. Zaradi preglednosti so vsi podatki navedeni v dinarski veljavi, čeprav so bilance do leta 1921 vodili v kronski veljavi.

Med dajatvami zavarovancem v prvi koloni so upoštevana vsa sredstva, ki so jih od Pokojninskega zavoda prejeli zavarovanci in bivši zavarovanci na kateri koli način. Predvsem so to invalidske in starostne rente, vdovske in otroške rente ter draginjske doklade. Upoštevana so tudi izplačila enkratnih odpravnin tistim upravičencem, ki zaradi premajhnega števila zavarovalnih let zavarovancev niso pridobili pravice do trajnih rent in zavarovankam, ki so se poročile in potem izstopile iz službe (80 % vplačanih prispevkov). Starostne rente so znašale po 5 letih zavarovanja 30 % zavarovane plače za vsako nadaljnje leto pa so se zvišale za 2 %, tako da bi znašale po 40 letih zavarovanja 100 % zavarovane plače.

V drugi koloni so zavarovalni prispevki. Znašali so 12 % letnih zavarovanih plač zavarovancev. Zavarovanci so bili razdeljeni na 14 plačilnih razredov s 5.400 din letne zavarovane plače v prvem (najnižjem) razredu in 42.000 din v 14 (najvišjem) razredu; v najnižji razred so bili uvrščeni nameščenci z letnimi prejemki od 150 do 6.000 din, v najvišji razred pa oni z več kot 54.000 din letnih prejemkov. Zavarovane plače torej niso bile enake dejanskim prejemkom, pač pa nižje. V prvih dveh razredih nameščenci sami niso plačevali zavarovalnih prispevkov pač pa njihovi delodajalci, v višjih razredih pa se je prispevek zavarovancev proporcionalno zviševal in je v 14. plačilnem razredu dosegel eno polovico prispevka, drugo polovico je moral plačevati delodajalec.

V tretji koloni so premijske rezerve, ki so se oblikovale po zavarovalno tehničnem računu Pokojninskega zavoda. Te rezerve so naraščale mnogo hitreje in bolj, kot so naraščali zavarovalni prispevki. Zlasti je viden ta vzpon v prvih letih poslovanja, ki je bil poleg zavarovalno tehnične metode še rezultat uspešnih naložb akumuliranega kapitala.

Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani je postal eden najpomembnejših denarnih zavodov v Ljubljani in celo v Sloveniji. Akumulirana denarna sredstva premijskih rezerv namenjenih kapitalnemu kritju

bodočih rent je nalagal v nepremičnine, investicijska posojila in deloma tudi v vrednostne papirje. Do konca leta 1940 je Pokojninski zavod investiral v nepremičnine 131,711.170 din, od tega je v gradnjo stanovanjskih in poslovnih stavb investiral 122,467.780 din; 191,197.698 din je imel naloženih v posojila, od katerih so znaten del predstavljala zopet stavbna posojila; za 121,666.015 din je imel vrednostnih papirjev, katerih tečajna vrednost je bila nekaj višja — pomembnejše so bile obveznice investicijskega posojila, Blairovega posojila, dalmatinske agrarne obveznice.

Z gradbeno dejavnostjo je začel Pokojninski zavod že leta 1922, ko je nakupil večje število stavbnih zemljišč v Ljubljani in začel graditi stanovanjske hiše pod Rožnikom in na Brinju v občini Ježica ter lastno uradno poslopje poleg Ljubljanske kreditne banke v Ljubljani. Do leta 1941 je zgradil v Ljubljani okrog 20 večjih stanovanjskih in poslovnih poslopij (med njimi leta 1932 zgrajeni nebotičnik, Šlajmerjev dom), v Kranju 5 stanovanjskih in poslovnih stavb, v Mariboru in Celju po 4, v Splitu 2, na Jesenicah in v Dubrovniku pa po eno. Iz 6 % stavbnega kredita je do leta 1929 zgradil 40 eno do tridružinskih hišic po 250.000 din vrednosti (samo v Ljubljani je zgradil 32 takih hišic.⁷⁸

Zavarovanje rudarjev — bratovske skladnice — Rudarsko zavarovanje je pri nas najstarejše delavsko zavarovanje. Iz bratovščin za vzajemno pomoč ponesrečenim, obolelim in onemoglim rudarjem, njihovim vdovam in sirotam so se razvile bratovske skladnice kot ustanove za zavarovanje rudarjev. Bile so pri posameznih rudarskih in montanističnih podjetjih.

V Avstriji je to zavarovanje uzakonil že splošni rudarski zakon z dne 23. maja 1854 in je postalo obvezno.⁷⁹ Pri pokrivanju stroškov za to zavarovanje so morali sodelovati tudi lastniki rudarskih in montanističnih podjetij.⁸⁰ Po treh desetletjih poslovanja bratovskih skladnic se je pojavila potreba po reorganizaciji tega zavarovanja. Predvsem je bilo treba ločiti bolniško zavarovanje od pokojninskega in nezgodnega, poslovanje pa opreti na matematično-tehniške metode o zavarovanju. Dogajalo se je namreč, da so stroški bolniškega zavarovanja odjedali denar za redno in zadostno izplačevanje pokojninskih in invalidskih rent ter da dohodki, ki so se stekali od delavskih in podjetniških obveznih prispevkov, niso bili uskladeni z izdatki. Reorganizacijo bratovskih skladnic je v Avstriji izvedel zakon o bratovskih skladnicah z dne 28. julija 1889.⁸¹

Po nastanku stare Jugoslavije je v Sloveniji še naprej veljal avstrijski zakon o organizaciji bratovskih skladnic, dokler niso bila 1. decembra 1924 izdana nova enotna pravila o organizaciji bratovskih skladnic v vsej državi.⁸²

Zaradi razvrednotenja kapitala pokojninskega sklada bratovskih skladnic je prišlo to zavarovanje po prvi svetovni vojni v veliko krizo.

⁷⁸ Ibidem; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 608.

⁷⁹ RGBl. 146/1854.

⁸⁰ Splošni rudarski zakon je v X. poglavju v §§ 210—214 obravnaval bratovske skladnice.

⁸¹ RGBl. 127/1889.

⁸² Ur. l. št. 23 z dne 4. marca 1925, str. 109—118.

V Sloveniji je bilo ob nastanku stare Jugoslavije že 4.811 upokojenih rudarjev. Tekoči prispevki za pokojninsko zavarovanje rudarjev niso zadoščali niti za redno izplačevanje razvrednotenih invalidskih in pokojninskih rent.

— To krizo so reševali najprej z izrednim in začasnim ukrepom. Dne 10. septembra 1919 je bil ustanovljen Pokrajinski pokojninski sklad za Slovenijo, iz katerega so k razvrednotenim rentam izplačevali draginjske doklade, ki naj bi zadoščale vsaj za skromno preživljanje. Ta sklad se je formiral iz 5-dinarske doklade od tone prodanega premoga. Ta sklad je obstajal do 7. maja 1935.

Istočasno so skušali urejati pokojninsko zavarovanje rudarjev in izplačevanje zadostnih rent tudi s sistemskimi in trajnimi rešitvami. Prvič so skušali to reševati z novim pravilnikom leta 1924, a brez večjega uspeha, prav tako leta 1933. Leta 1935 je bil po ukinitvi pokrajinskega pokojninskega sklada za Slovenijo ustanovljen osrednji sklad za sanacijo bratovskih skladnic iz katerega so odslej izplačevali draginjske doklade k razvrednotenim invalidskim in pokojninskim rentam. Zaradi premajhnih sredstev tega sklada tudi ta rešitev ni bila uspešna. Zadnja reorganizacija je bila izvedena leta 1937, ki pa tudi ni bila popolnoma uspešna.⁸³

Bolniško in nezgodno zavarovanje pa se je razvijalo bolj uspešno. Po letu 1933 je bilo uvedeno tudi zavarovanje za brezposelnost.⁸⁴

Bratovske skladnice so bile organizirane pri rudarskih in montaništičnih podjetjih kot krajevne bratovske skladnice in na sedežih rudarskih oblasti v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Sarajevu in Splitu kot glavne bratovske skladnice. Glavna bratovska skladnica v Ljubljani je obsegala vso Slovenijo v mejah stare Jugoslavije. Njej podrejene krajevne bratovske skladnice so imele svoje sedeže v Trbovljah, Hrastniku, Zagorju, Kočevju, Laškem, Velenju, Krmelju, Rajhenburgu (Brestanici), na Jesenicah, v Celju, Štorah, Mežici, Prevaljah in v Ravnah.⁸⁵

Bratovske skladnice so imele organizirano bolniško, nezgodno, pokojninsko in brezposelno (od leta 1933) zavarovanje in so ga same tudi izvajale.⁸⁶

Člani bratovskih skladnic so bili vsi delavci, ki so bili zaposleni pri rudarskih topilniških, solarniških in drugih podjetjih, ki so sodila pod nadzorstvo rudarske oblasti. V članstvo bratovskih skladnic je sodilo tudi vse tehniško in administrativno osebje omenjenih podjetij, če ni imelo pravice do državne pokojnine ali če ni bilo za primer bolezni, nezgode, onemoglosti in starosti zavarovano po posebnih predpisih. Upokojenci in

⁸³ Sl. l. št. 45 z dne 6. junija 1937.

⁸⁴ Dr. Nemo, Trgovsko-gospodarski leksikon, Ljubljana 1935, zv. I., str. 145—146.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem.

nezgodni rentniki so po upokojitvi ostali le člani bolniške blagajne bratovskih skladnic.⁸⁷

Po obsegu zavarovanja so se delili člani bratovskih skladnic na polnopravne in na manjpravne člane. Polnopravni člani so bili zavarovani za vse vrste zavarovanja, manjpravni pa samo za primer bolezni in nezgode v službi. Pravico do polnopravnega članstva so imeli samo tisti delavci, ki so bili stalno zaposleni pri podjetjih, ki so sodila pod rudarsko oblast. Vsi ostali delavci so bili pri bratovskih skladnicah zavarovani le za primer bolezni in nezgode. Upokojenci in nezgodni rentniki so imeli le bolniško zavarovanje, a brez pravic do denarnih podpor v času bolezni. Vsi člani bratovskih skladnic so morali ves čas svojega članstva plačevati prispevke za svoje zavarovanje.

Prispevki so znašali za bolniško zavarovanje 6 % kategorijskega zaslужka, za nezgodno zavarovanje 1 %, za pokojninsko zavarovanje 5 % in za brezposelno zavarovanje (od 1933 dalje) 1,4 % kategorijskega zaslужka. Polovico prispevkov so morali plačevati delavci od svojih čistih zaslужkov, polovico pa delodajalci, razen za nezgodno so morali vse prispevke plačevati podjetniki.⁸⁸

Zaradi odmerjanja prispevkov in vseh denarnih podpor, ki so do njih imeli pravico zavarovanci, so bili vsi člani bratovskih skladnic razdeljeni v pet kategorij. Uvrstitev v posamezno kategorijo je odločala kvalifikacija zavarovancev. V I. kategorijo (50 din na dan) so bili uvrščeni tehnični in administrativni uradniki, pazniki, predelavci, višji topilničarski in višji strelski mojstri; v II. kategorijo (40 din na dan) so bili uvrščeni rudarji (kopači) in topilničarji, tesarji, strelski mojstri, zidarji, strojniki, mehaniki, električarji in drugi obrtniki; v III. kategorijo (30 din na dan) so bili uvrščeni pomožni kopači in pomožni topilničarji; v IV. kategorijo (25 din na dan) so bili uvrščeni jamski vozači in ostali jamski in topilniški delavci ter delavci na dnevnem kopu; v V. kategorijo (20 din na dan) so bili uvrščeni mlajši delavci na dnevnem kopu, dninarji in starejše delavke; v VI. kategorijo (15 din na dan) so bili uvrščeni učenci, vajenci, drugi začetniki in mlajše delavke.⁸⁹

Ti kategorijski zaslужki so služili za odmerjanje prispevkov, ki so jih morali plačevati člani, kakor tudi za prispevke, ki so jih morali plačevati podjetniki. Tudi vse denarne podpore, invalidske in starostne rente so se računale od teh kategorijskih zaslужkov ne glede na to, če so bili rešnični zaslужki članov bratovske skladnice večji ali manjši. Dejanski poprečni

⁸⁷ Pravilnik bratovske skladnice za zavarovanje delavcev in nameščencev rudarskih podjetij v Kraljevini SHS, Ljubljana 1925; Pravilnik o volitvah pri bratovskih skladnicah. Založila glavna bratovska skladnica v Ljubljani, Ljubljana 1937; Pravila združene spodnještajerske bratovske skladnice. Statut der Vereinigten untersteirischen Bruderlade. Celje, 1908; Postave delavske bratovske uradnikov na Savi v Zagorju na Kranjskem, Ljubljana 1860.

⁸⁸ Sl. l. št. 45 z dne 6. junija 1937.

⁸⁹ Pravila bratovske skladnice z dne 1. decembra 1924 (Ur. l. št. 23 z dne 4. marca 1925, str. 109—118).

zaslužki članov bratovskih skladnic so bili za 30 do 40 % višji od kategorijskih.⁹⁰

Bratovske skladnice so imele organizirano bolniško, nezgodno, pokojninsko in brezposelno (od 1933) zavarovanje in so ga same tudi izvajale.

Zdravniško oskrbo svojih članov so bratovske skladnice izvajale v lastnih ambulantah pri krajevnih bratovskih skladnicah in sedežih rudarskih in montanističnih podjetjih; bratovske skladnice so izvajale tudi bolnišnično zdravljenje svojih članov. Svoje lastne bolnišnice so imele v Trbovljah, na Jesenicah in v Črni; v Krmelju, Hrastniku in Zagorju so imele še majhnečasne bolnišnice. Bolnišnica bratovske skladnice v Trbovljah je bila zgrajena že leta 1873 s 40 posteljami. Leta 1925 je bila zgrajena nova bolnišnica z 92 posteljami. Leta 1932 je bil ustanovljen protituberkulozni dispanzer. V letu 1937 je bilo v njej oskrbovanih 1598 bolnikov, v letu 1938 pa 1701. Bolnišnica na Jesenicah je bila zgrajena leta 1895 s kapaciteto 20 postelj, leta 1923 so jo povečali na 45 postelj; leta 1937 se je v njej zdravilo 2032 bolnikov. V Črni je bila leta 1904 ustanovljena zasilna bolnišnica, šele leta 1929 je prejela koncesijo, ko so jo prezidali in primerno opremili; imela je 34 postelj. Leta 1937, se je v njej zdravilo 348 bolnikov, naslednje leto pa 414. V Krmelju je imela zasilna bolnišnica 9 postelj, v Hrastniku in v Zagorju pa po 6.⁹¹

Pravice iz bolniškega in nezgodnega zavarovanja so bile enake kot so jih imeli zavarovanci, ki so bili zavarovani po zakonu o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922.

Pravice iz pokojninskega zavarovanja so se določale drugače. Pokojninsko zavarovanje so imeli samo polnopravni člani bratovskih skladnic. Pravico do pokojnine so pridobili po 10-letnem članstvu, če so zaradi starosti trajno onemogli za delo; to je ugotavljala zdravniška komisija. Pokojnina je znašala 32 % poprečnega kategorijskega zaslужka zavarovanca v zadnjih 5 letih. Ta pokojnina se je po vsakem nadaljnem končanem letu polnopravnega članstva povečala za 2,4 %, tako da je znašala pokojnina po končanih 30 službenih letih 80 % poprečnega kategorijskega zaslужka, ki ga je imel član v zadnjih petih letih. To je bila najvišja pokojnina.

⁹⁰ Godišnjak rudarstva i topioničarstva, Beograd 1937, str. 60. V tabeli so podatki o poprečnih dnevniških mezdah, številu delovnih dni v mesecu in o izplačanem celomesečnem zaslужku rudarjev Glavne bratovske skladnice v Ljubljani. Dnevni zaslужki so naraščali vse do leta 1931, ko je znašala poprečna dnevna mezda 51,73 din; nato so se hitro znižali in bili najnižji leta 1933, ko so znašali 43,07 din na dan, nato so nihali od 44 do 45,25 din na dan in se v drugi polovici tridesetih let niso več bistveno izboljšali, čeprav je medtem kriza minila in je nastopila nova konjunktura. Še bolj neugodno pa so se gibali celomesečni poprečni prejemki; ti so začeli padati že leta 1929, ko so znašali še 1440 din, leta 1933 pa le še 850 din na mesec. Nato so nihali med 950 in 1050 din. Ta razlika med gibanjem višine dnevniških in mesečnih zaslужkov izhaja iz števila delovnikov, ki so jih rudarji opravili v enem mesecu; medtem ko so do leta 1929 opravljali poprečno po 28 delovnih dni, so jih leta 1933 le še 20. Zaposlenost se v rudarstvu tudi po krizi ni bistveno izboljšala, nihala je med 21 in 23 dni v mesecu. To pa se je odražalo na celotni zaslужek rudarjev. Poprečni zaslужki rudarjev na področju Glavne bratovske skladnice v Ljubljani so bili za 30 % višji od poprečja v vsej Jugoslaviji; najnižje so bile na področju Glavne bratovske skladnice v Zagrebu.

⁹¹ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 491, 499.

Po tridesetletnem članstvu in v starosti nad 55 let je polnopravni član dobil pokojnino brez zdravniške komisije. Če je rudar zaradi bolezni trajno onemogel, je dobil pokojnino, če je imel vsaj 5 let članstva; v tem primeru je znašala pokojnina 20 % njegovega kategorijskega zasluzka zadnjih petih let.

Vdova polnopravnega člana je dobivala po njegovi smrti polovico njegove pokojnine, otroci do 16. leta starosti pa po eno četrtino pokojnine umrlega očeta. Za otroke brez staršev in za otroke, katerih mati se je ponovno poročila, je znašala pokojnina eno tretjino očetove pokojnine.⁹²

Člani bratovskih skladnic so morali plačevati svoje prispevke ves čas svojega članstva, tudi takrat, kadar zaradi bolžni niso delali in so dobivali denarno podporo. Upokojenci in nezgodni rentniki so morali plačevati prispevek za bolniško blagajno od svoje rente. Zato je bilo število članov bratovskih skladnic vedno večje od števila zaposlenih delavcev v teh podjetjih. Te podatke navajam v naslednji tabeli.

Število zaposlenih delavcev in število članov Glavne bratovske skladnice v Ljubljani v letih 1919—1938

Leto	Število zaposlenih delavcev ⁹³				skupaj	Število članov glavne bratovske skladnice ⁹⁴
	premogovniki	drugi rudniki	topilnice			
1919	11.212	734	580	12.526	—	
1920	12.079	721	536	13.336	—	
1921	12.475	802	296	13.373	—	
1922	11.843	859	379	13.081	—	
1923	13.227	1.038	480	14.745	17.444	
1924	13.452	1.183	572	15.207	16.721	
1925	12.992	1.266	524	14.782	16.737	
1926	10.621	1.149	492	12.362	14.420	
1927	9.326	1.281	548	11.155	13.890	
1928	9.180	1.144	600	10.924	14.306	
1929	10.580	1.096	696	12.372	15.587	
1930	9.593	931	627	11.151	12.853	
1931	8.268	715	501	9.484	11.592	
1932	7.156	621	445	8.222	10.286	
1933	6.449	605	518	7.572	9.746	
1934	6.242	628	547	7.417	9.951	
1935	6.282	714	429	7.425	9.826	
1936	5.980	788	400	7.168	10.326	
1937	5.885	804	381	7.070	12.040	
1938	6.868	874	193	7.935	12.332	

Podatke o številu članstva Glavne bratovske skladnice v Ljubljani sem dobil šele od leta 1923 dalje.⁹⁵

⁹² Pravilnik bratovske skladnice za zavarovanje delavcev in nameščencev rudarskih podjetij v Kraljevini SHS, Ljubljana 1925.

⁹³ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 547.

⁹⁴ Ibidem, str. 557.

⁹⁵ Tabela sestavljajo podatki iz dveh virov; podatki o številu zaposlenih delavcev izvirajo iz uradne statistike ministrstva gozdov in rudnikov (Statistički godišnjak 1929—1937), podatki o številu zavarovancev pa iz poročil bratovskih skladnic. Število zaposlenih ni isto kot število zavarovancev. Te podatke sem primerjal še z naslednjimi viri: Godišnjak rudarstva i topioničarstva, Beograd 1937, str. 60—61; Socijalni arhiv, Beograd 1937, str. 132.

Razlike med številom zaposlenih delavcev in številom članov bratovskih skladnic pomeni število upokojencev, nezgodnih rentnikov in število začasnih brezposelnih delavcev, ko so še imeli pravico do podpore.

Število zaposlenih delavcev je počasi naraščalo do leta 1924, ko je doseglo dvojno število rudarjev pred prvo svetovno vojno, (leta 1910 je bilo 7.222 rudarjev), potem je začelo to število padati in je padalo do leta 1929, ko se je za eno leto zopet dvignilo; v letih gospodarske krize se je število zaposlenih rudarjev in topilničarjev zmanjšalo za polovico in je bilo celo manjše kot pred prvo svetovno vojno. To število se potem ni več bistveno zvišalo tja do leta 1938. Kriza v zaposlenosti rudarjev pa je ostala le v Sloveniji, drugod se je po krizi število zaposlenih celo povečalo.⁹⁶

Socialno zavarovanje železničarjev — Železničarji so imeli svoje socialno zavarovanje že pred prvo svetovno vojno. Imeli so bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje. Pokojninsko zavarovanje delavcev, ki so bili zaposleni na državnih železnicah je bilo uvedeno leta 1844; bolniško zavarovanje železničarjev je bilo urejeno z zakonom z dne 1. novembra 1858, nezgodno pa z zakonom z dne 5. marca 1869. Enako zavarovanje so imeli tudi železničarji južnih železnic od 13. januarja 1876. Za izvajanje tega zavarovanja so ustanovili pokojninski zavod na Dunaju, bolniške podpore, blagajne pri železniških direkcijah in nezgodno železničarsko zavarovalnico na Dunaju.⁹⁷ Ob nastanku stare Jugoslavije je bilo v Sloveniji 426 upokojenih železničarjev, ki so si pridobili pravico do starostne ali invalidske rente še v Avstriji.

V stari Jugoslaviji so si železničarji ohranili svoje posebno socialno zavarovanje. Ustanove za socialno zavarovanje železničarjev so bili humanitarni in bolniški fondi državnega prometnega osebja pri prometnih podjetjih in direkcijah državnih železnic. Te ustanove so same izvajale vse zavarovanje, zbirale so obvezne prispevke, izplačevale bolniške podpore, rente in v svojih zdravstvenih ustanovah nudile svojim zavarovancem vso zdravstveno zaščito in pomoč.⁹⁸

Za bolniški fond so znašali prispevki 6 % od delavskih zaslužkov; 3 % so plačevali delavci; 3 % pa podjetje. Iz bolniškega fonda so prejeli zavarovanci hranarino v času bolezni, podpore ob porodu, pogrebne, imeli so pravico do brezplačnega zdravljenja in zdravil, do zdravljenja v bolnicah, sanatorijih in kopališčih.⁹⁹

Lastnih bolnišnic, sanatorijev in zdravilišč bolniški fond državnega prometnega osebja v Ljubljani ni imel in se je posluževal javnih bolnišnic in zdravstvenih ustanov. Pač pa je imel razvejano mrežo lastnih ambulant svojih pogodbenih zdravnikov; v Ljubljani je bila železniška cen-

⁹⁶ Godišnjak rudarstva i topioničarstva, Beograd 1937, str. 58—66.

⁹⁷ Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1968, zv. 7, str. 419 (Socialno osiguranje, dr. Nikola Tintić).

⁹⁸ Zakon o državnem prometnem osebju z dne 28. oktobra 1923, Ur. l. št. 107 z dne 24. novembra 1923, str. 669—680; Sl. N. št. 251 z dne 1. novembra 1923.

⁹⁹ Ibidem.

tralna ambulanca za specialno zdravljenje državnega prometnega osebja in njihovih svojcev, v Mariboru pa podružnica centralne ambulance za specialno zdravljenje. V 42 ambulantah je leta 1939 ordiniralo 62 splošnih zdravnikov, v centralni ambulanti v Ljubljani 12 zdravnikov specialistov in v mariborski podružnici centralne ambulante 9 zdravnikov specialistov. Skupno je za 14.679 članov bolniškega fonda državnega prometnega osebja v Sloveniji ordiniralo 82 zdravnikov in je na 180 članov prišel en zdravnik.¹⁰⁰

Železničarji so imeli tudi pravico do brezplačnega zdravljenja zob, vendar le v mejah za to predvidenih denarnih sredstev. Ker so bila ta sredstva vedno manjša od potreb in dejanskih stroškov, so morali razliko doplačevati zavarovanci sami. Uprava bolniškega fonda je za vsako leto posebej določala, koliko so morali doplačevati zavarovanci. Za člané bolniškega fonda je leta 1939 ordiniralo 19 zobozdravnikov.¹⁰¹

Najpogostejša obolenja železničarjev so bila tuberkuloza, revma in bolezní prebavil — prvo kot posledica slabega socialnega stanja železničarjev, drugi dve pa kot značilni poklicni obolenji železničarjev. Za zdravljenje tuberkuloze je bolniški fond 16. oktobra 1938 začel graditi lastni oddelek pri zdravilišču Golnik. Pri zdravljenju tuberkuloznih bolnikov je v veliki meri pomagalo »Podporno društvo za jetične« pri ljubljanski železniški direkciji. To društvo je pomagalo tistim bolnikom, ki jim je potekla pravica do dajatev bolniškega fonda, pa še niso ozdraveli. Takim bolnikom je nadaljnje zdravljenje omogočalo to društvo. Za zdravljenje bolezní prebavil je imel bolniški fond svoj lastni dom v Vrnjački banji. Ker ta dom ni zadoščal velikim potrebam takega zdravljenja, je bolniški fond leta 1939 sklenil nakup lastnega doma še v Rogaški Slatini. Za zdravljenje otrok je imel bolniški fond »Mladinski dom« v Gozdu Martuljku.¹⁰²

Število zavarovancev je hitro naraščalo. Leta 1929 je bilo pri bolniškem fondu državnega prometnega osebja pri direkciji državnih železnic v Ljubljani, ki je obsegal vso Slovenijo v mejah stare Jugoslavije, zavarovanih že 13.746 delavcev; do leta 1934 se je to število zaradi gospodarske krize zmanjšalo na 12.196, nato pa je začelo zopet počasi naraščati in jih je bilo leta 1939 14.679. Poleg železniških delavcev, nameščencev in uradnikov so v tem številu zajeti še delavci železniških delavnic Maribor-Ptuj, ki so v tem času zaposlovale 2.100 delavcev, pretežno kovinarjev.¹⁰³

Obseg poslovanja bolniškega fonda državnega prometnega osebja pri direkciji državnih železnic v Ljubljani prikazuje naslednja razpredelnica izplačanih dajatev v letih 1938 in 1939.

¹⁰⁰ Bolniški fond Državnega prometnega osebja, Oblastna uprava Ljubljana. Letno poročilo o poslovanju v letu 1939 predloženo oblastni skupščini bolniškega fonda v februarju 1940, str. 14—15, 58—71.

¹⁰¹ Ibidem, str. 8, 15.

¹⁰² Ibidem, str. 30—33.

¹⁰³ Ibidem, str. 14.

Pregled izplačanih dajatev bolniškega fonda¹⁰⁴

	1938		1939	
	din	%	din	%
honorarji zdravnikov	1,470.198	18,76	1,641.806	19,83
zdravila	2,032.908	25,96	2,131.218	25,76
zdravljenje v bolnicah	1,315.566	16,81	1,352.647	16,34
zdravljenje v sanatorijih	178.878	2,28	197.181	2,38
zdravljenje v kopališčih	68.142	0,87	95.850	1,17
prevozi bolnikov	54.895	0,70	56.076	0,67
hranarine	2,062.254	26,32	2,126.162	25,70
pogrebnine	256.330	3,27	267.655	3,24
pomoč ob porodu	238.375	3,04	233.923	2,83
upravni stroški	98.768	1,26	113.164	1,37
razni stroški	57.854	0,73	58.378	0,71
skupaj	7,834.127	100	8,275.069	100

Na stroške bolniškega fonda se je leta 1939 zdravilo v bolnišnicah in zdraviliščih 1944 članov bolniškega fonda in 3.208 njihovih družinskih članov; v 42 ambulantah bolniškega fonda, v centralni železniški ambulanti v Ljubljani in v njeni podružnici v Mariboru pa se je zdravilo 5.373 članov in 5.534 njihovih svojcev.¹⁰⁵

Pokojninsko zavarovanje je izvajal humanitarni fond državnega prometnega osebja pri direkciji državnih železnic v Ljubljani. Vsi železničarji so morali biti člani tega fonda in plačevati mesečno članarino.¹⁰⁶ Zavarovanci so bili razdeljeni v 3 kategorije; po pravilniku o delavcih državnih prometnih ustanov z dne 11. maja 1933 so plačevali navadni fizični delavci mesečno članarino pokojninskega fonda po 36 din, polkvalificirani delavci po 45 din in kvalificirani delavci po 63 din.¹⁰⁷ Ta članarina je bila enkrat večja kot prispevki rudarjev za pokojninsko zavarovanje.

Pravico do pokojnine je pridobil član sklada po 12-letnem članstvu pri tem skladu. Vplačani so morali biti vsi prispevki. Velikost pokojnine se je določala po ugotovljeni pokojninski osnovi in po letih redno plačane članarine. Pokojninska osnova je bila tista pokojnina, ki jo je pridobil član sklada po 12-letnem članstvu in je znašala po pravilniku o delavcih državnih prometnih ustanov z dne 11. maja 1933 naslednje vsote: 1. za kvalificirane delavce 5.400 din na leto (450 din na mesec); 2. za polkvalificirane delavce 3.888 din na leto 324 din na mesec); 3. za navadne fizične delavce 3.072 din na leto (256 din na mesec).

Po končanih 12 letih članstva se je po vsakem nadaljnjem letu članstva pri pokojninskem skladu pokojninska osnova povečala za 6,5 %, tako da se je po 30 letih rednega članstva povečala za 156 %, kar je skupaj s pokojninsko osnovo dalo višino pokojnine. Tako so znašale pokojnine po 36-letnem članstvu za kvalificirane delavce 1.152 din na mesec, za pol-

¹⁰⁴ Ibidem, str. 29.

¹⁰⁵ Ibidem, str. 18—20, 34—48.

¹⁰⁶ Pokojninski sklad državnih prometnih ustanov, Ur. l. št. 107 z dne 24. novembra 1923, str. 674—680.

¹⁰⁷ Pravilnik o delavcih državnih prometnih ustanov z dne 11. maja 1933, Sl. l. št. 70 z dne 30. avgusta 1933, str. 847.

kvalificirane delavce 829 din na mesec in za navadne fizične delavce 655 dinarjev na mesec.

Članu pokojninskega sklada, ki se je pri opravljanju službe poškodoval in postal zaradi tega nesposoben za delo, se mu je k letom plačanega članstva prištelo še 10 let in se mu je od tega članstva določila pokojnina oziroma renta.

Do družinske pokojnine so imeli pravico žena in otroci, če je zavarovanec umrl. Družinska pokojnina je znašala za eno osebo 50 0/0, za dve 65 0/0, za tri 75 0/0, za štiri in več oseb pa 85 0/0 osebne pokojnine zavarovanca, ki jo je imel, ali bi jo imel, če bi bil na dan smrti upokojen.

Vdova, ki se je ponovno poročila, je izgubila pravico do družinske pokojnine, dobila pa je enkratno odpravnino v višini enoletne pokojnine.¹⁰⁸

Organizacija pokojninskega sklada oziroma humanitarnega fonda državnega prometnega osebja, kot se je takrat imenoval, je bila naslednja: glavna uprava humanitarnega fonda je bila pri ministrstvu za promet, oblastna uprava pa pri direkcijah državnih železnic. Vrhovno nadzorstvo nad poslovanjem fonda je opravljal minister za promet. Vse administrativne posle, vplačila in izplačila so opravljale prometne ustanove.

Uslužbenci in delavci nekdanjih Južnih železnic in Orientskih železnic so postali polnopravni člani humanitarnega fonda. Ves čas, ki so ga prebili v službi pri teh dveh družbah, se jim je štel za pokojnino.¹⁰⁹ Zato je v dobi stare Jugoslavije že zelo veliko železničarjev uživalo pokojnine. Zlasti se je to število povečalo v Sloveniji leta 1924, ko je po rimskem sporazumu (plačilo ustrežajočih anuitet za Južno železnico in prevzem vseh pravic in obveznosti na jugoslovanskem delu Južne železnice) humanitarni fond v Ljubljani prevzel izplačevanje starih pokojnin železničarjem nekdanjih Južnih železnic.¹¹⁰

Vsote izplačanih pokojnin železničarjev v Sloveniji in Jugoslaviji od leta 1923 do 1938¹¹¹

Leto	Slovenija din	Jugoslavija din
1923/24	5,318.353	—
1924/25	16,932.181	—
1926/27	26,081.857	—
1928/29	27,732.021	—
1929/30	28,615.102	78,815.569
1930/31	28,250.363	78,272.578
1931/32	26,094.381	71,732.078
1932/33	24,681.334	67,925.146
1933/34	23,809.957	64,438.615
1934/35	22,999.552	62,072.838
1935/36	23,282.619	143,919.735
1936/37	23,174.518	93,152.644
1937/38	24,718.824	96,544.200

¹⁰⁸ Ibidem, str. 846—855; Sl. N. št. 310 z dne 20. maja 1933.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Završni računi 1918—1938 sa najvažnijim statističkim podacima. JDŽ, Subotica 1939.

¹¹¹ Ibidem.

Gornja tabela ni popolna, ker manjkajo podatki do leta 1923 (pri vsej Jugoslaviji celo do leta 1929) in od leta 1939 do 1941. Vsi gornji podatki so vzeti iz statistike Jugoslovanskih državnih železnic; več tovrstnih podatkov ta statistika nima. Kot sem že prej omenil, je zvišanje vsote izplačanih pokojnin v letu 1924/25 posledica rimskega sporazuma, ko je humanitarni fond ljubljanske železniške direkcije prevzel izplačevanje vseh pokojnin upokojenih železničarjev bivših Južnih železnic na svojem področju. Drugo pomembnejše zvišanje vsote izplačanih pokojnin v letu 1926/27 je bilo posledica zvišanja draginjskih doklad.¹¹² V primerjavi z vsotami izplačanih pokojnin v vsej Jugoslaviji je Slovenija imela nesorazmerno velik delež, ki pa se je z leti zmanjševal. Leta 1930 so pokojnine železničarjev v Sloveniji predstavljale 36 % vseh izplačanih pokojnin v Jugoslaviji, leta 1938 pa le še 25,8 %.

Zusammenfassung

DIE ANFÄNGE UND DIE ENTWICKLUNG DER ARBEITERVERSICHERUNG IN SLOWENIEN ZWISCHEN BEIDEN WELTKRIEGEN

Die Abhandlung stellt die Anfänge der Sozialversicherung der Arbeiter in Slowenien, die Einführung der Unfall- und Krankenversicherung im Rahmen Österreichs-Ungarns und die Entwicklung der Arbeiterversicherung in Slowenien im alten Jugoslawien dar. Sie behandelt die Einführung der einheitlichen Arbeiterversicherung für den ganzen Staat, nach der Entstehung Jugoslawiens, ihre Organisation, die Tätigkeit und den Umfang der Versicherung. Die Sozialversicherung der Arbeiter in Slowenien war im alten Jugoslawien nicht allgemein, einheitlich und gleich. Darum stellt die Abhandlung die Organisation, den Umfang und die Tätigkeit aller Formen und Anstalten für die Sozialversicherung der Arbeiter in Slowenien dar; besonders behandelt die Sozialversicherung der Bergarbeitern im Rahmen der Brudersladen, die Sozialversicherung der Eisenbahner und der Öffentlichen- und Privatangestellten.

¹¹² Ibidem.

Metod Mikuž

TROJNA (DVOJNA) INTERNACIONALISTIČNA AKCIJA CK KPS (CK KPJ) NA KOROŠKEM MED NOB OD KONCA 1943 DALJE

Na zadnjem zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici smo si ogledali zanimivo akcijo, kako uresničiti moskovsko izjavo treh komunističnih strank iz leta 1934 med NOB na Primorskem in kako obenem nesebično, to je v duhu internacionalizma pomagati KPI pri razvijanju osvobodilnega gibanja v obmejnih predelih in v sami Italiji. Seveda je KPS isto nesebično pomoč — v duhu internacionalizma — terjala tudi od KPI in teoretično se je čisto lepo in pravilno slišalo, da bosta obe komunistični stranki druga drugi pomagali pri osvobajanju obeh njunih dežel izpod fašističnega jarma v obliki in na platformi narodnoosvobodilne vojne. V praksi se je seveda pokazalo drugače. Naravnost pa tudi med vrsticami sem poskušal takrat dokazovati, zakaj je tak razkorak med teorijo in prakso možen, posebno še, ker me je k temu — in to še kako — spodbodel skoraj istočasni sekularni dogodek, agresija več socialističnih držav na eno socialistično državo, kar naj bi takrat kot danes pri nekaterih in za nekatere veljalo, kakšen naj bi bil proletarski internacionalizem tudi v praksi.

Točno je, da ni ne takrat ne danes prav nič pomenilo — spričo zgoraj omenjenega sekularnega dogodka — če sem v Novi Gorici precej jasno povedal, da se s takim internacionalizmom v praksi ne morem strinjati, pa naj bi prinašal ne vem kako popoln in vzvišen novi družbeni red. Mnogo več je vredno to, da je še mnogo takih ljudi na svetu in velika večina tudi v nesrečni okupirani deželi, ki že prav dobro okuša vse blagodati okupacije, katere je z lahkoto že na začetku predvideval vsak svobodno misleč in svobodoljuben človek.

Dovoljujem si izrabiti priložnost in se na tem mestu prav iskreno zahvaliti našim mladim zgodovinarjem, ki so pred kratkim s polnim čutom pietete in — kar je še posebej pomembno, s premišljenim pogumom — počastili spomin svojega praškega kolege. Je le mogoč, je in mora biti tudi pravi internacionalizem najrazličnejših stopenj in oblik tudi v praksi!

Preidimo k našemu predavanju, ki ga bomo razdelili na troje oziroma dvoje poglavij. Na poglavje o pomoči CK KPS Koroški in KPA s Primorske. Tja je CK KPS poslal novi PK KPS za Slovenko Koroško, terenske delavce in sprva dve, nato pa še dve vojaški enoti iz 9. korpusa. Naloga prvega je bila v povezavi s KPA dvigniti na Koroškem oboroženi odpor vseh Korošcev in pomagati KPA pri oblikovanju avstrijskih partizanov

in avstrijskega osvobodilnega gibanja, naloga vojaških enot pa poleg akcij pomagati pri oblikovanju avstrijske partizanske vojske. Ta akcija je v vsej svoji zanimivi intenzivnosti trajala od jeseni 1943 do maja 1944. V drugem poglavju bomo govorili o moskovski-avstrijski-jugoslovanski akciji. V bistvu sta to pravzaprav dve vzporedni akciji, prva, spust sovjetskih in avstrijskih padalcev na Dolenjskem, sestava njihove bojne skupine Avantgard, ki je v spremstvu našega zveznega oficirja in nekaj časa vključena v Lackov odred prodirala proti Leobnu in Brucku a. d. Mur in druga, jugoslovanska avstrijska akcija, ki je pripeljala do ustanovitve 1. avstrijskega bataljona v Beli krajini.

Pri sestavljanju razprave sem se strogo držal samo virov in nisem vprašal nobene še žive priče. Moram pripomniti, da so vsi ti viri še kako originalni (po nastanku), v njihovo vsebino pa moramo večkrat podvomiti. Pri tem mislim npr. na tipično pretiravanje resničnega stanja, olepševanje neprijetnih zadev, prikrivanje resnice itd.

I

Točno je, da se je od vseh pokrajin NOB na Slovenskem Koroškem razvijal na najbolj poseben način in počasi. Ta poseben način in vzroke počasnega razvoja bi lepo videli, če bi NOB na Koroškem primerjali z NOB v drugih slovenskih pokrajinah, zlasti na Primorskem. Tega seveda ne bomo storili, ker bi zato lahko porabili precej časa, poudariti pa je le treba, da je bila že na primer velika razlika v možnostih internacionalistične pomoči KPI in KPA. Med KPS in KPI so bile le uspostavljene dolgotrajne in solidne zveze, komunikacije, medtem ko se je PK KPS za Koroško in naš CK ob prvih stikih s člani KPA precej časa spraševal, ali so to pravi člani in ne le gestapovski provokatorji. Tudi terenske in druge komunikacijske zveze so bile različne. CK je imel solidne zveze z Moskvo (kominterno) in opolnomočencem CK KPI, medtem ko koroški PK v najkriticnejših dneh komplicirano radijsko povezavo s CK samo prek štaba 9. korpusa, kurirska pot, in to prek Mežiške doline do sedeža CK pa je trajala v najboljšem slučaju 7 dni. Dalje, Italiji je po njeni kapitulaciji po dolgotrajnem moledovanju italijanskih diplomatov le pripadel status sobojevnice, medtem ko je že moskovska konferenca zavezniških zunanjih ministrov jeseni 1943 Avstriji zagotovila statut quo pred anšlusom. V poskusih internacionalistične pomoči med KPS in KPI so bili doseženi nekateri upehi, in to več kot samo akcijska povezava obeh komunističnih strank in DE, ni se posrečil samo — žal seveda najvažnejši — akcijski sporazum med OF in CLN, zlasti ne v Trstu, medtem ko je te vrste sporazum obstojal med OF in celo milanskim CLNAI.

Oglejmo si nekoliko glavne vsebinske momente zgoraj omenjene prve internacionalistične akcije, ki jo je začel takrat najodgovornejši funkcionar CK KPS, njegov sekretar, ki se je po kapitulaciji Italije nekaj časa mudil na Primorskem. Po vsej verjetnosti je tudi nanj vplivalo mnogo preoptimistično poročilo PK za Gorenjsko in Koroško od 14. septembra 1943 CK, ki je poleg raznih organizacijskih zadev s Koroške poročal tudi to, da lahko skoraj mirne duše rečejo, da se je Koroška že v veliki meri

odločila za Slovenijo. Pripomniti pa je treba — pravi naprej sporočilo — da so na delu še vedno neke temne sile, ki hočejo imeti nazaj staro katoliško Avstrijo. Danes je čas tako ugoden in če bi imeli dovolj ljudi, ki razumejo nemško in vsaj malo koroško (?), bi bila Koroška hitro naša trdnjava. Poročilo dalje pravi, da je sekretarju PK Kardelj že spomladi 1943 dejal, da spada del Koroške do ceste Jezersko—Velikovec pod gorenjski PK, vzhodni del pa pod stajerskega, a sekretar tega je trdil, da spada vsa Koroška pod Štajersko. Toda, pravi gorenjski sekretar, mi smo drugačnega mnenja. Mi imamo dovolj kadra in ga bomo v kratkem čim več poslali na Koroško, medtem ko ga štajerski PK še zase nima dovolj.¹

Na zahodnem delu Koroške je bilo po tem gorenjskem poročilu dobro, a na vzhodnem, po malo zgodnejšem poročilu štajerskega PK tudi dobro in poročilo celo pravi, da je postala OF med koroškimi ljudstvom edina vodnica in boriteljica za težko pričakovano svobodo. Koroški bataljon 4. operativne zone, ki je imel še pred kratkim le 13 partizanov, je narasel na čez sto.²

CK je 16. oktobra 1943 postavljeni novi PK za Koroško, pod katerega je sedaj spadala vsa Koroška, tudi Mežiška dolina, poslal z vojaškimi enotami iz 9. korpusa na Koroško, od koder se je sekretar prvič oglasil že 22. oktobra, medtem ko je vojska slabše napredovala. Sekretar je v tem poročilu poudaril, da je tam v »glavnem puščoba in samota«, so pa ugodne perspektive, čez tri dni pa je že spet poročal, da se položaj na Koroškem jasni in da delajo zelo širokopotezne načrte. Škoda je le, da imajo premalo vojske, sicer bi lahko že sedaj začeli s pravo narodno vstajo.

V obširni okrožnici se je PK 9. novembra 1943 spravil najprej nad sredino, ki da je bila zelo močna in je razširjala teorijo čakanja, strašila z nemškim terorjem, ki bo uničil Slovensko Koroško, trdila, da ni zaupati avstrijskim komunistom itd. Povsem pravilno pa je okrožnica poudarila, da je bila še zelo šibka OF in da je to vse skupaj le bolj »gibanje zgolj splošnih simpatij za OF in partizane«. Okrožnica tudi pravi, da je treba doseči diferenciacijo med sredino, utrjevati OF tudi kot oblast, popularizirati novo Jugoslavijo, Tita itd. Svarila je pred sektaštvom in oportunistom in ugotovila, da vse dosedanje delo aktivistov ni zajelo mas. Čakati samo na to, da bo le NOV zasedla Koroško po Hitlerjevem zlomu, bi pomenilo prepuščati Koroško kot nezavarovano ladjo.³

Glavni štab je že 12. oktobra 1943 ustanovil ZKO in VKO in med obema določil kot operativno mejo nam že znano cesto. Zelo neugodno poročilo pa sta poslala dva aktivista 21. oktobra 1943 iz okolice Borovelj. Pisala sta, da je treba Slovenca po dnevi iskati z lučjo in da jima je delegat KPA povedal, da v Avstriji ni CK KPA, niti kaj temu podobnega, da so koroški komunisti strašno zaostali, KPA brez vodstva, organizacija sicer po pokrajinah je, a ni med seboj povezana itd.⁴

¹ Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fasc. 663 (citiram AIZDG, fasc. 663); Arhiv CK ZKS, fasc. III-1943 (citiram ACKZKS, fasc. III-1943).

² ACKZKS, fasc. VII-1943.

³ ACKZKS, fasc. VII-1943; AIZDG, fasc. 342, 649.

⁴ AIZDG, fasc. 649.

PK je obširno poročal CK 3. decembra 1943 in na začetku poudaril, da je glavna ovira za razširitev OF oportunistem in sektaštvu tovarišev, ki so pred njimi delali na Koroškem. V OF so vključevali le svoje znance in le najbolj zanesljive ljudi. Druga ovira je bila sredina, vendar, pravi poročilo, OF je — torej v enem mesecu po prihodu novega PK — postala že masovna in da je že celo nekaj terenskih organizacij. Začeli so prihajati tudi prvi novinci v partizane.

Mnogo pomembnejša pa je bila novica, da so dobili zvezo z Andreasom, sekretarjem PK KPA za Štajersko in Koroško, ki je bil pred anšlusom instruktor CK KPA za ti dve deželi, potem pa je izgubil vsako zvezo s svojim CK in začel znova delati v svojem starem rajonu. Čeprav ni imel zveze s svojim CK, je po mnenju sekretarja našega PK organiziral KPA precej na široki in zdravi podlagi vsaj med delavstvom (samo v Beljaku in po tovarnah naj bi bilo čez 250 članov, ki so redno plačevali članarino, v Celovcu jih je bilo okrog 50 in KPA je imela postojanke tudi med revnimi slovenskimi kmeti). Imeli so komitet petih članov, zvez s CK še niso imeli, zadnje čase pa so dobili neko zvezo z Dunajem.

Z Andreasom so se naši sestali prvič konec novembra 1943. Sklepi tega sestanka so bili:

1. KPA preda na Slovenskem Koroškem vse svoje organizacije KPS. (To je bilo točno po direktivi, ki jo je dobil PK od sekretarja CK KPS pred odhodom na Koroško.) Odslej dalje bodo torej na Slovenskem Koroškem organizirali le KPS, ki ni dolžna sprejeti vsakega starega člana KPA v svoje vrste, temveč le vrednega, medtem ko drugi prenehajo biti člani KP.

2. Za Celovec je popolnoma nesporno, da pripada Sloveniji, za Beljak pa je »nekoliko bolj sporno«. V glavnem je mesto avstrijsko, na jugu ima slovensko okolico, na severu pa je avstrijska. Zato bodo za Beljak postavili mestni komitet KPA.

3. Ko bodo postavljene zveze in dobili jasno linijo od CK KPA, bodo za avstrijsko manjšino na Koroškem postavili deželni komitet avstrijske osvobodilne fronte za Koroško (Landeskomitee der oesterreichischen Freiheitsfront für Kärnten).

4. KPS in KPA sodelujeta in si pomagata v vsem, ne glede na to, ali gre samo za obmejno področje ali ne. KPS bo pomagala tudi pri ustanavljanju samostojnih avstrijskih partizanskih enot.

5. KPA začne takoj ustanavljati avstrijske partizanske enote in začne najprej rekrutirati v Beljaku. Te novince bo pošiljala v taborišče ZKO in VKO. Seveda je treba mobilizirati tudi drugod, a še prej je treba pripraviti orožje, taborišča, hrano itd.

6. Dokler ne dobijo politične linije CK KPA organizira in vodi KPA Andreas, a njena aktivnost naj se omeji le na propagando proti Hitlerju, popularizacijo boja svobodoljubnih narodov, posebej slovenskega, Sovjetske zveze itd. ter na takojšnje organiziranje DE. Iskati je treba zveze z drugimi antifašisti, a ne se z njimi dogovarjati o kakršni koli podrobnejši politični liniji in o organizacijskih oblikah, vedno in povsod pa jasno poudarjati, da je KPA odločno v boju proti Hitlerju in da je voditeljica tega boja KPA.

7. Na podlagi oddaj moskovskega radia za Avstrijo bodo sestavili letak s podpisom KPA, s čimer se bo ta predstavila.

8. Za koordinacijo dela se med obema KP ustanovi kontaktni komite.

Končno je PK v tem poročilu poročal, da ima ZKO na mestu le 17 partizanov in komandanta.⁵ Znova je PK poročal CK 26. decembra 1943, da ima še težave s sredino, da pa OF hitro napreduje in se tudi organizacijsko utrjuje. Težave so bile z enotnim vodstvom, kajti štajerski PK se glede svojega dela Koroške ni hotel pokoravati koroškemu. Poročali so tudi, da jim je sekretar CK pisal s Primorske in ponovno naglasil, da mora biti na Koroškem samo KPS. Pismo tudi govori o posebnosti avstrijske narodne manjšine, ki je samo proletariat, a brez nacionalne zavednosti. Zato v teh krajih ne ustanovljajo niti OF niti OeFF, temveč samo odbore DE, ne popuščajo pa v nacionalnem vprašanju. Ne zanemarjajo tudi dela s kmeti in meščani.⁶

CK je na prvo poročilo PK odgovoril zelo na splošno, da je treba v OF zajeti vse koroško prebivalstvo, vse moške pa brezpogojno mobilizirati. Prirejajo naj mitinge in večerne tečaje za pouk slovenščine, vzbujajo naj pri Avstrijcih pripravljenost za aktivni partizanski boj skupaj s Slovenci proti Hitlerju. Dogovor z Avstrijci naj ostane do nadaljnjega v veljavi, kontrolirati pa je treba, ali je Andreas res zastopnik KPA, oziroma ali je pošten borec.⁷

Tako je CK sankcioniral zgoraj omenjeni dogovor. Istega dne, ko se je to zgodilo in ko PK še absolutno ni mogel za to izvedeti, je PK znova zelo obširno poročal in analiziral CK položaj na Koroškem. Poudaril je, da so leto 1918 in boji za Koroško naredili globok prepad med delavci in kmeti na Koroškem. Drugi so verjeli Jugoslaviji in se borili za njo, prvi pa so bili proti. Tudi moskovska izjava treh komunističnih strank iz 1934 o slovenskem narodnostnem vprašanju ni prodrla v nižje organizacije KPA. Andreas, ki je bil do anšlusa instruktor CK KPA za Štajersko in Koroško, ni ničesar vedel o tej izjavi. Zavedni slovenski kmet je gledal v delavcu nasprotnika svojih nacionalnih teženj, delavec pa v kmetu nasprotnika svojega proletarskega internacionalizma. Zato se je slovenski delavec povezal z nemškim, se tudi ponemčil ter izgubil vsak interes do nacionalnega boja svojih rojakov, češ da je ta boj popolnoma nezdržljiv z njegovimi interesi. Tako se je kmet sedaj prestrašil rdečih zvezd, delavec pa je po strani gledal slovenske zastave.

Med kmeti je treba temeljito razkrinkavati staro politiko slovenske stranke na Koroškem, a ne napadati njenih voditeljev, ki so pri ljudeh še priljubljeni. Razkrinkavati je treba socialno demokracijo in popularizirati vlogo KP v NOB. Med delavci je treba razčistiti pojem nacionalnega vprašanja. Dalje je treba poudarjati, da bo dobila avstrijska narodna manjšina na Koroškem — če se bo borila z nami — popolno avtonomijo kot jo je dobila italijanska narodna manjšina na Primorskem, glede razmejitve pa ne postavljati nobenih točnih in jasnih odgovorov. To bosta

⁵ AIZDG, fasc. 342, 649.

⁶ AIZDG, fasc. 223, 342, 649.

⁷ AIZDG, fasc. 649.

uredila osvobojeni in združeni slovenski narod ter osvobojeni in neodvisni avstrijski narod po končani vojni popolnoma v skladu s svojimi koristmi. Med avstrijsko narodno manjšino je treba ustanoviti OeFF z glavnim geslom stran od Hitlerja, za svobodo in neodvisnost vseh narodov, za resnično ljudsko demokracijo, pri tem pa popularizirati boj našega in avstrijskega naroda.

Ko je PK vse to poročal, so bile zveze z Andreasom zaradi neke provale trenutno pretrgane. V tem času so v Beljaku že postavili mestni komite KPA, a od sekretarja CK KPS, ki je bil takrat še vedno na Primorskem, je dobil PK izrecno navodilo tudi v Beljaku organizirati KPS. PK mu je odgovoril, da je to nemogoče, ker je Beljak izključno avstrijsko mesto, okolica pa slovenska samo na jugu. Če bi KPS v Beljaku prevzela avstrijsko KP, bi to demoraliziralo avstrijske mase v Beljaku. Zato bodo do nadaljnje odločitve CK organizirali v Beljaku le KPA. PK je še poudaril, da je treba čimprej postaviti POOF, glavni štab pa naj imenuje enotni štab za Koroško.⁸

Zveza z Andreasom je bila ponovno vzpostavljena in naši so imeli z njim 20. januarja 1944 drugi sestanek. Andreas je že po prvem sestanku sklical konferenco odgovornih tovarišev iz KPA na Koroškem in Štajerskem, na kateri so bili nekateri proti sklepom prvega sestanka, zlasti proti sklepom o predaji organizacij KPA KPS. Zato je bil potreben drugi sestanek, še pred tem, in ko še ni bila vzpostavljena zveza z Andreasom, pa so naši izvedeli, da je prišel z Dunaja nek član CK KPA in da name-rava ta priti z Andreasom na sedež PK. Naši so čas med Andreasovo nedosegljivostjo porabili za iskanje samostojnih zvez s Celovcem in Podkloštrom in poskušali spraviti v tek organizacijo KPA v Borovljah. A avstrijski tovariši jim niso hoteli predati svojih zvez.

Na 2. sestanku je Andreas povedal, da je res dobil zvezo s CK KPA in da je bil njegov član v Beljaku, kjer so razpravljali o odnosu do nas, o razdelitvi ozemlja itd. in da je bila celo konferenca delegatov KPA iz Avstrije, Koroške in Štajerske. V Borovljah so Andreasu povedali, da so sicer za nas, niso pa za to, da bi prešli pod KPS in da bi se borili v okviru KPS.

Andreas je na ta 2. sestanek prišel že kot pooblaščenec CK KPA, da bi vzpostavil zvezo z nami in CK KPA ter nam sporočil mnenje svojega CK, ki naj bi bilo po Andreasovem pripovedovanju naslednje:

1. CK KPA smatra prevzem organizacij KPA po KPS še za preuranjen, ker je v zvezi s tem vprašanje razmejitve. Rešitev tega vprašanja bi zahtevala nastopiti pred množicami s točnim načrtom o bodočih mejah med Avstrijo in Jugoslavijo, kar pa bi — danes — povzročilo neugodne posledice v vrstah KPA, zlasti pa v vrstah sicer antifašistično razpoloženega meščanstva, ki se noče sprijazniti s tem, da je Koroška tudi slovenska. To bi KPA onemogočilo ustvaritev širokega narodnega gibanja na temelju ljudske fronte. Predaja organizacij KPA bi naletela na slab odmev tudi v organizacijah KPA zlasti v industrijskih centrih, ker je tam avstrijski in slovenski proletariat usmerjen avstrijsko in sliši nerad o »slovenski zastavi

⁸ AIZDG, fasc. 649.

na Gosposvetskem polju«, kljub temu, da simpatizira in se hoče pridružiti slovenskim partizanom.

2. Delegat CK KPA je od Andreasa zahteval, naj po naročilu CK postavi z nami tesen kontakt in organizira konferenco delegatov obeh CK, ali vsaj delegatov CK KPA in PK KPS.

3. Po nalogu delegata CK KPA so iz vodstva KPA v Beljaku odstranili vse tiste, ki so naše zahteve in vse naše gibanje označili kot nacionalšovinistično.

4. O liniji KPA je delegat povedal, da CK KPA organizira široko masovno gibanje po zgledu ljudske fronte in pod geslom svobodna, neodvisna in demokratična Avstrija. K sodelovanju je treba pritegniti vse druge antifašistične stranke, ki bodo v tem gibanju obdržale strankino samostojnost. KPA ima pri tem snovanju velike težave, ker so vse te stranke (socialdemokratska, krščansko socialistična in monarhistična) že postavile svoje narodnoosvobodilne organizacije, ki so prodrle med ljudi, prej kot KPA s svojo širšo ljudskofrontovsko linijo, medtem ko so njihovi programi bolj anglofilski.

5. Ker so že na zgoraj omenjeni konferenci delegatov KPA sklenili začeti ustanavljati avstrijske partizane, ni pa KPA zato imela sposobnih kadrov, bodo od srede februarja 1944 začeli pošiljati svoje rekrute k nam. Tu se bodo vojaško in politično izvežbali in izobrazili, se naučili partizanstva, čez mesec ali dva pa bodo odšli nazaj kot organizatorji partizanstva v Avstriji.

6. Delegat CK KPA je odklonil ženske antifašistične organizacije, ker ženske rade preveč klepetajo. Andreas je povedal, da skoraj vse sedanje organizacije KPA sestavljajo nekdanji socialdemokrati in da so se vsi komunisti še iz legalnih časov KPA umaknili v zatišje in prenehali delati. KPA v svojih letakih trenutno ne poudarja preveč vodilne vloge Sovjetske zveze in zaslug KPA zato, ker bi to odbijalo zlasti socialdemokrate in krščanske socialiste, ki se bojijo Sovjetske zveze kot največjega strašila.

Kaj so torej spričo vseh teh novic sklenili na tem 2. sestanku?

1. Predaja organizacij KPA na Slovenskem Koroškem ni prezigodnja in je tako predajo — če smo prav informirani — kominterna odobrila že pred leti in dala zanjo tudi direktive.

2. Komunisti socialdemokratom pri pravilnem reševanju nacionalnega vprašanja ne smemo popuščati. Andreas se je sicer bal, da bi to ne vodilo do razkola, naši pa so trdili, da bo to pripeljalo do čistke sektaških in socialdemokratskih elementov. Predaja organizacij KPA še ne pomeni objavljanje bodočih meja. Če pa danes slovenske zavedne množice le skušajo zvedeti nekaj o naših mejah, je pač vzrok v tem, ker v Avstriji še danes ni nobenega takega gibanja, ki bi jamčilo, da se ne bo več povrnila imperialistična Avstrija s svojimi aspiracijami po Slovenski Koroški. Če se avstrijska narodna manjšina danes boji »imperialističnih teženj OF«, je to pač zato, ker je o OF premalo poučena.

3. Andreas je sprejel predlog, da ne bi bilo pravilno poskušati razbijati enotnost proletariata in da ne bi bilo pravilno organizirati delavce v OeFF ali siliti nemško govoreče delavce v OF. Zato je treba za pro-

letariat organizirati samo odbore DE, med meščani avstrijske narodne manjšine pa OeFF.

4. Ker je imel PK od svojega CK direktive prevzeti vodstvo partijske organizacije na Koroškem ne glede na to, ali so bile prej te organizacije pod KPA, Andreas pa ni smel kršiti direktive svojega CK, so sklenili kompromis: a) Andreas sporoči vsem organizacijam KPA na Slovenskem Koroškem, da je v vseh vprašanjih dosežen popoln sporazum med KPA in KPS in da je doseženo najtesnejše sodelovanje. Zato je treba — vseeno od katere strani bi prišle direktive — te v celoti poslušati in se jim pod partijsko disciplino pokoravati. Andreas se je tudi obvezal, da ne bo dajal nobenih direktiv mimo nas oziroma »sploh nobenih direktiv«. b) Andreas bo poslal na zvezo iz Celovca in Podkloštra najboljšega tovariša in uredil v Borovljah, da bodo pripravljene v celoti — pod partijsko disciplino — izvajati naše direktive. Delo v Beljaku bo prevzel Andreas sam, iz Beljaka pa bo poslal človeka, da bo dobil direktive za VOS.

5. Organizirali bodo konferenco med delegati CK KPA in delegati CK KPS in NOV in POS bo sprejemala avstrijske mobilizirance.

Končno je PK v tem poročilu predlagal CK, naj prek Deda (kominterne) uredi pri CK KPA vprašanje kompetenc na Koroškem in naj napiše CK KPA temljito pismo o vseh teh vprašanjih. Na Koroško naj bi prišel tudi eden od članov CK KPS.⁹

Sekretar CK KPS je s Primorske sporočil 28. januarja 1944, da bo Koroška dobila tudi enotno vojaško vodstvo in da bodo zato iz 9. korpusa poslali potrebne kadre. S politično linijo PK se je strinjal, opozoril pa jih je, da ne bodo zasektašili. Nadvse pomembna je mobilizacija.¹⁰

Dne 28. januarja 1944 so Nemci napadli sedež PK, pri čemer je padel Tomaž Verdnik, Nemci pa so dobili v roke ves arhiv PK.¹¹

Dne 5. februarja 1944 se je oglasil v imenu CK KPJ in CK KPS Kardelj z direktivnim pismom koroškemu PK. Na začetku je sicer poudaril, da so položeni temelji za razvoj partijske organizacije in NOB na Koroškem, sedaj pa je treba preiti k širšim masovnim organizacijskim oblikam in razmahu oborožene akcije množic proti nemškemu fašizmu. Zavzeti je treba tudi pravilno linijo predvsem glede revolucionarnega demokratičnega gibanja, a v tem pogledu je PK za Koroško že na začetku naredil nekaj napak.

1. Vaše delo — piše Kardelj — je zaradi narodnostno mešanega ozemlja zelo komplicirano in zato se ne orientirajte po nekih ozkih nacionalnih vidikih, temveč morate imeti pred očmi »splošen proces boja proti nemškemu fašizmu in njegovim reakcionarnim pomočnikom v tem delu Evrope.« Zato ne vnašajte med ljudske množice diskusije o priključitvi Koroške k Sloveniji in o pripadnosti posameznih njenih delov.

Napaka je bila, ko ste govorili o avstrijski narodni manjšini na Koroškem. Vsa vprašanja slovenskih nacionalnih pravic na Koroškem »bo najlažje rešiti, če bo v toku boja ustvarjena enotnost avstrijskega in slovenskega ljudstva na tem področju«. Zato je treba organizirati ta odpor in

⁹ AIZDG, fasc. 223, 649.

¹⁰ AIZDG, fasc. 649.

¹¹ AIZDG, fasc. 649.

na tej osnovi šele razvijati tudi slovenski osvobodilni boj. Ne dopustiti, da bi nacionalni šovinizem zaostрил odnose med progresivnimi antifašističnimi silami na Koroškem, kar bi škodovalo našemu in avstrijskemu osvobodilnemu gibanju.

2. Kardelj je poudaril še dve napaki, ki jih je naredil PK. a) nepravilno je onemogočati postavljanje organizacij KPA v krajih, kjer živijo Avstrijci. Povsem naravno je, da mora v Beljaku ostati organizacija KPA, istočasno pa je treba postavljati organizacije KPS povsod, kjer živijo Slovenci, kjer je avstrijska manjšina zelo majhna in v popolnoma slovenski okolici. Tod pritegnite v KPS tudi Avstrijce in obratno v krajih, če je slovenska narodna manjšina neznatna, pritegnite v KPA tudi Slovence. Z Avstrijci se je treba dogovoriti za morebitni kontaktni komite, ki pa naj ne bo samo posvetovalni organ, temveč naj istočasno — v skladu z linijo KPS in KPA — organizira in vodi antifašistično gibanje.

b) Nepravilno ste postavili vsebino OeFF na ozemlju, ki ga smatrate, da pripada Sloveniji. Vi hočete iz OeFF narediti nekaj prirepek slovenske OF. Po vašem mnenju njena vsebina in program simpatizira tako z neodvisno Avstrijo kot z neodvisno Jugoslavijo, a se ne bori ne za eno ne za drugo. Jasno je, da taka brezprogramska OeFF ne more postati ljudsko gibanje in tudi ne resna pomoč našemu osvobodilnemu gibanju. Mislimo, naj ima OeFF na Koroškem isto vsebino kot v ostali Avstriji in na tej platformi organizirajte in mobilizirajte avstrijske množice v boj proti Hitlerju.

Vzporedno organizirajte OF, ki zahteva istočasno osvoboditev Koroške in njeno priključitev k Sloveniji. Toda ta zahteva naj bo »bolj izraz težnje slovenskega naroda po samoodločbi in platforma za aktivizacijo slovenskih ljudskih množic kakor pa neko končno oformljenje priključitve Koroške k Sloveniji«. Z vodstvom avstrijskega antifašističnega gibanja se dogovarjajte o skupnem boju proti Hitlerju, ne pa o nacionalnem vprašanju in razmejitvi. Napačno je, da začenjate svojo politično akcijo v avstrijskih masah ali vsaj v vodstvu avstrijskega antifašističnega gibanja z lekcijami o nacionalnem vprašanju. Pritiskati morate nanje za čim odločnejši boj, za ustanovitev avstrijskih partizanskih oddelkov. Poskušajte pa tudi v splošnem antifašističnem gibanju doseči podoben sporazum kot so ga naši dosegli v Trstu, kjer je ustvarjen skupni slovenski italijanski antifašistični odbor, ki daje splošno linijo celotnemu antifašističnemu boju. Pri vas sicer to lahko do neke mere nadomesti kontaktni komite obeh KP, a bi tudi skupni antifašistični odbor lahko prinesel koristi.

3. Vse to ne pomeni, da skrivamo zahteve slovenskega naroda po priključitvi, toda rešitev tega vprašanja je odvisna od bodočega razvoja v sami Avstriji in Jugoslaviji. Jasno vam mora biti, da bodo naše zahteve proti imperialistični Avstriji mnogo večje kot zahteve proti ljudski, demokratični Avstriji. Če danes tega ne postavljamo, ne delamo to samo zaradi aktivizacije avstrijskih mas, ampak tudi zato, ker bo to vprašanje resnično mogoče rešiti šele tedaj, ko bo jasno, v kakšno smer se bo razvijala Avstrija. V tem smislu se dogovarjajte tudi s KPA. Poskušajte na vsak način dobiti zvezo z njo, če sploh obstaja. Če boste to zvezo do-

bili in jo res do kraja preverili, potem nam sporočite, njih pa obvestite, da jim mi lahko pomagamo glede zvez in splošnih političnih informacij.

4. Direktivno pismo je glede Avstrijcev naložilo PK še posebno važno nalogo, organizacijo avstrijskega partizanskega gibanja, katero naj pomaga razvijati ne glede na to, kakšno moč in politično linijo ima OeFF. Treba je mobilizirati avstrijske borce in organizirati samostojne avstrijske partizanske enote, ki naj operirajo na avstrijskem ozemlju. Stremeti pa je treba za tem, da te enote čim dalj ostanejo pod komando naših štabov, dokler se v Avstriji ne razvije dovolj močno politično gibanje, ki bo zmožno voditi in dajati direktive tej partizanski vojski. Od te naloge je največ odvisno, kako se bo razvijal položaj na Koroškem.

5. Vse to je važno zaradi posebnega socialnega sestava na Koroškem. Delavstvo je precej nemško in če boste postavljali v ospredje zgolj nacionalni moment — a ne v prvi vrsti antifašističnega — boste dosegli samo ločitev kmeta od delavca, kar bi bilo popolnoma napačno in bi pripeljalo do krize našega gibanja na Koroškem. Delali ste z delavci in imeli ste uspehe v graditvi KP, toda podcenjevali ste pri delavstvu tudi nacionalni moment. Doslej ste imeli opravka z najzavednejšim delavskim elementom in zato niste imeli težav, ko ste postavljali v ospredje vprašanje priključitve. Ko boste pa razvili široko množično gibanje v avstrijskih množicah, bo poskušala reakcija vnašati neenotnost v naše masovne pozicije.

Strinjamo se z ustanavljanjem DE, ki je najprimernejša oblika združevanja slovenskih in avstrijskih delavcev. Toda, poleg tega je treba slovenske delavce pritegniti tudi v OF, in to v krajih, kjer stanujejo, da bo OF dobila borbenejšo jedro. DE postavljajte le po podjetjih in obratih.

6. Mobilizirati je treba avstrijski proletariat, pri malomeščanstvu pa je treba paziti, da se ne bi začele ustvarjati nove baze velikonemškega ali avstrijskega imperializma.

Kardelj je PK opozoril še na eno dolžnost, vplivati na razvoj antifašističnega gibanja v ostali Avstriji. Dogodki v Jugoslaviji — piše — niso samo notranja jugoslovanska zadeva, ampak vplivajo na ves razvoj v Evropi in celo izven Evrope. Zato je treba sosednje narode čim tesnejše povezovati v boj, da prenesemo ljudsko demokratično gibanje tudi na te narode, sicer jih bo reakcija ponovno mobilizirala proti nam. Avstriji sta odprti dve poti: ali bo postala oporišče mednarodne imperialistične reakcije in bo za nas v bodoče predstavljala stalno nevarnost ali pa bo morala iti po poti naših narodov. V tem primeru bodo seveda odprte možnosti najtesnejšega sodelovanja. Treba je torej med Avstrijce vnašati čimveč simpatij do naših narodov in našega boja. V tem smislu je treba dajati tudi pomoč KPA.

Po našem mnenju bi morala biti politična linija KPA: neodvisna ljudska demokratična Avstrija tesno povezana z jugoslovanskimi narodi in naslonjena na Sovjetsko zvezo, organizirati bi morala gibanje OeFF, vse-ljudski odpor proti velikonemškemu osvajalcem in preraščanje tega odpora v oboroženo vstajo, ustanavljati partizanske oddelke, ki naj se razvijejo v avstrijsko partizansko vojsko itd. V OeFF bi smela pritegovati samo

tiste, ki sprejemajo to platformo v celoti, predvsem pa linijo takojšnjega oboroženega odpora v obliki razvijanja partizanskega gibanja.

Končno je opozoril Kardelj koroški PK še na »našo čisto slovensko politiko«. Štajerski PK se je namreč pritožil, da je ostala vzhodna Koroška, odkar jo je predal koroškemu PK, brez zvez, pomoči in literature. Zato naj ima vzhodni del še naprej stike s Štajerci. Čimprej je treba postaviti POOF za Koroško in vanj vključiti čimveč koroških domačinov, nato pa mu dati čim večjo popularnost. Treba je začeti čim večjo kampanjo za NOV in mobilizacijo.¹²

PK je odgovoril 7. februarja 1944 na pismo CK KPS od 11. januarja 1944. Poročal je, da je Koroška razdeljena na štiri OK, na mežiškega, velikovškega, celovškega in beljaškega. Prvi dve okrožji so prevzeli šele pred kratkim in sta organizacijsko šibki. Boljše je bilo v celovškem okrožju, kjer sta bili OF in KP dobro organizirani, v Celovcu pa še ni bilo dovolj močnih postojank. Pač pa je bil »prava puščoba« beljaško okrožje, ki je segalo do Šmohorja in Rajbla ter Trbiža. V njem je bil namreč en sam aktivist.

PK je tudi poročal, da je bila pred kratkim konferenca z delegati bivših slovenskih koroških voditeljev, ki so med ljudmi zelo priljubljeni. Zveza z njimi je bila vzpostavljena šele oktobra 1943, nato pa so jim večkrat pisali, naj se pridružijo boju, a niso nič odgovorili. Za božič 1943 so imeli potem z enim sestankom in ta je pristal na članstvo v POOF. Ta jih je potem obvestil, da vsi koroški voditelji pozdravljajo OF in da se bodo s PK podrobneje porazgovorili. S tem politikom so se potem vnovič sestali konec januarja 1944 in je povedal, da slovenski politični voditelji pozdravljajo OF in da bodo enega poslali v partizane in da bi želeli »doseči prek Tita in Moskve za Koroško gotove koncesije«, da bi dobila Koroška potrebno vojsko, ki bi jo branila pred avstrijskimi monarhisti. Njihovo stališče je, naj se NOB na Koroškem okrepi tako, da se vsaj eden od njih vključi koroškemu političnemu vodstvu v OF. Poiskati je treba zvezo z avstrijskimi antifašisti, zlasti s komunisti in dati avstrijski narodni manjšini na Koroškem vse pravice. Končno so predlagali, da bi eden od njih odšel če že ne do Tita, pa vsaj na sedež IOOF, kjer bi raztolmačil koroško vprašanje.¹³

PK je poročal 12. februarja 1944 štabu 9. korpusa, da ima slabe kadre in premalo vojske, da bi mogel prodreti v srednjem in zahodnem delu Koroške z mobilizacijo. Na Koroškem bi imela velike uspehe brigada in izrednega pomena bi bila tudi ustanovitev koroške operativne zone.¹⁴ Tri dni za tem je sporočil tudi senzacionalno novico, da je dobil zvezo z avstrijskimi partizani, ki da so bili blizu in da mu je KPA sporočila, da je v Južnih Tirolih mnogo avstrijskih partizanov, ki se borijo skupaj z italijanskimi. Te prve avstrijske partizanske čete so majhne, neaktivne in manjka jim orožja. Postavlja se vprašanje ustanovitve tretjega, Vrbskega odreda, ki bi bil nekako mešan in bi operiral onstran Drave. To bi bila edina realna pomoč KPA pri formiranju samostojnih avstrijskih

¹² ACKZKS, fasc. VI-1944.

¹³ AIZDG, fasc. 342, 649.

¹⁴ AIZDG, fasc. 223.

partizanskih enot. Redna zveza s temi avstrijskimi partizani že skoraj funkcionira, sicer pa bo prihodnje dni konferenca z delegati CK KPA, na kateri bodo sprejeli sklepe, ki bodo »brez dvoma odločilno vplivali na vso smer naše vojaške politike na Koroškem«. Predvsem bodo na tej konferenci — poleg vprašanja dokončne predaje organizacije KPA nam (Kardeljevo pismo še ni prišlo na Koroško) — razpravljali tudi o vojaških vprašanjih in o načinu sodelovanja in pomoči naše vojske avstrijskim partizanom. Dalje je PK poročal, da so na zadnjem sestanku z delegati KPA »izvedeli naravnost nezaslišane stvari«, da imajo namreč samo na Štajerskem pripravljenih za takojšnjo mobilizacijo okrog 3000 mož in da je položaj v vsej Avstriji — razen v okolici Salzburga — tak, da je vse popolnoma pripravljeno za oboroženo vstajo proti Hitlerju in da manjka samo vzgleda in zares čvrste roke.¹⁵

Januarja 1944 so v Celovcu postavili reprezentančni odbor OF za Koroško. Člani tega odbora so imeli zaupnike po vseh tovarnah in ustanovah in iskali so zveze z OeFF.¹⁶

Slišali smo torej, da je CK KPS kmalu po kapitulaciji Italije začel s pomočjo 9. korpusa večjo akcijo za pomoč Koroški, ki naj bi dopolnjevala pomoč štajerskega PK in 4. operativne zone. Poudariti je treba, da so — vsaj na začetku in do Kardeljevega direktivnega pisma — poskušali na Koroško prenašati izkušnje, ki so jih že imeli pri odnosih s KPI in CLN na Primorskem.

PK je 1. marca 1944 sporočil, da so prejeli Kardeljevo pismo in ga poslali za sekretarjem, ki je odšel na ponovni sestanek z Avstrijci. Poročal je tudi, da še niso sestavili POOF. Sekretar je odšel 21. februarja na 3. sestanek in iz njegovega prvega poročila, ki ga je poslal s tega sestanka, je razvidno, da so se sporazumeli o vsem in postavili kontaktni komite, pod katerega bo spadal tudi Spittal in Lienz. Vsebinsko precej drugačno pa je pismo drugega člana PK od 8. marca, ki pravi, da so sekretarjeva pisma »pokazala situacijo v drugi luči kot je v resnici na Koroškem« in da o neki masovni organizaciji KP in OF ni ne duha ne sluha. Poročilo pa pravi, da so postavili zvezo s CK KPA in da jim je odstopil svojo organizacijo na Koroškem ter da so postavili zvezo z najvidnejšimi predstavniki bivše slovenske in socialdemokratske stranke, da bodo imeli v najkrajšem času postavljen POOF, medtem ko so OOOFF že postavljeni.¹⁷

Sekretar PK je pisal 9. marca Kardelju, da je njegovo pismo prejel in da se je že po njegovih direktivah razvijala tudi konferenca z delegati KPA iz Celovca, Graza in pooblaščenec CK KPA. Ustanovili so kontaktni komite in OK KPA za Celovec. Z delegati iz Graza so se domenili o pošiljanju rekrutov k nam. Sedaj poskušajo organizirati sestanek s CK KPA. Za osnovo OF na Koroškem so sprejeli Kardeljeve direktive. Istočasno je poročal sekretar tudi PK, da je že prišel srečno iz Celovca, da sestanek z delegati CK ni bilo, pač pa je bil sestanek z delegati KPA iz Celovca in Graza. V Celovcu bo treba postaviti na noge ne samo OF in

¹⁵ AIZDG, fasc. 223, 649.

¹⁶ AIZDG, fasc. 649.

¹⁷ AIZDG, fasc. 649.

KP, temveč tudi OeFF, pri čemer bo treba nuditi partijskim tovarišem prav vso pomoč.¹⁸

Kot odgovor na Kardeljevo direktivno pismo je poslal PK 12. marca obširen odgovor CK. V uvodu je poudaril, da priznavajo napake, pristavili pa so, da ni bil slučaj, če so tako ostro poudarili pripadnost slovenske Koroške Jugoslaviji, pri tem pa so pazili, da bi med množice ne vnesli diskusij o mejah. Množice so namreč postavile, ali bo OF v stanju braniti slovenske nacionalne pravice na Koroškem in so gledale na nas kot na neke nove Maistrove borce, ki »so prišli ogledovat, če je že čas za vdor na Koroško«. Naš prihod na Koroško ni sprožil diskusije o potrebi boja proti Hitlerju, temveč, ali je že čas, da nova Maistrova vojska zasede Koroško. Sredina, ki je bila močna, je trdila, da je prezgodaj za boj proti Hitlerju in prezgodaj za vpad »Maistrovih čet« na Koroško.

Množice torej niso bile pripravljene za boj, želele pa so priključitev Jugoslaviji. Nismo pozabili, da moramo ustvariti enotno antifašistično fronto, fronto vseh koroških mas, nismo pa znali najti »tiste pravilne poti, ki nam jo je pokazal CK KPJ«. Če smo delili lekcije avstrijskemu anti-fašističnemu gibanju v nacionalnem vprašanju, smo to pač delali zato, ker smo hoteli doseči predajo organizacij KPA na Slovenskem Koroškem vključno s Celovcem, kakor smo o tem tudi imeli direktive od sekretarja CK KPS.¹⁹

Toda grešni kozel je le ostal PK, oziroma njegov sekretar, ki je imel nato še več sestankov z Avstrijci, z delegati CK KPA pa ni prišel skupaj. Na predlog CK KPA so postavili kontaktni komite, v katerega je prišel zaenkrat od naše strani sekretar PK. Sklep 1. seje tega komiteja je bil, da se skliče za vso Koroško — tudi za avstrijski del — partijska konferenca, ki naj bi dala temelje za ustanavljanje antifašističnih organizacij. Ta konferenca je tudi bila, a zaradi precejšnjega snega so bili navzoči le delegati iz Celovca in dva iz Graza, ki sta bila slučajno v Celovcu.²⁰

IOOF je sredi marca 1944 postavil za Koroško POOF, člansko sestavo pa je prepustil novemu sekretarju Obkoma (kot so se poslej imenovali PK) in ga poslal z instrukcijami CK KPS na Koroško.²¹

Obkom še v stari sestavi in sekretarjem je 22. marca depeširal CK, da je CK KPA preložil sestanek delegatov obeh CK na začetek aprila in da je Andreas iz Beljaka postal član CK KPA. Poročal je tudi, da so pripravljene prvi avstrijski rekruti in da so Andreasu pomagali pri postavitvi PK za avstrijski del Koroške in PK za Štajersko. CK KPA ni izdelal še nobene politične linije, zato delajo z Andreasom po liniji, ki jo je poslal Kardelj. V Grazu in Celovcu so prodrli med meščane, med katerimi pa je bilo precej anglofilov. Nam manjka kadrov za pomoč KPA. Za Slovensko Koroško je nujno potrebno tudi enotno vojaško vodstvo.²²

IOOF je 24. marca naročil Obkomu, naj pošlje na sedež IOOF delegacijo bivših slovenskih koroških voditeljev, v kateri naj bodo najbolj

¹⁸ AIZDG, fasc. 649.

¹⁹ AIZDG, fasc. 342.

²⁰ AIZDG, fasc. 649.

²¹ AIZDG, fasc. 45, 434.

²² AIZDG, fasc. 649.

popularni voditelji,²³ Kidrič pa je v imenu CK 25. marca sporočil, da je bilo prav, da so poiskali zvezo z bivšimi politiki (širina), ne smejo pa nasesti in dajati koncesij oportunističnim težnjam. CK je dal to pot — še pred prihodom novega sekretarja Obkoma — tele naloge koroškemu Obkomu: po liniji OF zajeti najširše ljudske množice, vršiti kampanjo za Avnoj, SNOS, popularizirati NOV in Tita »ne samo kot voditelja južno-slovanski narodov, temveč tudi kot voditelja vseh svobodoljubnih narodov na Balkanu in v Srednji Evropi«. Pritegniti v boj vse poštene elemente in mobilizirati v NOV, začeti kampanjo za volitve NOO in pojasnjevati pomen teh volitev, tudi če bi teh volitev ne bilo, organizirati odbore OF in druge njene organizacije, smelo organizirati KPS in jo utrjevati ter najti pravilen odnos do KPA in do avstrijskih antifašistov, za kar je prinašal direktive novi sekretar Obkoma.²⁴

Na podlagi Kardeljevega pisma je izdal Obkom 25. marca obširno okrožnico, v kateri je na začetku poudaril prvo in temeljno nalogo: organizirati in razviti odpor slovenskega in avstrijskega ljudstva proti nemškim oblastem in ustvarjati borbeno antifašistično enotnost. Steber tega antifašističnega gibanja pa mora biti proletariat.²⁵

Obkom je 13. aprila sporočil CK, da se je stari sekretar vrnil s sestanka z delegatom CK KPA, ki je bil v začetku aprila. Pred to konferenco je sekretar Obkoma poslal Obkomu avstrijski material za konferenco, predvsem direktive CK KPA o nalogah v sedanjem času in program OeFF. Oglejmo si nekoliko ta material, iz katerega bomo tudi prvičkrat vsaj nekaj zvedeli o avstrijski osvobodilni fronti.

Direktive CK KPA na začetku poudarjajo, da je to vojno vsilil narodom nemški monopolistični kapitalizem, ki hoče zavladati nad svetom, Anglija in ZDA pa sta hoteli obdržati status quo, ki se je zanju začel konec 1. svetovne vojne. Tako moremo razumeti tudi njuno začetno oklevanje spričo agresivne politike Hitlerjeve Nemčije. Sedanja vojna združenih narodov (Sovjetska zveza, Anglija, ZDA in druge) proti agresivni Hitlerjevi Nemčiji je pravična in je tudi osvobodilna vojna narodov, katerih nacionalni interesi so močno ogroženi. Po leninističnih načelih so KP dolžne to pravično vojno združenih narodov z vsemi silami podpreti in morajo v vsaki napadeni deželi ustanoviti narodno bojevno enotnost proti nemškemu monopolističnim kapitalistom, ki v napadeni deželi ogrožajo obstoj vseh razredov. KPA mora torej pobijati v svojih vrstah vse tendence, ki a priori odklanjajo vsako vojno, pravično in nepravilno.

Avstrijo je Hitlerjeva Nemčija okupirala in v njej so zatirani vsi razredi. Zato morajo skupaj nastopiti in se boriti proti pruskim okupatorjem za mir in neodvisnost demokratične Avstrije in da se bo ta prej osvobodila kot bi padla odločitev na frontah. To je v popolnem soglasju z našim internacionalističnim stališčem. Šele popolna podpora proletariata nacionalnemu osvobodilnemu boju proti agresivnemu imperialističnemu zatiralcu more zagotoviti »kasnejšo prostovoljno zvezo z drugimi narodi in ustvaritev velikega in na prostovoljni bazi obstoječega srednjeevropskega go-

²³ AIZDG, fasc. 252.

²⁴ AIZDG, fasc. 342, 649.

²⁵ AIZDG, fasc. 649.

spodarskega prostora«. Le to in taka taktika more preprečiti nastop meščanskega šovinizma in zavarovati internacionalno solidarnost delavskega razreda v vseh vojskujočih se deželah.

Večina Avstrijcev si želi čimprej konec vojne in neodvisnost Avstrije, a veliko sicer Hitlerjevih nasprotnikov še vedno vztraja v lahkomišelnosti, kar je zelo nevarno, kajti razvoj vojne po teheranski konferenci sili k veliki odločitvi. Rešitev Avstrije pred katastrofo je bistveno odvisna od tega, ali bo ta pasivnost Hitlerjevih nasprotnikov čim prej prenehala, ena od glavnih nalog KPA pa je, da si mora biti vsak njen član na jasnem, da je pasivnost samo zavlačevanje za Hitlerja že izgubljene vojne in povečanje nepotrebnih žrtev. KPA mora v avstrijskem narodu vzbuditi zavest, da je narodu nevredno sprejeti svobodo iz rok drugih narodov. Sklep moskovske konference (jeseni 1943) o avstrijski neodvisnosti je treba razumeti tako, da je treba za njo potrebno doprinesiti. S tem bomo tudi pridobili zaupanje velikih narodov, s pomočjo katerih bo Avstrija dobila po vojni kot industrijsko in prometno središče Evrope hiter vzpon in blagostanje.

KPA mora ostro nastopiti proti tovarišem, ki vlogo Avstrije v osvobodilnem boju podcenjujejo. Ti vidijo samo zemljepisno majhnost Avstrije, ne pa njene pomembne strateške lege, ki jo ima v sedanji vojni. Nadaljnja naloga KPA je združitev vseh Hitlerjevih nasprotnikov v političnih ciljih in najti primerno obliko boja za mir. Pravilna strategija in taktika KPA se mora »postaviti popolnoma na bazo avstrijskega patriotizma, in se postaviti na čelo boja vseh avstrijskih patriotov in Hitlerjevih nasprotnikov. Naš patriotizem mora priti tako do izraza, da more postati naš zaveznik vsak, pa vseeno, kakšnega političnega prepričanja, socialnega sloja ali vere bi bil... Ne gledati v graditvi OeFF nekega manevra KPA. Potrebno je, da postanejo naši člani popolnoma prepričani in da tudi delajo tako (da bo vsem jasno), da OeFF ni nobena podružnica rdeče armade ali pa sredstvo za neposredni boj za sovjetizacijo Avstrije, temveč široka organizacija za vodstvo boja za prirojene nacionalne koristi avstrijskega naroda«.

Pri izgrajevanju OeFF torej ne more igrati nobene vloge naš svetovno nazorski cilj. Avstrijski komunisti se borimo za demokratično in neodvisno Avstrijo. Ali se bo ta po vojni razvila v demokratično monarhijo ali republiko, bo končno po vojni odločal narod. Bo pa KPA po vojni zagovarjala v okviru OeFF naslednje zahteve, ki jih postavlja — ne ultimativno — kot pogoj za vstop v OeFF: takojšen mir s združenimi narodi, konfiskacija imetja glavnih nacističnih vojnih krivcev v korist skupnosti in zakonita imovinska pravica za vse sloje avstrijskega naroda; zopetno odprtje vseh obrtnih in industrijskih podjetij, ki so jih zaprli nacisti in načrtno izdelovanje izdelkov, ki jih potrebujejo množice; odprava vseh prisilnih gospodarskih mer, ki jih je postavil okupator in obnova pravice kmeta razpolagati s svojo hišo in pridelki; upoštevanje koalicijske pravice, politične in verske ter tiskovne svobode, izvolitev zvezne vlade na podlagi enake, svobodne in tajne volilne pravice.

Naloga KPA je že sedaj na podlagi tega programa postaviti zvezni odbor OeFF, ki bo avtoritativno vodil boj v imenu avstrijskega naroda.

V tem odboru morejo biti zastopane vse smeri vseh strank, vsi socialni sloji in vere — posebno katoliška — pa tudi vojska in avstrijski oficirji.

Glede bojne taktike je med člani KPA še nejasnost, toda čas zahteva vedno bolj odločitev in jasnost. Že davno smo si na jasnem, da ne more ostati samo pri nekih načrtih, masovnih sabotažnih akcijah v podjetjih itd. Te morajo postati v podjetjih organizirane. Zato je treba ustanoviti majhne bojne grupe za specialne sabotaže, ki pa ne bodo povezane s centralnim vodstvom, temveč s krajevnimi zaupniki. Dalje mora KPA postaviti redne zveze z avstrijskimi vojaki na frontah in v okupiranih krajih. Posebno skrb je treba posvetiti dopustnikom s fronte in jim dati naslednje naloge: vzpostavljanje zvez z zavezniškimi vojaki in organiziranje prehoda k zavezniškim armadam, vzpostavljanje zvez s partizani na okupiranih ozemljih in prehod k njim, ustanovitev avstrijske legije v Jugoslaviji, na področju, ki ga bodo izbrali jugoslovanski partizani. Ta legija naj bi v določenem času prišla v Avstrijo.

Dalje je KPA predlagala postavitev zbiralnih baz za borce, za delavce, ki dezertirajo iz podjetij itd. Glavna baza naj bi bila na jugoslovansko-avstrijski meji na Koroškem in Štajerskem. Tod naj bi organizirali partizansko enoto, ki naj bi se najtesneje povezala z neodpornimi jugoslovanskimi partijskimi in partizanskimi organizacijami. Da bi na teh obmejnih področjih dosegli enotnost vseh Hitlerjevih nasprotnikov, naj obvelja geslo: za demokratično in neodvisno Avstrijo in za svobodno samoodločbo slovenske manjšine do odcepitev.

Program KPA govori dalje o tujih delavcih in vojnih ujetnikih, ki so igrali v vojni industriji veliko vlogo. Te je treba spremeniti v rezervo OeFF. Pri pridobivanju članov NSDAP naj bo delo le s posamezniki. Končno pravi program: V splošni vstaji (ob določenem času) bomo uspeli le tedaj, če se nam že sedaj posreči prepričati Hitlerjeve nasprotnike, da je nadaljnje čakanje zelo nevarno. Splošna vstaja se ne začne sama od sebe, temveč, se razvija iz stalnih malih bojev, ki demoralizirajo sovražnika.

Program, ki ga je KPA postavljala za OeFF pa je bil: boj z vsemi sredstvi — tudi z orožjem — proti fašističnemu okupatorju in njegovim avstrijskim pomočnikom, vzpostavitev neodvisne demokratične Avstrije, ki hoče živeti z vsemi narodi v prijateljstvu in ki bo zatirala vsako rasno, narodnostno in versko sovraštvo, razlastitev velike industrije in veleposestev nacistov, izvedba agrarne politike, ki bo zavarovala kmetom posest in jih osvobodila vsake nasilnosti, uvedba socialne zakonodaje, ki daje pravico do človeka vrednega življenja, demilitarizacija mladine, vrnitev staršem pravice do vzgoje, varstvo in socialno zavarovanje družine. Stroga kazen vseh krivcev naše sužnosti, seveda drugače tistih, ki so krivi prelivanja krvi in izročitev vseh vojnih zločincev. Skrb za vojne invalide in popolna skrb za borce za svobodo.²⁶

K programu KPA je imel naš PK nekaj pripomb. Najprej, da je treba popolnoma spremeniti zunanjepolitični uvod in opozorili so na napačno oceno vloge in dela Sovjetske zveze ter drugih svobodoljubnih

²⁶ AIZDG, fasc. 649.

narodov ter demokratičnih sil, zlasti Jugoslavije. Opustiti je treba razmotrivanje o srednjeevropskem gospodarskem prostoru, dalje, ne poudarjati pasivnosti avstrijskih antifašistov, temveč poudarjati njihovo prisotnost. Ne govoriti o takojšnjih povojnih merah in s tem ožiti oziroma predpisovati OeFF njen program in značaj. V nemški vojski bi morali ostati samo tisti partijci, ki jih dodeli na delo CK, medtem ko bi morali ostali partijci obvezno dezertirati. Premalo je poudarjen oboroženi boj zlasti kot merilo za iskrenost tistih, ki se proglašajo za antifašiste. Opozorili so jih na potrebo narodne zaščite in da je treba popolnoma spremeniti linijo za narodnostno mešano ozemlje itd.

Pripombe k programu OeFF so bile: napačno je govoriti o razlastitvi veleposestev. V poštev bi prišla kvečjemu razlastitev veleindustrije, ki je vsa v rokah nacistov in nacističnih družb. Boljše bi bilo sestaviti — po vzoru OF — nekakšne temeljne točke OeFF, ne pa že fiksirati nek povojni program.²⁷

Na sestanku s predstavniki CK KPA začetek aprila 1944 so se potem sporazumeli o ustanovitvi kontaktnega komiteja za ozemlje vse Koroške in Štajerske, prek katerega bi potem Obkom nudil pomoč KPA. Določili so tudi člane za ta komite. Ker so slovenske enote že prodrle do skrajnih severnih narodnostnih meja in ker je na tem ozemlju že prišlo do povezave (pod vplivom NOB in KPA) »najširših narodnih množic v OeFF«, so na tem prostoru začele nastajati možnosti za operiranje samostojnih avstrijskih partizanskih enot, ki bi sodelovale tesno z našimi enotami. Če bo postavljen samostojni avstrijski štab za te enote, bodo vse te akcije v sporazumu z našimi odgovarjajočimi štabi. Prve avstrijske rekrute bi vključevali v naše enote, ki bi odhajale na avstrijsko ozemlje. CK KPA je bil na sestanku mnenja, da drugod v Avstriji še ni možnosti za formiranje partizanstva. Bodo pa povsod postavljali ilegalni kader, ki ga bodo kot politične delavce pošiljali na kmete. Na sestanku so naši predali tudi navodila za VOS.

Avstrijci so še povedali, da so organizacije KPA razpredene po vsej Avstriji, razen v Tirolih. OeFF še ni začela sistematično delati, imajo pa že zveze z nekimi monarhističnimi krogi in krščanskimi socialisti. CK KPA je v domovini deloval šele malo časa, precej njegovih članov iz prejšnjih časov je bilo ubitih ali pa so bili v Sovjetski zvezi. Vsi člani v domovini se še niso nikdar sestali, skupno pa je delal nekak politbiro, ki je imel zvezo s KP Nemčije in Češke.²⁸

Še prejšnji sekretar PK je pisal 16. aprila poverjeniku CK KPS za Primorsko, Štajersko in Koroško, da so ga obtoževali šovinizma in pristavil, da misli, da je pri tem nekoliko kriv tudi sekretar CK KPS s svojimi striktnimi direktivami.²⁹

Sredi aprila je prišel novi sekretar Obkoma in imeli so takoj sejo. Organizacijsko stanje po koroških okrožjih je bilo naslednje: v mežiškem okrožju, kjer je bilo 1943 še najboljše, a se je stanje 1943/44 poslabšalo

²⁷ AIZDG, fasc. 649.

²⁸ AIZDG, fasc. 649.

²⁹ AIZDG, fasc. 649.

zaradi nepravilnega nastopanja VOS, strahu pred represalijami in nedozorelosti aktivistov, se je stanje le polagoma zboljševalo. Znatno se je zboljšalo stanje v velikovškem okrožju, v Rožni dolini so prodrli prek Drave, v Ziljski dolini pa so postavili šele prve zveze. O OF so ugotovili, da je ta »zaenkrat večinoma še gibanje zgolj splošnih simpatij za narodno osvoboditev«. Nekoliko boljše je bila organizirana KPS, a še zdaleč ne v tolikšni meri, da bi bila kos svojim več kot kompliciranim nalogam.

Na seji so sklepali tudi o odnosih do KPA, in to po direktivah CK KPS in sklenili: 1. Na mešanem ozemlju, kjer so organizacije KPA in Avstrijci v večini, se še naprej ustanavljajo organizacije KPA, Slovenci — partiji pa imajo v teh avstrijskih organizacijah svojo sekcijo KPS; 2. Organizacije KPS se postavljajo v krajih, kjer so Slovenci v večini, avstrijski partiji pa imajo v slovenskih organizacijah svojo avstrijsko sekcijo; 3. Postavijo se tudi okrožni kontaktni komiteji, ki neposredno vodijo vse partijske organizacije v okrožju in soglasno sprejeti sklepi veljajo za organizacije obeh KP; 4. Še naprej naj bi obstajal kontaktni komite.

Poverjeništvu CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško je 27. aprila sporočilo, da se strinja s sklepi, ki jih je sklenil Obkom na zadnjem sestanku z Avstrijci in da so Obkomove pripombe na avstrijski material pravilne. Poudaril je, naj vztrajajo na predlogu temeljnih točk; v katerih naj ne bo zahteva po sklenitvi miru, temveč nepriznavanje vojnega stanja med Avstrijo in zavezniki, utemeljeno z nepriznavanjem pravne veljavnosti okupacije. Programatični del točk naj govori samo o neodvisni Avstriji, o ljudski demokraciji itd. V zunanji politiki naj poudarijo vključitev Avstrije v zavezniški blok, priznanje odločilne vloge Sovjetske zveze v tej vojni in torej njeno odločilno vlogo tudi pri osvoboditvi Avstrije in končno naj pozdravijo jugoslovanske narode kot vzornike v upor. Posebna točka naj prizna upravičenost načel moskovske konference od jeseni 1943. Akcijske točke naj pozovejo na takojšen oborožen odpor in masovno sabotazo. Avstrijce je treba opozoriti, da se ne bi ideja narodne vstaje izrodila samo v akcijsko geslo in da ne bi postala glavna ovira resnične vstaje. Glavno akcijsko geslo naj bo partizanski boj. Svetujte takojšnje ustanavljanje partizanskih jeder po vseh okrožjih.³⁰

Toda 1. maja je pisal Andreas (v imenu CK KPA) in Peter (v imenu deželnega vodstva KPA) Obkomu dosti neprijetno pismo, ki naj bi bilo obenem tudi odgovor na Obkomovo pismo, naj Andreas zapusti svoje dosedanje legalno delo in ga zamenja z ilegalnim, kar naj bi bilo »nerazumevanje našega položaja od vaše strani«. Andreas je najprej poudaril, da dokler so imeli zvezo z Obkomom, so pričakovali pomoč ne samo glede pravilne politike do narodne manjšine, temveč sploh pomoč bratske partije. Toda, ali se je to doslej zgodilo? Izmenjana je bila resolucija, ki zahteva odpravo meje konec vojne in vzpostavitev avstrijskih partizanskih grup, a tega se vi ne samo da niste držali, temveč ste nam napravili tudi velike težave v političnem in organizacijskem pogledu. Vi ste povsod začeli politično in vojaško akcijo, in to tudi na področjih, ki ste jih izročili v obdelavo KPA, ne da bi nas prej obvestili o tem.

³⁰ ACKZKS, fasc. IX-1944.

Če bi izpolnili vaše obljube, da boste poslali pomoč za mobilizacijo Avstrijcev v partizane, bi se sedaj borile že »stotine dobrih Avstrijcev z orožjem v rokah za svobodo Avstrije in tudi za svobodo vseh zatiranih narodov. Tako smo morali zadnje čase prevzeti nase velike žrtve. Vojake, ki nočejo več v vojsko in ljudi, ki ne morejo več ostati v legali, hajka policija iz enega gozda v drugega, strelja kot zajce ali pa jih polovi. Isto se dogaja tudi inozemskim delavcem in vojnim ujetnikom. Vsega tega ne bi bilo treba, če bi vi naše zveze, ki smo vam jih dali in postavili v času, ko težave še niso bile tako velike, pravilno izrabili. Vaši kot naši uspehi bi bili pomembnejše večji.

Tovariši, kaj je danes boljša propaganda: letaki in članki, ki nam jih pošiljate in pri katerih sedimo ure in ure, da jih popravimo in politično prekrojimo, ali pa ustanovitev dobro organizirane partizanske grupe, ki bi izganjala osovražene fašiste iz njihovih bivališč, da bi jih doletela pravična kazen? To bi bilo vseč množicam, kar opažamo tudi mi spričo vaših partizanskih akcij.

Obe partiji sta sklenili postaviti za mešano ozemlje akcijski (konkaktni) komite in mi še sedaj čakamo na vašega zastopnika. Boj bi bil lažji in žrtve manjše, če bi se bojevali skupaj. Zato ponovno predlagamo — v korist skupnega boja — pustiti ob strani vse nacionalne tendence in preiti k praktičnemu uvodu in delu za partizanski boj. Pismo, v katerem zahtevate, naj vstopim v vaše vrste, sem poslal CK in čakam njegove odločitve. Poudarjam pa, da se bom držal navodil svojega CK. Vaše akcije so pri nas privedle do poostrenih policijskih mer. Povsod so hajke in vse je v strahu pred vami. Major Maier-Kaibitsch je pooblaščen postaviti proti vam obrambno organizacijo iz prebivalstva mešanega ozemlja.³¹

Točno je, da je policija začela večje akcije na Koroškem. Obkom je 1. junija poročal CK, da je začel sovražnik najprej akcije v Rožni dolini in blokiral Dravo, istočasno pa je hajkal 19 dni našo 15 mož veliko četico onstran Drave. V Rožni dolini je bila velika provala in aretiranih je bilo 80 ljudi, trije pa so padli. Glede Andreasovega pisma pa je Obkom zapisal: »Imamo vsekakor vtis, da tovariši iz KPA nimajo dovolj zaupanja v svojo lastno moč in sposobnost.« Danes je Drava neprehodna in naj tudi 4. operativna zona pošlje čez Dravo partizane na Korico in od tod na Svinjško planino.³²

Začetek maja je bil aretiran Andreas in v veliki provali sredi maja v Celovcu tudi Peter, a ta je kasneje srečno ušel. Po poročanju tovariša, ki je bil takrat na sestanku z Avstrijci in sekretarjem PK je šef OZNE za Slovenijo 3. maja poročal CK, da so bila poročila CK o masovnosti zvez na Koroškem pretirana in da so perspektive glede mobilizacije na Koroškem zelo majhne, ker so vsi moški v vojski. Zaenkrat je v partizanih le okrog 20 Korošcev. Avstrijski predstavniki KPA niso imeli prave predstave o partizanskem gibanju in bojih. Na vprašanje, zakaj ne organizirajo partizanske čete, so mu odgovorili, da morajo narediti najprej bunkerje za partizane, ker brez teh partizani ne morejo obstajati. Izgleda,

³¹ AIZDG, fasc. 649.

³² AIZDG, fasc. 649.

da v KPA prevladuje oportunistična linija čakanja. Koristno bi bilo, če bi povabili dva predstavnika avstrijskega CK k nam. Pot do nas — če je dobro organizirana — traja 7 dni.³³ Na takojšnje povabilo CK pa je Obkom odgovoril, da je to nemogoče, ker so bile zaradi proval pretrgane vse zveze. Dne 6. maja je s sedeža CK KPJ depeširal Kardelj, da se Ded in Kopplenigg zelo zanimata za zveze s KPA.³⁴

CK KPS je 17. maja ukazal Obkomu, naj svetuje avstrijskemu CK naj začne, kjer je le mogoče s partizanstvom. Poudaril je, da je direktiva, ki jo je dalo poverjeništvo CK za Primorsko, Gorenjsko in Koroško — naj postavijo med temeljne točke OeFF kot posebno točko naslonitev na Sovjetsko zvezo — napačna. Zadostuje zavezniški blok. Sama propaganda naj seveda popularizira Sovjetsko zvezo in rdečo armado čim intenzivnejše. Nepotrebne so tudi nacionalne sekcije v partijskih organizacijah. Istočasno je CK naročil, naj čimprej pošljejo na sedež IOOF delegacijo bivših koroških politikov.³⁵

Konec maja je pisal eden od teh politikov POFF med drugim: »Resnično se nadejno oziramo v naše gore, hribe in gozdove, občudujemo vaše dosedanje spretno delovanje in smo pripravljeni na primeren način pripomoči, da vaši brezprimerni junaški naporji uspejo... Tako se iz prastarih slovenskih sanj postopoma ustvarja vseslovenski boj proti nemštvu.«³⁶ Prav v ta čas spada tudi tako imenovana Koroška deklaracija, ki se začneja: »V imenu politične, kulturne in gospodarske organizacije koroških Slovencev, v imenu slovenskih koroških družin ter izgnanih, zaprtih in pobitih koroških Slovencev zahtevamo, da se ob reševanju evropskih vprašanj popravijo krivice, ki so nam bile prizadete od nemštva v stoletnem robstvu, da se nam dokončno prizna pravica do politične samostojnosti ter omogoči združitev z ostalimi slovenskimi predeli v zedinjeno Slovenijo kot sestavni del nove Jugoslavije.« Deklaracija zahteva prirodno mejo na Visokih in Nizkih Turah, ki naj bi obenem in dokončno preusmerila avstrijsko nemštvo iz jugovzhodne imperialistične orientacije v nemško srednjeevropsko.³⁷

Kardelj je 21. junija 1944 sporočil Dedu, da je član CK KPA z dvema tovarišema srečno prišel na sedež CK KPJ, Ded pa je Kardelju 30. junija brzojavil, naj dajo Honnerju in njegovima tovarišema vso pomoč za izvršitev načrta, katerega vam bodo razložili.³⁸

S tem se je pravzaprav končala ena od zanimivih internacionalističnih akcij CK KPS na Koroškem, kajti povezava s CK KPA, s Honnerjem, se je s Koroške prenesla s posredovanjem Moskve kmalu v Belo krajino. Zaradi časa ne moremo izluščiti nekaj zanimivih drobcev, ki bi pokazali, da se je prva akcija potem le še nadaljevala kljub izgubljenim zvezam, posebno z Andreasom. Seveda so bili uspehi majhni, odgovor zakaj, pa bi znatno presegal okvir naše razprave, kajti načeti bi morali za-

³³ AIZDG, fasc. 460.

³⁴ ACKZKS, fasc. VI-1944.

³⁵ AIZDG, fasc. 252.

³⁶ AIZDG, fasc. 436.

³⁷ AIZDG, fasc. 649.

³⁸ ACKZKS, fasc. XII-1944.

nimivo, a silno komplicirano problematiko razvoja NOV na Koroškem. Morda bo še najbolj razumljivo, če poudarimo, da je glavni štab že 12. septembra 1944 ukinil koroško grupo odredov in ustanovil za vso Koroško samo Koroški odred s 4 četami, ena je bila v Zilski dolini, ena v Rožu, ena med Jezersko in Ljubeljsko cesto in ena na področju bivšega VKO. Poleg tega je bilo nekaj naših enot tudi onstran Drave, ki pa so bile do zime 1944/45 neusmiljeno uničene. Pri tem mislim na Bojevo, Belinovo in Brankovo četo.³⁹

Dne 17. julija 1944 je pisal POOF dr. Pepe (dr. Josip Tišler). To je bil odgovor na pismo POOF od 14. aprila 1944, naj bi prišel v ilegalo. Dr. Pepe je zapisal, da mu poklic veleva, da naj vztraja na svojem mestu do skrajnih možnosti. Omenil je tudi druge družinske obveznosti in dostavil: »Vaš boj za narodno osvoboditev ter boljši družbeni red pozdravljamo vsi pičli narodni Slovenci na Koroškem, ki smo samo mala šibka vejica velikega narodnega občestva Slovanov.« Poudaril pa je, da so pripravljeni temu boju na primeren način pripomoči. POOF ga je nato 21. julija povabil na sestanek z enim od članov POOF, da bodo ugotovili možnosti sestanka z IOOF, ki je poslal depešo s povabilom na sedež IOOF.⁴⁰ POOF je 8. avgusta povabil na sestanek tudi uglednega koroškega Slovenca, politika in duhovnika in tudi tega povabil na sestanek z IOOF, končno je poslal podobno pismo še trem bivšim koroškim Slovencem-politikom in jim obenem poslal tudi Titov govor o mejah. V pismu je poudaril, da je torej mogoče Koroško zavarovati z bojem na strani Titove Jugoslavije. »Koroško je rešil slovenski narod sam s svojim bojem na strani jugoslovanskih narodov... Sedaj je dolžnost vas starih koroških politikov, da izpolnite svoje obveznosti nasproti svojemu narodu in Slovenski Koroški... Odlašanja in oklevanja mora biti konec.« Na koncu je POOF poudaril, da pričakuje od njih primerne izjave in javno zahvalo maršalu Titu.⁴¹ Tudi pismo POOF 3. oktobra je poudarilo, da tistim, ki nam očitajo, da smo doslej premalo govorili o mejah, ostane danes samo še to, da se javno vključijo v OF, ali pa da javno preidejo na stran sovražnika. Tudi na Koroškem je treba čim prej doseči diferenciacijo sredincev na podlagi Titove izjave o mejah in okupatorjevih pomočnikih.⁴²

II.

Preidimo k drugi akciji. Poročilo o tej bo krajše zaradi pomanjkanja virov, ki so bogsigavedi kje, kar pa je po svoje razumljivo, saj imamo pri tej akciji opravka z dvema ustanovama z vrhunsko konspiracijo, to je s kominterno in našimi najvišjimi partijskimi forumi. Poleg tega je prav za te ustanove značilno tudi to, da so čim manj pisale in opetovano srečujemo pripombe, da ta in ta oseba prinaša ustne direktive, kar smo

³⁹ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁴⁰ AIZDG, fasc. 651.

⁴¹ AIZDG, fasc. 342, 650 a.

⁴² ACKZKS, fasc. VII-1944.

že slišali tudi v našem primeru, da Honner prinaša s seboj direktive kominterne.

Honner in tovariša sta prišla s sedeža CK KPJ v Belo krajino in opolnomočenec CK KPS Bebler, ki je bil takrat na Štajerskem, je sve-toval, naj bi Honner prenesel svojo centralo na Štajersko, kjer je bil že delegat KPA z nalogo na Koroškem formirati avstrijsko partizansko četo. Dali so mu zvezo z Aloisom, ki je bil pri našem pooblaščenca za zvezo med nami in Avstriji. Toda Honner je avstrijskega pooblaščenca pri štajerskem Obkomu povabil na svojo bazo.⁴³

Kidrič je 20. septembra depeširal Kardelju, da je Honner brez na-daljnje pristal, da vstopijo vsi Avstrijci v NOV, v istem smislu je govoril tudi moskovski radio.⁴⁴

Nato manjka precej dokumentov, medtem pa je prišel na Štajersko kot pooblaščenec CK KPS in predsedstva SNOS Leskošek, ki je konec septembra sporočil, naj Honner ne hodi na Štajersko, kajti »situacija ni tako dobra kot se je pričakovalo,«⁴⁵ Kidrič je 5. oktobra sporočil Leskošku, naj pride pooblaščenec KPA Wallner na bazo CK in naj ne hodi z našim pooblaščenca čez Dravo, že naslednjega dne pa je sporočil Leskošku, da so se z Avstrijci dogovorili, da bodo njihove partizanske enote sestavni del NOV in naj na Štajerskem in Koroškem delajo v tem smislu.⁴⁶ Isto je sporočil 4. operativni zoni tudi glavni štab in pristavil, da bodo te organizirane avstrijske enote prišle pod komando štaba 4. operativne zone, kajti »le tako bodo kos raznim reakcionarnim elementom«, akcija sama pa naj omogoči čim širše protifašistično osvobodilno gibanje v Avstriji.⁴⁸

Leskošek je 7. oktobra sporočil CK, da so se z Dunaja javili neki voditelji OeFF, da bi radi govorili s štabom 4. operativne zone. So to višji oficirji, višji cerkveni ljudje in predstavniki krščanskih socialistov ter socialdemokratov. Od nas hočejo navodila, želijo pod komando Tita in organizirajo svoj korpus. Od nas želijo hrano in municijo ter sprašujejo za svojo usodo konec vojne. Razgovarjati pa se hočejo vpričo za-vezniškega oficirja. Leskošek je sporočil, da so jih poklicali, a zavezniškega oficirja ne. Kidrič je odgovoril že 9. oktobra naj le pridejo tisti ljudje k nam, ker je stvar lahko izredno koristna, pazijo pa naj, če se za tem ne skriva gestapovska provokacija. O tem so obvestili tudi Hon-nerja.⁴⁹

Leskošek je 20. oktobra depeširal glavnemu štabu, da če ima dobre avstrijske dezertarje, naj jih takoj pošljejo na Štajersko, od koder jih bodo poslali najprej v Avstrijo, a naj jih Honner najprej pregleda.⁵⁰

V tem je bil dosežen »dogovor z Avstrijci«, katerega je CK poslal v prepisu Leskošku.⁵¹ Tod je vsekakor mišljen Gedächnisprotokoll über

⁴³ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁴² ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁴⁵ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁴⁶ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁴⁷ AIZDG, fasc. 13.

⁴⁸ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁴⁹ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁵⁰ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁵¹ ACKZKS, fasc. I-1944.

die Beschlüsse in Angelegenheit des österreichischen Battalions, ki v 1. členu pravi, da se postavita za hitrejše zbiranje v Sloveniji nahajajočih se Avstrijcev dve taborišči, eno na področju 4. operativne zone in eno v okolici Črnomlja. Za referenta za avstrijsko vprašanje pri štabu 4. operativne zone (kasneje pri glavnem štabu) so postavili nam že poznane bivšega sekretarja PK Ahaca (Dušana Pirjevca), za delo med Avstriji v obeh taboriščih pa dva avstrijska tovariša. V 5. točki so sklenili čimprej ustanoviti avstrijski bataljon, in to najkasneje do konca novembra. Prehod Avstrijcev iz taborišča v Črnomlju v taborišče 4. operativne zone se mora izvesti v 14 dneh. Avstrijski vojni ujetniki v Sovjetski zvezi, ki bi prišli v poštev za avstrijski bataljon, morajo biti najkasneje do 15. novembra v Sloveniji in naj se spustijo s padali na odmetališčih 4. operativne zone. Za oborožitev bataljona je treba v Moskvi takoj zahtevati nemško orožje, in to 300 pušk Mauser itd.

Drugi del spomenice — über das oesterreichischen Bataillon — govori o ustanovitvi avstrijskega bataljona v okviru NOV in POS in njegovi podrejenosti tej komandi. Program in cilj tega bataljona je program OeFF. V ta bataljon se morejo — razen od glavnega štaba Slovenije postavljeni opolnomočenci — rekrutirati samo Avstriji. Vsak pripadnik bataljona je prostovoljec in se mora zato prostovoljno podrediti disciplini NOV in POS. Za vstop je en sam pogoj: da se hoče z orožjem boriti za osvoboditev Avstrije od nemške okupacije. V bataljon so uvedli funkcijo politkomisarja »za politično šolanje na podlagi programa OeFF«, v bataljonu oziroma taborišču pa se more ustanoviti celica komunistov, ki jo vodi KPA.⁵²

Politkomisar glavnega štaba Kidrič je 1. novembra poročal vrhovnemu štabu: »Na temelju principielnih direktiv tov. Bevca (Kardelja), v soglasnosti oziroma v sodelovanju s CK KPA, ustanovljamo iz avstrijskih prostovoljcev, dezertarjev in prostovoljnih ujetnikov, ki so pripravljene bojevati se v naših vrstah, avstrijski bataljon NOVJ.« Dalje je Kidrič poročal, da bo uradno formiranje bataljona okrog 20. novembra. Vsi Avstriji bodo prej vložili uradne prošnje, CK KPA pa prosi, da bi se avstrijski bataljoni ustanovili tudi drugod v Jugoslaviji, kjer je to mogoče. Kidrič je prosil za odgovor in direktive glede činov.⁵³

Dne 4. novembra 1944 je pisal avstrijski partizanski bataljon (Das oesterreichische Partisanen Bataillon) vrhovnemu štabu, da bi rad z orožjem izbojeval svobodno, neodvisno in demokratično Avstrijo in prosil, da bi se na osvobojenem ozemlju nahajajoči Avstriji sprejeli kot bojna enota v NOV. Prošnjo je podpisal komandant Hanns, nato pa še 61 borcev, po večini Korošcev, tudi z lepimi slovenskimi priimki.⁵⁴

Vrhovni štab je 10. novembra odgovoril glavnemu štabu, naj avstrijski bataljon postavi tako in naj ga tudi popularizirajo, vrhovni štab pa ga bo šele kasneje, kar bo odvisno od tega, kako se bo ta zadržal.⁵⁵

⁵² AIZDG, fasc. 649.

⁵³ AIZDG, fasc. 41.

⁵⁴ AIZDG, fasc. 15.

⁵⁵ ACKZKS, fasc. XII-1944.

Nato je prišla — vsekakor velika mistifikacija. Obveščevalec Lackovega odreda je 15. novembra poročal CK, da je v Grazu in na Dunaju prišlo do splošnega upora policije in vojske. Upor naj bi vodil nek general Rust, ki je zahteval razgovore tudi z nami, da bi se mogel kam umakniti, če Graza ne bi mogel obdržati. Leskošek, ki je prvi dobil to poročilo, je zahteval od CK potrebne direktive ali pa naj bi prišel še kdo s sedeža CK na razgovore, ki naj bi trajali v Grazu (?) 5 do 7 dni. Vse potrebne dokumente bo preskrbela policija.⁵⁶

Naslednjega dne je Leskošek, po razgovoru z Wallnerjem, Aloisom in Ahacom, predlagal takojšnjo ustanovitev centralnega odbora OeFF in sporočil da se Wallner strinja z ustanovitvijo avstrijskega bataljona, imel pa je neke rezerve, ki so bile vsekakor posledica nekih intrig med Wallnerjem in Aloisom proti Honnerju, zato sta hotela postaviti centralni odbor pred Honnerjem itd.⁵⁷

Tako je Leskošek 18. novembra poročal, da so z Avstrijci nastale težave. Wallner je prevzemal vedno več iniciative in začeli so dobivati vtis; da je voditelj OeFF. Ko je Leskošek zahteval, naj gre k Honnerju, ni hotel iti.⁵⁸

Honner je 21. novembra sporočil Leskošku za centralni odbor OeFF — ker so bili navzoči samo zastopniki Štajerske in Koroške — ime Komitee der OeFF für Steiermark und Kärnten in ta naj bi prosil glavni štab za ustanovitev avstrijskega bataljona.⁵⁹

Kakor koli že, glavni štab je ustanovil 24. novembra 1944 1. avstrijski bataljon, kar je Honner 27. novembra sporočil Leskošku, Aloisu in Ahacu, naročil, naj še naprej zbirajo prostovoljce, a oficialno naj ne ustanovljajo novega bataljona. Vprašal je tudi, če ima Ferdinand — o katerem bomo še slišali — zvezo z Moskvo.⁶⁰ Tudi politkomisar glavnega štaba je to ustanovitev sporočil podpolkovniku Ahacu in poudaril, naj to izkoristijo za propagando za dotok novih prostovoljcev. Kar imajo Avstrijcev v zoni, naj jih pošljejo, da jih bodo vključili v bataljon, ki bo prišel na Štajersko kasneje.⁶¹

Zgoraj omenjeni Ferdinand je bil komandant bojne grupe (Avangard Kampfgruppe Steiermark), ki so jo junija 1944 kot padalce spustili sovjetski avioni na osvobojeno ozemlje na Dolenjskem. Takrat je imela grupa 5 Rusov in 20 Avstrijcev. Grupa je nato odšla oktobra 1944 čez Dravo pri Pliberku, spremljal pa jo je naš zvezni oficir Kijev-Grat, ki je bil pri grupi od 27. junija 1944 do 12. maja 1945. Grupa je bila oktobra na vzhodnih obronkih Koralp, potem je zopet prešla jugoslovansko-avstrijsko mejo na Štajerskem. Kijev-Grat piše, da je bilo na vsej poti ljudstvo proti tej grupi. Grupa se je nato vključila v Lackov odred in grupa sama do marca 1945 ni naredila niti ene akcije. Ko se je grupa premikala proti Leobnu in Brucku a. d. Mur, ni na vsej poti naletela na nobeno

⁵⁶ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁵⁷ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁵⁸ ACKZKS, fasc. VIII-1944.

⁵⁹ ACKZKS, fasc. XIII-1944.

⁶⁰ ACKZKS, fasc. XII-1944; AIZDG, fasc. 649.

⁶¹ ACKZKS, fasc. XII-1944.

avstrijsko partizansko skupino in policija jo je s pomočjo volksturma stalno zasledovala in hajkala. V to grupo so končno le začeli prihajati Avstrijci, a to šele aprila 1945, in grupa je narasla na 500 mož.⁶²

CK KPS je 6. februarja 1945 sporočil CK KPJ, da se avstrijski bataljon v bojih v Suhi krajini dobro obnaša, dobil je pohvalo in nekaj borcev tudi odlikovanje. Člani KPA, ki so tu, imajo nalogo iz Moskve, da se čim bolj poudarja skupni boj Jugoslovanov in Avstrijcev. Zato predlagajo, naj bi glavni štab bataljonu izročil avstrijsko zastavo. Če se strinjate, bi jim izročili avstrijsko zastavo s peterokrako.⁶³

Bataljon se je dobro zadržal tudi v hudih bojih začetek aprila 1945 na Topli rebri in pri Sv. Petru nad Žužemberkom. Partijski funkcionar v bataljonu pa je 13. aprila 1945 poročal, da bataljon zahteva — takoj ko je prišla rdeča armada v Avstrijo — da ga odpeljejo z avioni tja. Že pri odhodu iz Črnomlja je razpoloženje v bataljonu znatno padlo, še bolj pa v Suhi krajini. Vse hoče nazaj v Črnomelj.⁶⁴

S tem bi naše razmišljanje o treh oziroma dveh internacionalističnih akcijah našega CK na Koroškem končali. Nobenega dvoma ne more biti, da je CK zlasti v prvi akciji prek 9. korpusa resno poskušal pomagati KPA, da bi tudi ta lahko izpolnila svojo internacionalistično pomoč in dolžnost, organizirala avstrijski narod za boj proti Hitlerjevi okupaciji in s tem osvobajala svojo domovino in pomagala in podprla vojne napore Sovjetske zveze. Po drugi strani pa je ta akcija CK KPS poskušala pomagati KPA, da bi izpolnila svojo obvezo, ki jo je prevzela z moskovsko izjavo 1934. Na kakšne vse težave je pri tem CK zadeval, smo poskušali ugotavljati na podlagi le naših dokumentov in je v tem pogledu — ker manjka znani audiatur et altera pars — gotovo nepopolna. Povedati pa moram, da niti nisem imel namena napisati nekaj — seveda zelo relativno vzeto — popolnega in tudi ne podajati ocen in analiz. Zbral in uredil sem le meni dostopno arhivsko gradivo in ga v obliki — kakršna pač je — podajam zgodovinarjem.

Zusammenfassung

DIE DREIFACHE (ZWEIFACHE) INTERNATIONALISTISCHE AKTION DES ZK KPS (ZK KPJ) IN KÄRNTEN WÄHREND DES VOLKSBEFREIUNGSKAMPFES (SEIT ENDE 1943)

In zwei Abteilungen erörtert der Verfasser die internationalistische Hilfe, die das ZK KPS (ZK KPJ) dem österreichischen ZK geleistet hat, um diesem die Verwirklichung der Moskauer Erklärung der drei kommunistischen Parteien (KPJ, KPÖ, KPI) aus dem Jahre 1934 über die Anerkennung des Rechtes des slowenischen Volkes auf Selbstbestimmung zu ermöglichen. Die KPÖ hat 1941 die Gültigkeit dieser Erklärung noch vor dem deutschen Angriff auf die Sowjetunion noch einmal bestätigt. Die internationalistische Hilfeleistung des ZK KPS (ZK KPJ) sollte in zwei Richtungen gehen: der KPÖ bei der Verwirklichung der obengenannten Moskauer Erklärung beizustehen und ihr zu

⁶² AIZDG, fasc. 649.

⁶³ ACKZKS, fasc. XII-1944.

⁶⁴ AIZDG, fasc. 17.

helfen im eigenen Land so bald wie möglich einen erfolgreichen Volksbefreiungskampf zu organisieren: eine österreichische Sammelbewegung und österreichische Freiheitskämpfer.

Diese Aktion, die in erster Linie die Befreiung von Kärnten herbeiführen sollte, wurde am intensivsten nach der Kapitulation von Italien vorangetrieben, vor allem mit Hilfe des IX. Korpus der Nationalbefreiungsarmee (NOV) und der Partisaneneinheiten Jugoslawiens (POJ) aus Primorje. Es wurde ein Landeskomitee der KPS für Kärnten gegründet, eine kärntner Gruppe von Partisaneneinheiten, zwei starke Partisaneneinheiten wurden nach Kärnten abkommandiert. Es ist verständlich, daß diese Aktion auf zahlreiche Schwierigkeiten stieß, von der Kontaktaufnahme mit verantwortlichen Funktionären der KPÖ in Kärnten, der Tatsache, daß die österreichische Befreiungsbewegung und das Partisanentum nicht zur Entfaltung kamen, bis zur schwerwiegendsten Schwierigkeit in Kärnten überhaupt, daß dort nämlich alle kriegstauglichen Slowenen in die deutsche Armee eingezogen worden waren und es deshalb an für Partisaneneinheiten geeigneten Kämpfern fehlte. Die Kontaktaufnahme mit dem österreichischen Vertreter des ZK KPÖ gelangt schließlich doch. Verschiedene Abkommen wurden getroffen, größere Erfolge blieben jedoch aus verschiedensten Gründen aus.

Kurz nach der Festnahme des Vertreters der KPÖ durch die deutsche Polizei wurde eine neue Aktion eingeleitet, diesmal mit der Hilfe von Moskau. Aus Moskau kam in die befreiten Gebiete der Ljubljanaer Provinz sowjetische und österreichische Fallschirmjäger, die für einige Zeit dem slowenischen Lackov odred als Kampfeinheit angeschlossen wurden und die — allerdings erfolglos — möglichst tief nach Österreich vorzudringen versuchten. Aus Moskau traf außer dieser Gruppe beim ZK KPS auch Honner — ein Mitglied des ZK KPÖ — ein, der mit der Unterstützung der NOV und POS auf dem befreiten Gebiet der Ljubljanaer Provinz aus österreichischen Deserteuren und freiwilligen Kriegsgefangenen das 1. österreichische Bataillon organisierte, das erfolgreich im 7. Korpus der NOV und POJ mitgekämpft hat.

ZAPISKI

ANDREAS DIVUS IZ KOPRA — PREVAJALEC HOMERJA

Malo komu je znano, da je bil eden prvih, ki so v novem veku prevajali Homerja in Evropi odkrivali njegovo poezijo, doma iz naših krajev. Podpisoval se je kot *Andreas Divus*, po rodu pa je bil Istrijan, doma iz Kopra, na kar kaže že njegov stalni pridevek *Iustinopolitanus*. Sicer pa premoremo o njem le malo otipljivih podatkov: ni nam znana letnica njegovega rojstva ne leto in kraj smrti. Tudi ne vemo, kar bi nas najbolj zanimalo, ali je bil po rodu Slovenec ali Italijan. Če je bil slovenskega rodu, tedaj bi utegnil biti *Divus* po šegi tedanjih humanistov latiniziran slovenski priimek *Dev* ali *Božič*. Takšno domnevo je že na začetku tega stoletja izrazil E. Teza,¹ toda po robu se ji je postavil B. Ziliotto, češ da »v Kopru ni nikoli živel niti en sam Božič (*Boxich*), medtem ko so arhivski papirji polni *Divov*.«² Ne vem, koliko so Ziliotta pri tej njegovi apodiktični trditvi vodili čisto znanstveni nagibi. Priznam, da sam teh podatkov nisem preverjal na samem kraju, zato tudi ne vem, koliko je *Divov* v koprskih arhivih. Po rodovniku svojih lastnih prednikov pa vem, da je priimek »Božič« na slovenskem Primorskem zelo razširjen.

Ker nam *Divus* sam ni zapustil nobenega namiga o svojem narodnostnem izviru, lahko o vsem tem samo ugibamo, zanimivo pa je, da ni ničesar zapisal v italijanskem jeziku. Zanesljivo vemo o njem samo to, da je bil sodobnik in prijatelj koprskega škofa Petra Pavla Vergija mlajšega (1498 do 1565), znanega Trubarjevega sodelavca. Poleg tega srečamo med njegovimi prijatelji ali zaščitniki še imena vplivnega kardinala Aleksandra Farnese, slovitega pravnika Otoniella Vida in padovanskega škofa Alvisa Pisana.

Divovo življenjsko delo, kolikor nam je znano, obsega prevode treh ali štirih grških pesnikov v latinščino: Homerja, Aristofana, Teokrita in morda tudi Hesioda. Najpomembnejši med temi je prevod celotne Iliade in Odiseje, ki je bil prvič objavljen v Benetkah 1537, nato pa velikokrat ponatisnjen. Tako je že 1538 izšel ponatis v Parizu, 1540 v Salignacu v Franciji; nato je humanist Giphanius *Divov* prevod popravil in ponatisnil 1564, to izdajo pa je spet izboljšal Sebastiano Castiglione in jo ponatisnil 1567 v Baslu. Naslednja izboljšana izdaja, ki jo je oskrbel Spondanus, je izšla prav tako v Baslu 1583. Ponovno se je *Divovega* prevoda lotil Henricus Stephanus, eden največjih grecistov vseh časov, in ga izdal 1588 v Genèvi; in za njim je *Divov* prevod popravljjal še Emilio Porto (1609).³ Zdi se, da je bil *Divov* prevod dolgo časa sploh edini latinski prevod obeh Homerjevih pesnitev v celoti, zato so ga pogosto ponatiskovali tudi še v prvi polovici XVII. stoletja, zlasti v raznih dvojezičnih (grško-latinskih) izdajah Homerja, vse do leta 1656, ko je v Amsterdamu izšla verjetno zadnja takšna izdaja z *Divovim* latinskim prevodom. To izdajo je pripravil Cornelius Schrevelius, skritiziral pa jo je —

¹ E. Teza, *Quale era il casato di Andrea Divo, vecchio traduttore di Aristofane?* (Rivista di storia antica, N. S. VIII, Padova 1903, 85—98), 87: »E perché, nelle regioni vicine all'Istria, i Boz'ic'i non mancarono, e forse non mancano, è a domandare se il... traduttore di Aristofane sia veramente un Andrea Boz'ic'.«

² B. Ziliotto, *La cultura letteraria di Trieste e dell'Istria* (Trieste 1913), 125 op. 1.

³ Podatke o najstarejših izdajah *Divovega* prevoda Homerja povzemam deloma po G. R. Carliju, *Opere* vol. XVI (Milano 1784), 17, deloma sem jih sam preverjal po raznih italijanskih knjižnicah.

ravno zaradi dodanega Divovega prevoda — Meric Casaubonus, sin slovečega nizozemskega filologa Isaaca Casaubona, v oceni *De nupera Homeri editione Lugduno Batavica*. Posledica je bila, da je Andreas Divus s svojim latinskim prevodom Homerja sčasoma zatonil v pozabo.

Casaubonova kritika je bila upravičena, kajti Divov prevod je bil vse prej kot poetičen: v njem ni ostala več »sled sence zarje«⁴ Homerjeve gloriije, prevod je bil ne le prozen, ampak vseskozi tudi prozaičen in strogo dobeseden: največkrat niti vrstnega reda Homerjevih besed ni spremenil. Poleg tega je zagrešil vrsto slovničnih napak, večkrat je kršil tudi temeljna pravila latinske sintakse.⁴ Zaradi teh trdot in napak so Diva grajali tudi drugi in izrekli o njem nekaj zelo trdih sodb: Giuseppe Fabiani je njegov prevod označil kot »miserabile e puerile«,⁵ B. Ziliotto primerja njegovo presajanje grških stavkov v latinščino Prokrustovi postelji.⁶

Toda te pomanjkljivosti nekoliko odtehta okoliščina, da je bil Divus v marsičem pionir, ki je moral orati ledino: ni se mogel nasloniti ne na dobre latinske prevode iz prejšnjega obdobja,⁷ niti ni mogel primerjati svojega prevoda z morebitnimi prevodi Homerja v moderne jezike, iz preprostega razloga, ker takšnih prevodov tedaj sploh še ni bilo. Poleg tega pa Divus sam v predgovoru svoj latinski prevod izrecno označuje zgolj kot nekakšno skico, kot črno-belo reprodukcijo, v kateri je izgubljeno vse bogastvo izvornikovih barv. In navsezadnje latinski slovnični napak ni zagrešil zaradi neznanja latinske slovnice, ampak zgolj iz svoje neomajne zvestobe do Homerja, ki se mu ni maral izneveriti tudi v najmanjših podrobnostih, tako da je npr. v latinskem prevodu obdržal celo homersko rekcijo posameznih glagolov.

Tudi drugi Divovi prevodi so doživeli več ponatisov. Prevod enajstih Aristofanovih komedij je najprej izšel 1538 v Benetkah, ponatis 1548 prav tam, ter še dva ponatisa v Baslu (1542, 1552). Ponatiskovali pa so prevod Aristofana verjetno tudi pozneje. Tako je npr. še 1625 izšla v Leydenu grško-latinska izdaja Aristofana, ki jo je oskrbel Odoardus Bisetus in ki vsebuje poleg drugih latinskih prevodov posameznih Aristofanovih komedij tudi tri Divove (*Aves*, *Concionatrices*, *Cerealia celebrantes*). Prevod Teokritovih Idil — menda je to sploh prvi prevod Teokrita v latinščino — je izšel 1539 v Benetkah in bil ponatisnjen 1554 v Baslu. Prevoda Hesioda pa nisem mogel zaslediti nikjer, čeprav ga Divus omenja v posvetilu k svojemu prevodu Homerja (*sublimia magni Hesiodi scripta*); morda mu je obležal v rokopisu. Tudi tem prevodom so očitali razne pomanjkljivosti; neki Ménage je npr. o Divu celo zapisal, »qu' il était très ignorant en grec et en latin«.⁸

Toda ta trditve je očitno pretirana. Divu je mogoče očitati vse prej kot neznanje latinščine. Njegova posvetila k posameznim prevodom — to pa so edina izvirna besedila, ki so nam od njega ohranjena — so napisana v elegantnih in vzornih ciceronskih periodah.

Tako je npr. k prevodu Homerja napisal dve posvetili. Prvo je v latinski prozi in naslovljeno na koprskega škofa Petra Pavla Vergerija. V začetnem delu posvetila, ki nekoliko spominja na Salustijev proemij k »Vojni z Jugurto«, razpravlja o nesmrtnosti, ki jo človek doseže s svojimi duhovnimi stvaritvami. Nato razkriva nagibe, iz katerih se je lotil prevajanja grških pesnikov: hotel je po svojih najboljših močeh »pomagati njim, ki se ukvarjajo s študijem lepih umetnosti«. Svoje delo je opravljal z veliko vztrajnostjo, pa tudi »z

⁴ Divove prestopke zoper pravila latinske slovnice je zbral in sistematično pretresel G. Babuder, *Di alcuni Istriani cultori delle lettere classiche del 1400 in poi, ed in particolare dell' Iliade di Andrea Divo Giustinopolitano*. Atti dell' I. R. Ginnasio superiore di Capodistria (1865).

⁵ Prim. Argelati, *Biblioteca degli Volgaritazzori IV* (1767), 231.

⁶ B. Ziliotto, o. c., 124.

⁷ Pred Divom so znani le prevodi posameznih spevov Homerja. Najobsežnejši iz tega obdobja je prevod Lorenza Valla, ki obsega šestnajst spevov Iliade, kot najbolj poetična pa velja prepesnitev odlomkov iz šestega speva Iliade izpod peresa hrvaško-madžarskega humanista Ivana Česmičkovega (*Janus Pannonius*).

⁸ Citirano po Michaudu, *Biographie universelle*, 2e éd., T. II (Paris s. a. = 1882), 109.

ANDREAE DIVI IUSTINOPO-
litani in Homeri translationem ad Clarissimum
uirum Petrum Paulum Vergerium, ci-
uem Iustinopolitanum, eiusdemq;
urbis Episcopum honoratissimum,
Præfatio.

VE M A D M O D V M, San-
ctissime, ac doctissime uir, summa
semper eos laude, summaq; prædi-
catione extollendos iudicavi, qui
suas omnes cogitationes cõ diri-
gunt, idq; unum studiose agunt, ut
sui nominis memoriã aduersus temporis iniuriam uir-
tutis præsidio tueantur: sic, qui prauis cupiditatibus
dedit uoluptatũq; blãditijs capti, ac delinuti, nihil aliud
nisi præsentia considerant, posteritatis nullam curam
gerunt omni sanẽ contumelia insectandos, neq; magis
hominum, quã pecudum numero habendos esse duxi.
Quid enim nõ dicam turpius, sed flagitiosius esse põt,
quã hanc aciem ingenij, traditam nobis à natura ad
præstantissimarũ rerum contemplationẽ, ita præstringi
sinere inanissimis splendoris insignibus, ut eã deinde
lucem, quæ uerissima est, quæq; uirtutis est propria, in-
tueri nulla ratione possit? Præclara ad decus, & ad lau-
dem instrumenta habemus, animum & ingenium: sed
his abutimur ad deteriora: & appetitui magis, quã
rationi parentes quæ turpia sunt, laudabilia credimus,
itemq; turpia, quæ laudabilia. Veteres autem illi siue
philosophi, siue ciuitatum rectores, qui etsi iampridem

A ii

veliko izgubo svojega premoženja» (magna rei familiaris iactura). V nadaljevanju opredeljuje značilnosti svojega prevoda in ugotavlja, da »ni opustil ničesar ali prav malo tega, kar sodi k posebnosti ali jasnosti besed«. Hkrati se že vnaprej zavaruje pred morebitnimi kritiki, ki mu bodo očitali, da je marsikaj izrazil v latinščini manj elegantno: »Predvsem ni bil moj namen, da bi razkazoval lepote in mikavnosti latinskega jezika, temveč da bi kar najzvesteje izrazil poteze Homerja in drugih pesnikov, katerih dela sem tu hkrati z njim zaobjel, ne da bi jih olepševal z barvami ali krasil s škrlatom; hotel sem samo potegniti njihovo podobo in jo tako rekoč s črtami oglja upodobiti v skladu z resničnostjo.« Nato navaja še nekaj drugih argumentov v prid svojemu prevodu, nazadnje pa se obrača neposredno na Petra Pavla Vergerija. Ta del posvetilã utegne biti še posebno zanimiv za raziskovalce naše kulturne preteklosti, saj lepo osvetljuje Vergerijev lik in posamezne postaje njegove življenjske poti, hkrati pa nakazuje širok krog humanističnih interesov koprškega škofa in njegovega kroga, se pravi tistega kroga, ki se je

pozneje dotaknil tudi slovstvene dejavnosti našega Primoža Trubarja; zato naj sklepni del posvetila prevedem v celoti:

Tebe, preslavni VERGERIJ, čigar značaj in učenost sem vedno občudoval čez vse, sem izbral kot edinega od vseh in tvojemu imenu želim posvetiti te sadove svojega duha. Tega nisem storil zato, ker bi bil mislil, da lahko ti s posvetitvijo mojih spisov še bolj zasloviš (saj si že tako poln vse hvale, da tvojemu slovesu ni mogoče ničesar več dodati), temveč da bi čez mene in čez moje spomenike, ki bi sami po sebi morda ostali precej v temi, z napisom tvojega imena razlil nekakšno luč in svetlobo.

Kje je človek, ki bi se mogel s tabo upravičeno primerjati v vsakršni slavi? V Benetkah si živel tako, da so te vsi ljubili, večina pa tudi častila in spoštovala. Vendár si se, podžgan od želje po večji slavi, hotel preseliti v Rim, kjer bi bili darovi tvoje nadarjenosti, da se tako izrazim, vidni v bolj obiskanim gledališču. In ko si prišel v Rim, si že čez nekaj dni postal tako zaupen prijatelj papežu Klementu VII in si si pridobil naklonjenost tega tako velikega in dobrohotnega moža, da ti je sam od sebe zaupal ugledno poslanstvo k nepremagljivemu kralju Ferdinandu, kar je poprej odrekel mnogim, ki so se za to potegovali. Kaj naj rečem, kako je v tej dolžnosti vzblestela luč tvoje razumnosti in preudarnosti? Bog mi je priča, v tistem delu sveta ni človeka, ki te ne bi z najvišjimi in s popolnoma iskrenimi hvalnicami povzdigoval do neba in te skrbno in sveto ohranil v svojem spominu. Ko pa je papež Klement umrl, si na pismeni poziv papeža Pavla III prihitel v Rim. Tam si mu v razumnih besedah dal poročilo o uspehih svojega poslanstva, tako da mu niti na misel ni prišlo, da bi na tvoje mesto postavil koga drugega, ampak te je odposlal s še večjimi in obsežnejšimi pooblastili. Ko je namreč sklenil sklicati koncil, da bi odpravil zmote, je želel, da se s tabo sestanejo knezi iz vse Nemčije, da bi ti skrbno preiskal njihovo razpoloženje in ugotovil, kaj sodijo o koncilski konstituciji. Ko si to zadevo naglo in z največjim priznanjem opravil, si se vrnil v Rim; od tam si se napotil v Neapelj spet kot papežev odposlanec k cesarju. Naposled si se okrašen s škofovsko častjo svoje domovine vrnil domov, kjer uživaš v spoštljivem zatišju in kjer si najrajši odpočiješ v študiju svete književnosti, ki si jo vedno goreče ljubil. V tem očitno posnemaš svoje prednike, predvsem učenega moža, velikega govornika Petra Pavla Vergerija, po katerem si prevzel ime in krepost. Ta mož je bil najslavnejša zvezda svojega časa, vse kaj drugega kot poprečen okrasek; zablestel je na koncilu v Konstanci, ki je bil pred sto leti, bil je dober strokovnjak v vseh svobodnih znanostih, o čemer pričajo njegovi spisi, ki jih je mnogo objavil. Bil je zelo priljubljen pri škofih svojega časa, prav tako pa pri cesarju Sigismundu, pri katerem je tudi umrl, kot berem v poročilih učenjakov. Vse to so v resnici velike in neminljive stvari: toda ti si s svojo edinstveno krepostjo storil in dosegel ne samo, da ne potrebuješ nobenega priporočila svojih prednikov, temveč da so celo oni zaradi odličnih lepot tvojega značaja in tvoje učenosti danes pri nas še slavnejši.

Ker vem, kako iz srca so ti naklonjeni vsi, ki te poznajo (saj ni skoraj nikogar, ki te ne bi hotel — očaran od tolike hvale — spremljati z največjo blagohotnostjo in spoštovanjem), sem upal, da bom že s samim tem posvetilom svojih del lahko navezal nase ne toliko tebe, saj se že dolgo štejem med tvoje zaupne prijatelje, temveč vse svoje someščane, ki si jim ti tako zelo pri srcu. O koristnosti svojega dela in o avtorjevem priporočanju ne bom ničesar govoril, da ne bi, kot se temu reče, ob sončni svetlobi prižigal svetilke. Naj torej končam, še prej pa te prosim, bođi prepričan, da ti ostajam in da sem ti vedno ostal iskreno vdan! Pozdravljen, čast in okras svoje domovine!

Za tem sledi drugo posvetilo, ki je napisano v verzih in naslovljeno na študente grške književnosti (*studiosis Graecarum literarum*). Posvetilo obsega 41 latinskih heksametrov, ki so v metričnem in vsakem drugem pogledu brezhibni; njihova dikcija in melodioznost spominja na Vergila:

*Humida nox magnum tenebris obduxerat orbem.
claraque fraterno splendebat lumine Phoebe...*

Posvetilo nam odpira lep vpogled v Divovo široko načitanost po klasični literaturi. Tako nas npr. začetek posvetila z naštevanjem različnih življenjskih idealov, za katerimi se pehajo ljudje, spominja na podobno tematiko Horacijeve posvetilne pesmi Mecenatu (*Maecenas atavis edite regibus*).

Iz verzov lahko jasno razberemo morda najbolj značilno potezo Divovega značaja: ambicioznost, željo po dosegi slave in nesmrtnosti, ki veje že tudi iz proznega posvetila Vergeriju. Ta želja mu je osnovni vzgon njegove prevajalske dejavnosti, pa tudi gonilna sila ustvarjalnosti pri drugih ljudeh. Očitno ne Divus ne ljudje Vergerijevega kroga svoje ambicioznosti niso prikrivali s hlinjeno skromnostjo ali ponižnostjo. Tudi v posvetilu škofu Vergeriju nas preseneča mesto, kjer Divus odkrito piše, da se je Vergerij hotel preseliti v Rim »podžgan od želje po večji slavi« (*maioris gloriae cupiditate incensus*): gre za tipičnega renesančnega cerkvenega kneza, ki mu je tuj starokrščanski ideal meniške ponižnosti in ki ne želi živeti v senci, ampak v ornatu in sijaju posvetnih časti.

Pesem je na nekaterih mestih nekoliko težje umljiva, ker je zastrta z raznimi aluzijami na mitološko in astronomsko učenost, je pa — kot rečeno — zanimiva za poznavanje Divovega značaja in za razumevanje osnovnih gibal, ki so ga vodila pri njegovem delu.⁹

Vlažna je noč vso širo zemljó v temò zagrnila,
Foibova sestra sijala je, v bratovi luči bleščeča.
Sam sem, potrť od skrbi, otopel od mnogih naporov,
Muz naveličan veselih in njega, ki vodi in vlada
žlahtnim človeškim podvigom duha, prelepega Foiba,
trudno telo raztezal na postelji, v sen zibajoči,
v srcu razmišljaj, zakaj si le-ta palačo postavlja,
drugi pobožen gradi bogovom svetišča, ki drzno
v silne oblake se pno, spet drugi z rokó darežljivo
revnim darila deli, ta ljubi učene poete,
oni pa s postom telesne moči si spodjeda, spet drugi
vajeti trde pobožnih obredov in vaj si nadevlje:
vsakdo po svoji stezi se vzpenja k olimpskim vrhom,
te nam doseči — edini je cilj vseh naših naporov.
To sem razmišljaj: Pa ti? Ne boš ničesar pokazal,
storil ničesar, kar pozni še vnuk bo hvalil in ljubil,
s čimer dobiš domovinsko pravico na zvezdnatem nebu?
Vtem ko razmišljaj sem to, z lenivimi krili bog spanja
skušal je žgočo mi skrb pregnati iz bolnega srca.
Vendar ni mogel z darovi mi svojimi prsi umiriti,
mojega jaza najžlahtnejši del se vztrajno je vzpenjal,
kvišku kipel, premagala ni ga dremavica sladka.
Tu se božanski Homer mi prikaže, vseh pevcev najvišji,
takšen kot bil je nekoč, ko strašne vojské je opeval,
s svojimi svetimi usti besede je te spregovoril:
»Kaj se vznemirjaš v skrbeh? Moč pameti svoje izrabi,
pusti počitek! Če res želiš si časti za nagrado,
dal ti bom vredne snovi, ki je vredna napornega dela:
stori, da ves me bo svet prebiral v latinskem jeziku!
S tem si zaslužiš nebo, zaslužiš si slavo veliko!«

⁹ Andreas Divus iz Kopra študentom grške književnosti!

To je dejal in odšel. Zaspanost je ude pustila,
um je bil bister in svež. Črnilo, papir in pisalo
brž sem zagrabil in pevca Homerja, kot sam je ukazal,
vsem vam enako razložil, mladeniči dragi in starci!
Spréjmite torej to moje darilo z naklonjenim srcem,
zraven še, kar Aristofan učeni je pisal, kar pel je
z glasom vznesenim Hesfod in kar je Teokrit opeval.
To si beríte in v svojem spominu me dolgo ljubite,
vam pa naj grške pesnitve, prelite v avzonske besede,
um okrasé, da ne bo izobražen le v eni modrosti!

Kajetan Gantar

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, SIMPOZIJI, KONGRESI

XV. ZBOROVANJE SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV V VELENJU OD 10. DO 13. SEPTEMBRA 1970

Z vrsto tem, ki so se dotikale problematike razcepa med staro in mladostvenci sredi sedemdesetih let preteklega stoletja po posameznih slovenskih deželah se je jubilejno, petnajsto zborovanje slovenskih zgodovinarjev neposredno navezovalo na predhodno zborovanje pred dvema letoma v Novi Gorici. Dalje je zborovanje z vrsto referatov skušalo podati prerez širšega velenjskega območja (Saleške doline) vse do današnjega dne. Takó, kot je bilo zborovanje po eni strani posvečeno 25-letnici zmage nad nacizmom, se je po drugi strani spomnilo tudi usodnih dogodkov pred petdesetimi leti, ki so z znanim plebiscitom 10. oktobra 1920 tako usodno vplivali na bodoče usmeritve koroškega slovenstva. In prav v tem okviru se je na zborovanju znova pokazala neposredna povezanost med dogajanjem pred petdesetimi leti s tistim v času NOB, ne le ob vprašanju samoodločbe za koroške Slovence, ampak tudi ob problematiki takratnih in kasnejših orientacij koroškega nemštva.

V nasprotju z novogoriškim zborovanjem se je velenjsko znova dotaknilo starejših obdobij slovenske zgodovine. Pri tem mislimo na uvodni referat dr. Jožeta Koropca »Srednjeveške gosposčine v Šaleški dolini in začetki celjskih grofov«. Z njim je — podobno kot v ostalih svojih raziskavah — skušal podati zajeti okoliš po fevdalnih enotah vse tja do srede šestnajstega stoletja. Z njegovimi raziskavami se je po opozorilu prof. B. Grafenauerja posebej pokazal pomen takratnih imenskih knjig za proučevanje zadevne problematike (ti viri so v celoti ohranjeni le za Štajersko, medtem ko so za ostala območja dostopni le fragmenti); poleg tega pa poznamo še en vir za proučevanje preteklosti našega kmeta, namreč popise gospodarskega stanja izdelane v dvajsetih letih devetnajstega stoletja. Po mnenju prof. Grafenauerja bi kombinacija obeh vrst virov utegnila pomagati k večji jasnosti gospodarske problematike slovenskega kmeta od srede 16. do 19. stoletja.

Časovno bližje, a gospodarsko mnogo bolj razvejano dogajanje v 19. stoletju na Slovenskem je v referatu »Pregled stanja zgodovine rudarstva in železarstva na Slovenskem« obdelal dr. Jože Šorn. Vrsta diskutantov (dr. Fran Zwitter, dr. Bogo Grafenauer, Raša Vodušek) je sama po sebi opozorila na pomen referata in na pomembnost vprašanj, ki jih je bil načel dr. Šorn. Vprašanja, ki so se jih diskutanti lotili, so se dotikala vzrokov propadanja železarstva na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja, problematike tržaškega Škedenja in gorenjskih Jesenic, vprašanja virov materialnega značaja pri študiju preteklosti našega železarstva in fužinarstva, predvsem pa opozorila na sodelovanje strokovnjakov raznih strok (teamsko delo) pri proučevanju zgodovine našega železarstva in rudarstva. Izražena je bila tudi želja, da bi se pri nadaljnjem delu v referatu nakazana problematika virov in literature še poglobila, da bi tako dobili zaokroženo podobo stanja raziskav na tem področju gospodarske zgodovine. Ostali trije referati (Peter Ficko, »Rudarsko Velenje do konca stare Jugoslavije«, Milan Natek, »Vpliv industrializacije na agrarno podobo Velenjske kotline« in Bojan Glavač, »Prerez stanja gospodarstva v velenjski občini in tendence razvoja«) so orisali polpretekle gospodarske in so-

cialne procese na območju velenjske občine, njihovo današnje stanje in perspektive gospodarskega razvoja Šaleške doline.

Drugi dan zborovanja se je obravnavala problematika slovenske politike v prvi polovici sedemdesetih let devetnajstega stoletja. Med štirimi referati je izstopal s plastičnim prikazom takratnega slovenskega (političnega) razvoja referat dr. Vasilija Melika »Razcep med staroslovenci in mladoslovenci v prvi polovici 70. let 19. stoletja«. Nanj so se navezovali referati Branka Marušiča »Doneski k politični zgodovini goriških Slovencev (1870—1874)«, Viktorja Vrbnjaka »Politične razmere na Štajerskem v prvi polovici 70. let« ter pripevek podpisanega »Iz problematike koroškega slovenstva v prvi polovici 70. let 19. stoletja«. Že v naslovih referatov nakazana problematika kaže na neposredno povezanost obravnavane teme z novogoriškim zborovanjem 1968. leta. Ta povezanost se je med drugim kazala tudi ob diskusiji, ki je podobno kot v Novi Gorici (dr. Dušan Kermauner) znova načela vprašanje poimenovanja mlado in staroslovenci z liberalci oziroma klerikalci. Diskusija je ob tem vprašanju — podobno kot pred dvema letoma — znova pokazala, da gre pri tem za globlja (tudi idejna) vprašanja, zavrnila pa morebitno poenostavljanje mlado in staroslovenske problematike. Predvsem pa je diskusija (dr. Dušan Kermauner, dr. Bogo Grafenauer, dr. Fran Zwitter) pokazala, da so podani referati, predvsem pa prvi, podali uspelo revizijo nekaterih dosedanjih stališč in bistveno dopolnili dosedanja gledanja na vprašanja idejnega razkola med staro in mladoslovenci v prvi polovici sedemdesetih let devetnajstega stoletja. Med drugim je bilo poudarjeno, da ni noben referent zagovarjal znane teze dr. Ivana Prijatelja, da predstavlja čas od leta 1848 do 1868 čas konservativnega staroslovenstva, ki mu je sledilo obdobje mladoslovenstva, ampak da gre pri tem za globlja vprašanja in procese ter da sta ves čas obe struji živeli skupaj, da pa je v prvi polovici sedemdesetih let pričel prevladovati konservativni tabor. Načeto je bilo dalje vprašanje, ali je v narodnostnem oziru takratni razkol na staro in mladoslovence Slovincem bolj škodoval ali koristil, medtem ko je France Klopčič opozoril na potrebo po analitičnem prerezu takratne slovenske družbe.

Že prvi dan zborovanja je načel problematiko NOB ravnatelj mariborskega muzeja revolucije, prof. Milan Ževart s preglednim prikazom narodnoosvobodilnega boja v Šaleški dolini. Razprava ob referatu se je dotaknila predvsem okupatorjevih prizadevanj po izkoriščanju velenjskega rudnika v času druge svetovne vojne in vprašanja vključevanja velenjskih rudarjev v NOV (dr. Miro Stiplovšek) po eni, ter vprašanje nacionalne zavesti Slovencev na širšem velenjskem območju po drugi strani (gen. Jaka Avšič). Omenjeno je bilo tudi vprašanje virov NOB za lokalno zgodovino (Bogo Teplý). Kot zadnji diskutant je dr. France Škerl govoril o zanimivi vzporeditvi gledanj obeh okupatorjev, Nemcev in Italijanov na slovenskega kmeta na Štajerskem in Primorskem. Po njegovem je ta enakost pogledov med drugim izhajala iz načina protinacističnega boja slovenskega naroda, seveda pa bo dokončen odgovor na to vprašanje možen šele po dokončni raziskavi, ki bi zajela celoten slovenski narodnostni prostor.

Zadnji dan zborovanja je uvedel dr. Metod Mikuž s predavanjem »Problematika NOB na Koroškem od leta 1943 dalje«. V njem je dopolnil svojo dosedanja obdelavo stališč KPS (KPJ) med drugo svetovno vojno do slovenske zahodne meje še s prikazom stališč vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega boja do protinacističnega boja na Koroškem in koroškega vprašanja, ali kot je referent označil zastavljeno problematiko: s prerezom dvojne (oziroma trojne) internacionalistične akcije KPS (KPJ) na Koroškem. Razprava ob referatu se je med drugim ustavljala ob vprašanju dekoncentracije slovenske partizanske vojske na Koroškem (Milan Ževart), posebej pa tudi poudarila problematiko izjave treh partij (KPI, KPA in KPJ) iz leta 1934 (dr. Janko Pleterski). Dr. Pleterski se je dalje dotaknil vprašanja, zakaj na kočevskem zboru 1943. leta ni bilo postavljeno koroško vprašanje. Posebno mesto pa je imela ob referatu problematika znane moskovske deklaracije voditeljic proti-

hitlerjevske koalicije iz oktobra 1943 o obnovi avstrijske državnosti, ob kateri je bilo poudarjeno (dr. Fran Zwitter), da se deklaracija ni lotevala vprašanja avstrijskih meja, dejstvo, ki je prišlo do izraza tudi maja 1945 in kasneje, in ki je opravičevalo jugoslovansko postavitvev koroškega vprašanja pred mednarodno javnost v prihodnjih letih. O jaltski konferenci in o koroškem vprašanju je govoril gen. Jaka Avšič.

Obema referatoma iz problematike NOB se je pridruževalo predavanje dr. Toneta Ferenca »Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije«, ki je v širokem, plastičnem zamaku podalo to, še vedno ne dovolj poznano in obdelano problematiko naše NOB. Nekaj spominskih opozoril sta k referatu podala tov. Ladislav Kiauta in nekdanji načelnik štaba IV. operativne cone generalmajor Petar Brajović. Svoja izvajanja je tov. Brajović še dopolnil prihodnjega dne na ekskurziji na kraju kapitulacije von Löhrove armade IV. operativni coni maja 1945 v Topolšnici (udeleženci ekskurzije so med drugim obiskali še muzej ljudske revolucije v Slovenjem Gradcu in goro jurišev, Graško goro). Zaradi obsežnega programa ni bilo prebrano predavanje Tomaža Webra »Pouk zgodovine NOB na naših šolah«, ki pa bo izšlo v Zgodovinskem časopisu.

Neposredno s Koroško je bilo ob teh referatih povezano še poročilo dr. Janka Pleterskega o zborniku »Koroški plebiscit«, ki ga je pripravil ob 50. obletnici koroškega plebiscita Inštitut za narodnostna vprašanja in bo predvidoma izšel še v letu 1970 v okviru redne knjižne zbirke Slovenske matice. Kot sodelavec zbornika je poročilo dr. Pleterskega dopolnil prof. Grafenauer z lastnimi izsledki o diplomatski strani takratne koroške problematike. — Vsem naštetim referatom se je ob koncu zborovanja pridružil še referat dr. Sergeja Vilfana o velenjskem rojaku (rojenem v Škalah), Jožefu Kranjcu. Njegov referat sta z lastnimi izsledki dopolnila še prof. Fran Zwitter in J. Beran, ki sta se dotaknila Kranjčeve življenjske poti ter politične in narodnostne orientacije. Opozorila pa sta tudi na potrebo nadrobne proučitve Kranjčeve vloge leta 1848 ter na raziskavo njegovega mesta v slovenski politični in kulturni zgodovini in v razvoju slovenske pravne znanstvene misli.

Tone Zorn

MEDNARODNI KONGRES O AVSTRIJSKO-OGRSKEM SPORAZUMU V BRATISLAVI

28. VIII.—1. IX. 1967

Zaradi prepričanja, da postavlja stoletni obstoj mnogonacionalne habsburške monarhije zgodovinarjem vprašanja, ki jih ni mogoče rešiti v okviru zgodovine posameznega naroda ali narodov današnjih držav, da je tu potrebno mednarodno sodelovanje in izmenjava mnenj, je prišlo v zadnjem desetletju do več mednarodnih konferenc zgodovinarjev, ki so imele tak značaj. Tu sem že poročal o mednarodni konferenci o problemih Avstro-Ogrske 1900—1918 v Budimpešti leta 1964 in o mednarodni konferenci o nacionalnem problemu v habsburški monarhiji v XIX. stoletju v Bloomingtonu v ZDA leta 1966.¹ J. Pleterski je poročal o mednarodnem posvetovanju ob petdesetletnici razpada Avstro-Ogrske in nove ureditve Evrope na Dunaju leta 1968.² V to serijo mednarodnih posvetovanj zgodovinarjev pa spada tudi kongres ob stoletnici dualizma v Bratislavi leta 1967. O tem kongresu je objavil Zgodovinski časopis

¹ Mednarodna historična konferenca o problemih Avstro-Ogrske 1900 do 1918 v Budimpešti 4.—9. maja 1964, ZČ XVIII, 1964, str. 257—260; Konferenca o nacionalnem problemu v habsburški monarhiji v XIX. stoletju v Bloomingtonu (Indiana, ZDA), prav tam XXI, 1967, str. 261—176; v isti številki ZČ je objavljen v slovenskem prevodu moj referat v Bloomingtonu Slovenci in habsburška monarhija (str. 49—65), dodatno k poročilu je pa omeniti, da je medtem izšel tam napovedani *Austrian History Yearbook III, 1967*, z referati na konferenci.

² »Jesen 1918«, ZČ XXIII, 1969, str. 160—161.

doslej le slovenska teksta dveh referatov.³ Ker je pa bil ta kongres v celoti zelo pomemben, naj tu poročam o njem, čeprav z znatno zamudo.

Ves kongres (tiskani program govori v slovaškem tekstu o konferenci, v francoskem o kongresu) je trajal tri dni in pol od vključno 28. avgusta do vključno 1. septembra dopoldne. Udeležencev je bilo po seznamu 139 iz 16 ali 17 držav, v resnici nekaj manj; med njimi je bilo 46 udeležencev iz ČSSR (od teh 31 iz Slovaške), vsi ostali inozemci; iz Jugoslavije je bilo na seznamu 7 udeležencev, ker se pa kongresa nista udeležila J. Šidak in zdaj že umrli V. Bogdanov iz Zagreba, smo bili navzoči le V. Krestić in N. Petrović iz Beograda, B. Krizman iz Zagreba ter V. Melik in avtor tega poročila iz Ljubljane. Referatov je bilo predvidenih 47, v resnici jih je bilo le nekaj manj. Referati so bili po večini razmnoženi in razposlani udeležencem že prej, tako da vsaj v principu na kongresu niso bili brani, ampak le povzeti, da bi ostalo več časa za diskusijo. Vse delo kongresa je potekalo v plenumu. Jeziki kongresa so bili francoščina, angleščina, nemščina in ruščina.

Na prvem od treh predavanj na otvoritveni seji je podal češki historik J. Polišenský (Sporazum kot historični problem) nekaj zanimivih idej ob navedbi obsežne literature, a brez sistematične obdelave. V drugem predavanju je dal že znani ameriški zgodovinar R. A. Kann precej realistično in objektivno sliko: sporazum je bil izraz razmerja moči v notranji politiki, njegovo nujno dopolnilo je bilo zavezništvo z Nemčijo v zunanji politiki, nacionalnim vprašanj ni rešil in tudi ni imel namena rešiti, razlika med nacionalnim zatiranjem na Ogrskem in v Cislitvaniji je bila le relativna, vendar bi pa tudi federalistični poskusi tedaj verjetno ne uspeli, vse pa v Avstro-Ogrski ni bilo črno (posebno v odnosu do carske Rusije) in nemogoče je odgovoriti na vprašanje, koliko časa bi Avstro-Ogrska še obstajala, če ne bi prišlo do prve svetovne vojne. Na otvoritveni seji sem imel nato še jaz svoje že citirano predavanje. Pri predavanjih in diskusiji o tedanjem zunanjepolitičnem položaju na naslednji seji ni bilo osporavano dejstvo, da je bil dualizem pozneje povezan z zunanjepolitično naslonitvijo na Nemčijo, razpravljano je pa bilo o tem, kolikšno vlogo so imeli v času postanka dualizma v odločujočih krogih načrti revanšne vojne proti Prusiji; nihče ni dvomil o tem, da ni imel Bismarck po končani vojni 1866 več nikakih načrtov uničenja Avstrije, diskutirano je pa bilo o tem, kdaj je nastala prusko-madžarska skupnost interesov; zanimiva so bila izvajanja francoskih referentov, da je postal interes v Franciji za avstrijske Slovane občuten šele po porazu leta 1870/71; zelo zanimiva so bila tudi razpravljanja o vzhodnem vprašanju v tedanji dobi. O gospodarskih vprašanjih so razpravljali predvsem madžarski avtorji, pri čemer je bilo zanimivo, da so oni nastopili proti tezi o gospodarski podrejenosti Ogrske Dunaju v dobi dualizma, medtem ko je prišlo zaradi teze, da nacionalno zatiranje nemadžarskih narodov ni pomenilo nujno, tudi ekonomske zaostalosti njihovih pokrajin, do ostre diskusije. Avstrijci so bili zastopani predvsem s pravniki, ki so razpravljali o ustavni in upravni zgodovini; pri tem so bila sporna nekatera izvajanja o XVIII. stoletju, zanimivo pa njihovo ugotavljanje o kontinuiteti med upravno ureditvijo v dobi absolutizma in v dobi konstitucionalizma; nemški historik H. Mommsen je razpravljal o zanimivem problemu, koliko je mogla ustavna ureditev funkcionirati ob dualističnem sistemu. Referat slovaškega historika Mésároša o prebivalstvu in šolstvu je bil zanimiv, vendar pa komaj prvi poskus obravnave teh vprašanj. Razpravljalo se je posebej o tedanjih čeških in madžarskih, ne pa o drugih političnih programih. V zamisli kongresa je bil tudi poseben referat o tedanjem položaju vsakega naroda monarhije; ta zamisel ni mogla biti izvedena za vse narode, predvsem pa so bili ti referati malo diskutirani, ker so pač historiki drugih

³ Fr. Zwitter, Vzroki in posledice avstrijsko-ogrskega sporazuma, ZC XXII, 1968, str. 1-24; V. Melik, Slovenska politika ob začetku dualizma, prav tam, str. 25-59. Nekaj referatov je bilo objavljenih tudi v slovaškem prevodu, med njimi moj referat (Příčiny a následky rakusko-uhorského vyrovnania, Historický časopis XVI, Bratislava 1968, str. 16-40).

narodov ta vprašanja bolj malo poznali; posebej bi bilo omeniti, da je bil referat avstrijskega historika Stradala o avstrijskih Italijanih zelo pomanjkljiv glede jadranskih pokrajin in zato tudi kritiziran; v to celoto spada tudi že citirani referat V. Melika o Slovencih; posebej je pa opozoriti, da je bilo na kongresu zelo malo slišati o Hrvatih in Srbih, ker so odpadli referati Šidaka, Bogdanova in ameriškega historika srbskega izvora Vucinicha in ker se je referat V. Krestića, ki je bil zelo slabo preveden, omejeval na predzgodovino nagodbe v letih 1866—1867, tako da je mogel to vrzel v diskusiji le nekoliko izpolniti N. Petrović, ki je imel sicer referat o vzhodnem vprašanju. Kar se tiče zaključnega razpravljanja o projektih federalizacije in drugih rešitev problemov, je omeniti posebej odličen referat češkega historika Zd. Šolleja Ponesrečeni poskus avstrijskih socialistov za trajno mirno sožitje narodov v dualistični monarhiji.

Kar se tiče celotne bilance kongresa, ki sva jo poskušala podati tudi R. A. Kann in jaz v zaključnih izvajanjih, je iz navedenega razvidno, da se je na njem razpravljalo o avstrijsko-ogrskem sporazumu v okviru zelo široke problematike. Prevladovalo je stvarno pojasnjevanje, malo je bilo apologetike stare monarhije (izjema je bil ameriški historik J. Remak), pa tudi enostavnega obsojanja na podlagi znanih in ne več spornih dejstev. Do nacionalne polemike je prišlo, vendar pa v primeroma skromnem obsegu: Pokazalo se je, da je mogoče plodno sodelovanje med zgodovinarji vzhodnih in zahodnih držav. R. A. Kann je izrazil željo, da naj bi take prireditve v bodočnosti ne bile več vezane na jubileje in da naj bi se ne razpravljalo samo o vprašanih obstoja stare monarhije, ampak tudi o skupnih, za bodočnost važnih vprašanjih in gibanjih pri njenih narodih (prosvetljenstvo, liberalizem, socializem itd.). Kongres je bil s svojo organizacijo velik uspeh za češkoslovaške zgodovinarje in posebej še za Slovake; ta narod je bil ena od glavnih žrtev dualizma, zdaj so pa bili slovaški zgodovinarji, predvsem Historični inštitut njihove akademije, kjer je v tem času delalo že 36 znanstvenih delavcev, sposobni, da organizirajo ta kongres.

Dogodki zadnjih treh let, ki nas ločijo od časa tega kongresa, so bili verjetno glavni vzrok, da do danes še ni izšla publikacija o njem z originalnimi teksti referatov in diskusij. V zadnjih mesecih so bile pa vendar razposlane vse korekture in tako upamo, da bo kmalu izšla ta pomembna publikacija.

Fran Zwitter

MEDNARODNI ZNANSTVENI KOLOKVIJ EVROPA V NOVEMBRU 1918. V REIMSU 9.—11. NOVEMBRA 1968

Francoski zgodovinarji so sklenili prirediti ob petdesetletnici konca prve svetovne vojne in vseh sprememb v Evropi, ki so bile v zvezi s tem, mednarodno znanstveno posvetovanje o tej tematiki. Znanstvenemu odboru, ki je pripravljal ta kolokvij, je predsedoval Pierre Renouvin, znani zgodovinar prve svetovne vojne in raziskovalec zgodovine meddržavnih odnosov ter eden od seniorjev današnjih francoskih historikov, v znanstvenem odboru je bilo še deset uglednih francoskih zgodovinarjev, organizacijsko in tehnično je pa kolokvij pripravila univerza v Reimsu, predvsem profesorica A. Kriegel. Kolokvij je bil zamišljen kot posvetovanje ožjega kroga strokovnjakov, iz tujih držav je bil večinoma le po en in le včasih po več udeležencev, v glavnem le tisti, ki so imeli referate; po predhodni listi udeležencev, ki seveda le približno označuje dejansko stanje, bi se ga udeležilo 67 oseb, od teh 22 inozemcev iz 15 držav. Referati so bili deloma razmnoženi in razposlani udeležencem vnaprej; deloma so jih pa prinesli referenti s seboj, potem ko so predhodno poslali le njihove résuméje; po kolokviu je bilo objavljenih 16 referatov, od teh 12 referatov inozemskih avtorjev. Kolokvija sem se na prošnjo in predlog zdaj že pokojnega prof. dr. J. Tadića, udeležil tudi jaz kot edini zgodovinar iz Jugoslavije.

Prvo dopoldne 9. novembra je bilo posvečeno splošnim problemom. P. Renouvin je govoril o Evropi po premirjih leta 1918 v obliki razprave o nacionalnih problemih, o socialnih problemih in o stabilnosti in nestabilnosti političnih uredb; pri tem je pokazal podobno kakor v svojih publikacijah svoje odlično poznavanje Zahodne in deloma Srednje Evrope, manj pa specifičnih vprašanj vzhodnega dela Srednje Evrope in Vzhodne Evrope. Sovjetski historik A. L. Naročnickij je svoj referat o Rusiji koncentriral okrog dveh vprašanj; dokazoval je, da je bilo tudi po miru v Brest-Litovsku na vzhodu pri okupaciji in tudi v bojih angažirano mnogo nemških in nekaj avstro-ogrskih čet, tako da je mogel nemški generalni štab poslati na zahodno fronto le del čet, ki bi jih tam potreboval, in da okupatorji tudi niso dobili v Ukrajini toliko živil, kolikor bi jih potrebovali; nadalje je govoril o predzgodovini antantne intervencije v Rusiji. Tretji referent, francoski historik J. B. Duroselle, avtor knjige o problemu Trsta po drugi svetovni vojni, ki bi morala biti pri nas ocenjena, je govoril o ekonomski bilanci in perspektivah Evrope v tem času.¹

Isti dan popoldne se je razpravljalo o Nemčiji po premirju. Glavni referent je bil francoski historik G. Castellan, druga dva referata sta imela D. Groh iz ZR Nemčije in J. Streisand iz Nemške demokratične republike. Debata se je razvila predvsem okrog teze glavnega referenta, da masa nemškega delavstva tedaj sploh ni bila revolucionarna in da so špartakovci predstavljali le majhno manjšino; vendar so tudi kritiki opozarjali predvsem na to, da se je masovno revolucionarno gibanje razvilo v Nemčiji kasneje.

Naslednji dan dopoldne se je razpravljalo o razpadu Avstro-Ogrske, pri čemer je imel uvodni referat italijanski historik L. Valiani, avtor znane knjige o razpadu Avstro-Ogrske.² Omejil se je na oznako krivulje notranje in zunanje politike v zadnjih dveh letih, ki je najprej od spomladi 1917 popuščala pod vtisom izčrpanosti in prve ruske revolucije, nato se pa od jeseni 1917 zopet vedno bolj identificirala z imperialistično politiko Nemčije pod vtisom zrušenja ruske in romunske fronte in zmage pri Kobaridu, kar je povzročilo, da so opozicijska nacionalna in socialna gibanja postala dokončno revolucionarna in niso več računala z možnostjo obstoja monarhije, in da so antantne sile sprejele program razbitja Avstro-Ogrske kot svoj vojni cilj. Sledili so referati o nastanku posameznih novih držav. Med njimi je imel posebno mesto referat F. Engel-Janosija, ki ni govoril o nastanku avstrijske republike, ampak je podajal svoje osebne spomine oficirja na fronti, ki ni slutil, kaj se dogaja, in je prišla zanj katastrofa čisto nepričakovano. H. Zieliński in A. Siklos sta govorila o Poljski oziroma Madžarski v tem prvem času. Češki historik K. Pichlik, ki sam osebno ni mogel biti navzoč na kolokviju, se v svojem referatu ni omejil na november 1918, ampak je govoril o pristajanju češke politike na obstoj Avstrije skoraj do prve svetovne vojne in potem zopet po ruskih porazih leta 1915, o procarističnih rusofilskih stališčih, ki nastanejo pred vojno in zajamejo v začetku vojne skoraj ves češki narod z izjemo socialnih demokratov, o Masarykovih politiki naslanjanja na vse antantne države in ne samo na Rusijo, ki je pa zmagala pri večini Čehov v Rusiji šele po februarški revoluciji, o Masarykovem odnosu do oktobrske revolucije in o končni zmagi njegovega stališča tako pri politiki čeških strank v Avstriji kakor tudi pri zunanji politiki antantnih držav.³ Prav tako se tudi jaz v svojem referatu o nastanku jugoslovanske države nisem mogel omejiti na razdobje od konca oktobra 1918 do 1. decembra 1918, ampak sem moral zgoščeno podati historiat jugoslovanskega vprašanja in situacijo pred prvo svetovno vojno, nato pa govoriti o vseh glavnih aspektih vprašanja med vojno in do decembra 1918.

¹ J. B. Duroselle, *Le conflit de Trieste 1943—1954*, Bruxelles 1966.

² L. Valiani, *La dissoluzione dell'Austria—Ungheria*, Milano 1966.

³ K. Pichlik je avtor dela o uporih v avstro-ogrski vojski, ki je prevedeno tudi v slovenščino (K. Pichlik, *Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni*, Lj. 1966).

Drugi dan popoldne so bili na dnevnem redu referati o zmagovalcih ob koncu vojne. Govorili so H. Contamine o Franciji, S. Pollard o Veliki Britaniji, A. Mayer o ZDA, E. Anchieri o Italiji (pri tem sem dobil vtis, da se bomo z enim delom italijanskih historikov vendar težko sporazumeli) in H. Haag o Belgiji (tudi o položaju prej, med drugim o flamskem vprašanju). Kolokvij je bil zaključen z govorom P. Renouvina, ki je podal svoje mnenje o kolokviju.

Za tretji dan, 11. november, petdesetletnico premirja na zahodni fronti, je bila organizirana ekskurzija na bojišča med Reimsom in Verdunom. Kolokvij je bil dobro organiziran in je v splošnem lepo uspel, čeprav je na nekaterih sejah prišlo do tega, da je zmanjkalo časa za diskusijo in da so morali biti celo nekateri referati podani v skrajšani obliki. Zdaj so pa 16 referatov in diskusija objavljeni v *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVI, januar—mars 1969, in postali s tem dostopni vsakomur, ki ga zanimajo ta važna vprašanja.⁴

Fran Zwitter

ZNANSTVENO ZBOROVANJE OB PETDESETLETNICI RAZPADLA AVSTRO-OGRSKE IN USTANOVITVI JUGOSLOVANSKE DRŽAVE V ZAGREBU 27.—28. DECEMBRA 1968

Petdesetletnica dogodkov ob koncu prve svetovne vojne, ko je razpadla Avstro-Ogrska, ko so se zrušili mnogi režimi in ko je nastalo mnogo novih držav ter prišlo do novih razmejitev, je bila v mnogih državah povod za proslave tudi v široki javnosti. Ob tej priliki je bilo pa tudi nekaj znanstvenih zborovanj zgodovinarjev, ki so obravnavala to tematiko; Zgodovinski časopis je že poročal oziroma poroča na drugem mestu o zborovanjih na Dunaju in v Reimsu; projektirani kongres v Pragi ob petdesetletnici ustanovitve Češkoslovaške republike je pa odpadel zaradi češkoslovaške krize v tem jubilejnem letu. V Jugoslaviji se pa tej petdesetletnici v širši javnosti sploh ni dalo nikakega poudarka kljub opozorilom v tem smislu.¹ Kar se pa tiče ožjega kroga zgodovinarjev, je bil postanek jugoslovanske države ena od treh tem, o katerih je razpravljalo zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici 9.—13. IX. 1968; Zgodovinski časopis je o tem že poročal in objavil tudi več referatov na zborovanju o tej tematiki. Inicijativa za zborovanje jugoslovanskih zgodovinarjev o teh problemih je pa izhajala od Jugoslovanske akademije znanosti i umjetnosti; o tem se je razpravljalo približno eno leto, do odločitve v pozitivnem smislu je pa prišlo zelo pozno in tako je prišlo do prvega sestanka, ki je okvirno določil program zborovanja, šele 4. novembra 1968. Ker se je sklenilo, da naj se vrši zborovanje še v jubilejnem letu 1968, sta bila zanj določena datuma 27. in 28. december, kar je imelo seveda za posledico, da je ostalo prav malo časa za dogovarjanje z referenti in pripravljanje zborovanja.

Zborovanje je organizirala JAZU; organizacijski odbor so sestavljali njen predsednik Grga Novak, njena člana Marko Kostrenčič in Ferdo Čulinović ter beograjski akademik Vasa Čubrilović, tajnik odbora je bil Ivan Ilić. Zborovanja se je udeležilo kakih 60 zgodovinarjev iz vse Jugoslavije, med njimi 11 Slovencev. Trajalo je dva dopoldneva in dva popoldneva, imelo je delovni in ne svečani značaj, na dnevnem redu je pa bilo poleg uvodne besede predsednika JAZU G. Novaka 18 referatov in diskusija o njih. O zborovanju je nato izdala še v letu 1969 JAZU posebno publikacijo v redakciji odbora, ki

⁴ Kar se tiče mojega članka *La formation de l'Etat yougoslave*, n. o. m., str. 114—124, naj navedem tu glavne tiskovne napake, ki motijo smisel: str. 117, vrsta 24 od zg. serbophobe na mesto serbophone; str. 118, vrsta 5 od zg., in str. 123, vrsta 23 od zg. *Slovénie* na mesto *Slavonie*; str. 118, vrsta 22 od zg. sl. se mora glasiti: *Le Reichsrat autrichien ne se réunit pas jusqu'au mai 1917, les autres diètes pas du tout pendant la guerre*; str. 124 na začetku: *Slovènes, Croates et Serbes dans le Royaume...*

¹ Prim. Fr. Zwitter, *Prezrta obletnica*, *Prostor* in čas I, Lj. 1969, str. 73—76.

so ga tvorili V. Čubrilović, F. Čulinović in M. Kostrenčić; publikacija vsebuje tekste vseh referatov z izjemo enega, ki je bil medtem objavljen že drugod (H. Kapidžić), med njimi tudi slovenska referata J. Pleterskega in L. Ude, iz diskusije pa le tri prispevke, med njimi tudi mojega.² V tem poročilu o zborovanju, ki je zanj treba reči, da je kljub kratkemu času za pripravo v splošnem lepo uspelo, se morem tako opreti na to publikacijo; upoštevati je pa treba, da so nekateri referati na zborovanju objavljeni v njej v razširjeni ali spremenjeni obliki in da so objavljene le nekatere diskusije; v tem poročilu tudi ne morem dati izčrpne ocene in se moram omejiti na splošne oznake.

Med referati zavzemajo posebno mesto tisti, ki obravnavajo problem v celoti (M. Kostrenčić, O jugoslavenskoj ideji kao kohezioj snazi ujedinjenja jugoslavenskih naroda; F. Čulinović, Raspad Austro-Ugarske i postanak jugoslavenske zajedničke države; V. Čubrilović, Istorijski osnovi postanku Jugoslavije 1918). Pri teh referatih ni kaj ugovarjati tezam, da je bila stara Jugoslavija etapa, ki se ni dala preskočiti, da je ona predhodnik današnje Jugoslavije, da so bili pri razpadu Avstro-Ogrske odločilni notranji vzroki, da tudi stara Jugoslavija ni bila umetna tvorba, ker so bile med vzroki nje-nega nastanka primarne notranje sile, medtem ko so tuje sile nastopile šele pozneje, da ona seveda tudi ni versajska tvorba, da je bila ona sicer družbeno tvorba buržoazije, s katero so se pa tedaj strinjali tudi drugi družbeni razredi, in da bi kljub vsem njenim pomanjkljivostim in krizam brez 1918 tudi ne bilo leta 1945 in nove Jugoslavije, ki ji ni baza samo socializem, ampak tudi etnična sorodnost in zavest o tej sorodnosti. Vendar je bilo v teh tezah (kritičnih pomislekov glede podrobnosti tu ne navajam) marsikaj, kar dokazuje, kako malo so določena vprašanja pri nas razčiščena. Vprašanje zase so pogledi v bodočnost M. Kostrenčića, ki priznava samo posameznika in človeštvo in so mu nacionalna gibanja kakršnegakoli značaja v sedanosti neupravičena. Zelo nejasna je pa referentom jugoslovanska politika vodilnih krogov Avstro-Ogrske med prvo svetovno vojno, nejasen pa tudi značaj in pomen jugoslovanskega gibanja v Cislitvaniji (pri Slovencih in dalmatinsko-istrskih Hrvatih) v tej dobi. Tudi tezi, da je krfska deklaracija nastala pod pritiskom zahodnih držav na Pašića, ni mogoče pritrčiti. Vprašanje, koliko je imelo nezadovoljstvo ljudskih množic v jugoslovanskih pokrajinah Avstro-Ogrske socialen značaj in koliko tudi nacionalen značaj, je v referatih komaj načeto, odgovor, ki bi moral upoštevati tudi razlike med pokrajinami in njihove vzroke, pa ni podan; tudi pomen dunajskega in budimpeštanskega delavstva v trenutku zloma bi bilo potrebno šele razjasniti.

Ob drugih referatih, ki razpravljajo o specialnih vprašanjih, imam manj kritičnih opomb. J. Marjanović je v referatu o Jugoslaviji 1918 in socialistični revoluciji 1941—1945 poudarjal, da so začetki KPJ, ki je rušila družbene podlage stare Jugoslavije, povezani z letom 1918 in da bi je brez jugoslovanskega državnega okvira ne bilo, govoril je o postanku izraza versajska Jugoslavija in o stališču kominterne do vprašanja obstoja Jugoslavije. D. Šepić je podal sumarno sliko deleža Jugoslovancev pri akciji za rušenje Avstro-Ogrske. Od slovenskih referentov je govoril J. Pleterski o jugoslovanskem problemu pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917, L. Ude pa o deklaracijskem gibanju na Slovenskem; J. Pleterski je sicer govoril o tem bolj obširno v referatu na zborovanju v Novi Gorici, ki je objavljen v ZČ, L. Ude je pa označil svoje predavanje kot nekoliko obširnejšo dispozicijo za monografijo, ki mora biti šele napisana, vendar sta pa bila oba referata zelo potrebna, ker so bili v nekaterih drugih referatih ti momenti prezrti ali pa prikazani netočno. D. Janković je dal analizo niške deklaracije 7. decembra 1914. M. Ekmečić je s svojim prikazom borbe Nikole Pašića proti ameriškim načrtom ohranitve Avstro-Ogrske še v letu 1918 pokazal, da je bila Pašiću tudi tedaj ideja države, ki bi obsegala vse jugoslovansko ozemlje, bližja kakor

² Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb, 27.—28. prosinca 1968. godine, Zagreb 1969, 320 str. + 6 str. prilog.

ideja čiste Velike Srbije, kar seveda ne govori proti temu, da si je to državo zamišljal v obliki priključitve novih pokrajin Srbiji. N. Rakočević je opisal hud boj med Črnogorci samimi, ki so bili internirani ali pa sodelovali v komitskem gibanju, med pristaši kralja Nikole in pristaši zedinjenja s Srbijo. Od referatov, ki so v zvezi z vojaško zgodovino, je omeniti referat B. Krizmana o aktivnosti srbske vrhovne komande, ki sega do osvoboditve Beograda in Vojvodine in do premirja z Madžari, medtem ko je o drugih straneh te aktivnosti avtor pisal drugod; H. Kapidžić je govoril o odnosih med avstrijskim vrhovnim poveljstvom in narodnimi veči v dneh razpada Avstro-Ogrske; D. Djordjević je pa dal v referatu o avstro-ogrskem okupacijskem režimu v Srbiji dobro originalno študijo o problemu avstro-ogrskih vojnih ciljev, o sistemu okupacijskega režima, o odporu proti temu režimu in o represalijah zaradi tega odpora. Vl. Strugar je poskušal dati celotno sliko o stališču jugoslovanskih socialnodemokratskih strank do vprašanja zedinjenja jugoslovanskih narodov. I. Katardžiev je govoril o akcijah za samostojno Makedonijo med vojno v Rusiji in v Švici, po premirju pa v Bolgariji in v Švici, in omenjal tudi zanimivo idejo o avtonomni Makedoniji v okviru Jugoslavije v letih 1918 in 1919, za katero pa seveda ob tedanjih političnih pogojih ni bilo nikakih možnosti za uresničenje. Referat A. Mitrovića o odnosih Italije in Italijanov do ustanovitve Jugoslavije je poskus obdelave te obsežne teme. Referat N. Gačeše o tedanji agrarni strukturi in razmerah v Vojvodini je bil pa edini referat iz tega področja. Med dvema prispevkoma k diskusiji, ki sta govorila o vojaški zgodovini, je posebej omeniti prispěvek P. Opačića, ki je razpravljaj na podlagi obsežne literature in tudi virov o glavnih momentih odločanja o balkanski fronti med leti 1914 in 1918.

Fran Zwitter

OCENE IN POROČILA

Paul Garelli, *Le Proche Orient asiatique des origines aux invasions des peuples de la mer*. Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 377 str., 4 kronološke tabele, 2 karti, indeks. Nouvelle Clio. L'Histoire et ses problèmes, vol. 2.

Paul Garelli je profesor na Sorbonni in pisec temeljnega dela o asirskih kolonijah v Mali Aziji in njihovem odnosu do domačega prebivalstva »Les Assyriens en Cappadoce«, Paris 1963. Pričujoče delo sodi kljub majhnemu obsegu in formatu brez dvoma med najboljše splošne pregledne zgodovine in kulture antičnega Bližnjega vzhoda.

V uvodu pisec kratko poda razvoj asiriologije in seznam kratic. Prvi del (str. 15—40) obsega bibliografijo 504 temeljnih del z vseh področij asiriologije, od najsplošnejših do podrobnih študij o pravu, cenah, kronologiji, zgodovini itd. Vsako delo ima svojo zaporedno številko. V tekstu dela ne citira z imenom avtorja in naslovom, ampak s številko, ki jo ima v bibliografiji. S tem postane tekst preglednejši in citiranje lažje. V drugem delu (str. 43—223) zgoščeno podaja zgodovino in kulturno zgodovino Bližnjega vzhoda od prazgodovinskih zametkov do vdora t. i. pomorskih narodov (tj. do ca. 1200 pr. n. e.).

Tretji in najzanimivejši del (str. 227—345) pa obravnava problematiko asiriologije in sicer: probleme kronologije, sociologije, administracije, cen in življenjskih stroškov, vere. V posebnem poglavju obdela zapleteno problematiko hetitske zgodovine in v naslednjem poglavju problematiko ob pojavu velesil na Bližnjem vzhodu: Mitanije, Asirije in Babilonije.

Pomudimo se malo dlje pri tretjem delu.

V poglavju o kronoloških težavah zgodovinopisja Starega vzhoda pisec razpravlja o treh kronoloških sistemih, ki se trenutno uveljavljajo: dolgi, srednji in kratki sistem. Ko opiše prednosti in slabosti vsakega sistema, se odloči za srednjo kronologijo. Ta trenutno najbolj ustreza sedanjemu stanju raziskav. Naslednje poglavje obravnava družbo in družbene sisteme. Avtor podaja problematiko migracij v prazgodovini in s tem v zvezi izvor sumerske kulture, prihod Sumercev v Mezopotamijo in njihov odnos do semitskega prebivalstva. Nadalje obravnava demokracijo v sumerskih državcih 3. tis. pr. n. e. in vpliv religije na socialne odnose.

Zanimivo je poglavje o administraciji. Sistem državne uprave se je pričel oblikovati že v času pred akadsko dobo (pred 2500 pr. n. e.), se dokončno izoblikoval v času tretje dinastije iz Ura in se skoraj nespremenjen ohranil v semitskih državah, ki so prevzele dediščino sumerske kulture. Nič manj ni zanimivo in pomembno poglavje o cenah, mezdah in življenjskem standardu. Vprašanja v zvezi s tem sodijo med najtežje probleme ekonomike Starega vzhoda. Kdor bi se s tem ukvarjal, bi moral obdelati skoraj brezbrežno morje ekonomskih tekstov. Določiti bi moral merske sisteme v raznih dobah, razmerja med njimi in gibanje cen skozi obdobja zgodovinskega razvoja. Kako je to težko, nam priča dejstvo, da imamo le dve študiji, ki obravnavata to snov (W. Schwentzner: »Zum altbabylonischen Wirtschaftsleben«. MVAG, 19/3, 1915 in B. Meissner: »Warenpreise in Babylon«. Berlin 1936). P. Garelli je staroasirsko obdobje obdelal v: »Les Assyriens en Cappadoce«, Paris 1963. S temi problemi je povezano vprašanje mezd in življenjskih stroškov, ti pa so se zopet gibali odvisno od stanja gospodarstva.

Tudi v verskih koncepcijah je bil odločilen vpliv sumerske kulture. V malih sumerskih državicah so se, podobno kot v grških poljih, izoblikovali kultu mestnih božanstev z zapletenim ritualom in teologijo, ki skuša kar najbolj povzdigniti domače božanstvo.

Tako so nastale razne kozmogonije, razlage razvoja sveta in poteka zgodovine. Najvažnejši »teološki sistemi«, če lahko tako rečemo, so se izoblikovali v sumerskem verskem središču Nippurju, v Šuruppaku in v Eriduju. Kljub temeljnemu delu S. N. Kramerja, A. Falkensteina, A. Sjöberga in drugih, je tudi tu še mnogo nerazjasnenih problemov. Predvsem potrebujemo več temeljitih filoloških obdelav mitov in ritualov in s tem v zvezi raziskav verske terminologije Starega vzhoda.

Eno od zapletenih vprašanj je tudi nastanek in razvoj hetitske države. Edini vir so nam teksti iz Bogazköya. Iz njih lahko delno rekonstruiramo potek hetitske zgodovine. Žal je večina tekstov iz t. i. nove države, iz obdobja zadnjih dvesto let od šeststo let hetitske zgodovine. In še med njimi je 80 % verskih. Iz stare in srednje države je ohranjenih le nekaj tekstov. Nekaj maledga o vrstnem redu vladarjev lahko povzamemo iz ritualov in daritvenih seznamov za umrle kralje. Tu so vladarji naštetih približno po vrstnem redu, kakor so vladali. Vendar tudi ti sezname niso popolnoma zanesljivi. Tako nam je dobršen del hetitske zgodovine nejasen in o mnogih dogodkih lahko le ugibamo. Tudi čas viška hetitske moči, nova država, ni popolnoma jasen. Kaj malo vemo o odnosih z državami in plemeni v Mali Aziji, s Kaškejci, Arzawo in Ahhijawo, ki so jo nekateri enačili s Homerjevo Ahajo.

Kljub velikemu številu virov tudi hetitska religija ni kdo ve kako dobro obdelana. Kot pri sumerskem verstvu so potrebne tudi tu predvsem temeljite filološke obdelave ritualov in mitov. Ko bi to bilo opravljeno, bi lahko točneje določili pomen vsaj glavnih hetitskih božanstev (npr. sončne boginje iz Arinje, Tešuba, Telepinuja itd.), lahko bi globlje prordrli v verska in s tem v zvezi tudi v etična načela Hetitov. Zadnje poglavje obravnava še ostale tri velesile Starega vzhoda v drugi polovici 2. tis. pr. n. e.: Mitannijo, Asirijo in Babilonijo. Avtor obravnava medsebojne odnose, majavo ravnotežje, ki je nekaj časa vladalo med njimi in spopad, ki se je končal z uničenjem mitanske in propadom hetitske države.

V tem kratkem pregledu tretjega dela so seveda nakazani le glavni problemi, ki jih avtor okvirno obdelava. Dotakne se še vrste manjših problemov in jih skuša reševati: sumersko versko in administrativno terminologijo, problematiko okrog vojaških pohodov Šuppiluliume I., problem Ahhijawe, pojav bojnega voza na Starem vzhodu, itd. Garellijevo delo, posebno še tretji del, s kritičnim obravnavanjem zgodovine in kulture in z nakazovanjem poti k reševanju problemov, je krepka spodbuda in hkrati soliden vodnik vsakomur, ki se hoče posvetiti zapleteni problematiki zgodovine in kulture Bližnjega vzhoda.

Marko Urbanija

Georges Roux, **Ancient Iraq**, a Pelican Book, A 828, Harmondsworth, Penguin Books 1969, 480 str., 8°.

Pričujoča knjiga je pravzaprav razširjena in dopolnjena izdaja serije člankov, ki jih je avtor od septembra 1956 do januarja 1960 objavljajl v reviji »Iraq Petroleum« pod naslovom »The Story of Ancient Iraq«. Serija je doživela nenavaden uspeh med laiki in med strokovnjaki. To je avtorja opogumilo, da se je lotil pisanja najstarejše zgodovine Iraka.

Avtor sam pravi, da »knjiga ni namenjena učenjakom, ampak nestrokovnjakom in študentom. Po svetu narašča število izobražencev, ki jih zelo zanima splošna zgodovina Orienta. Željni znanja pa še niso našli v eni knjigi in v primernem obsegu zbranih vseh podatkov, ki si jih želijo o deželi, ki jih zanima«. Tem je knjiga namenjena.

Knjiga je razdeljena na 25 poglavij. Prvo poglavje, »The Geographical Setting«, oriše zemljepisno okolje Mezopotamije, geologijo in trgovske poti.

Drugo poglavje, »In search of the Past«, kratko opiše zgodovino raziskovanja Mezopotamije, sedanje stanje nekdanjih cvetočih mest, metode datiranja najdb.

Tretje do petindvajseto poglavje govori o prazgodovini in zgodovini Mezopotamije od najstarejših najdb človeka (Barda-Balka, 120.000 pr. n. e.) do konca partske dobe 227 n. e.

Podrobneje se pomudi pri dveh obdobjih, ki pomenita vrhova v razvoju mezopotamske civilizacije in kulture: ob Hamurabijevi dobi in ob novoasirski dobi, ko doseže asirska država višek razvoja. Ob Hamurabijevi dobi podrobneje opiše babilonsko verstvo, ki je dajalo ton vsemu mezopotamskemu verstvu, življenje kralja in dvora, po katerem so se tudi zgledovali vsi večji in manjši vladarji, in življenje navadnega človeka v tistem času.

Ob vzponu asirske države, ki je zajemala zopet vso Mezopotamijo, pa se pomudi ob organizaciji asirske države in asirske vojske. Podrobneje tudi analizira asirsko umetnost. Posebno poglavje posveti mezopotamski znanosti in ugotavlja, da so mezopotamski učenjaki dosegli mnogo več, kot si navadno predstavljamo. Zdravniki so uporabljali skoraj moderne metode diagnostike, matematiki so reševali kvadratne in kubične enačbe in računali kvadratne in kubične korene. Dolžina astronomskega leta, kot so jo oni izračunali, se od današnje razlikuje le za 4 minute in 32,65 sekunde. Izračunana je bila točneje, kot jo je leta 1887 izračunal astronom Oppolzer.

Delo je napisano tekoče in zanimivo. Čeprav je namenjeno nestrokovnjakom, bo po njem rad posegel tudi strokovnjak. V njem so pregledno in precej podrobno zbrani vsi važnejši zgodovinski in kulturnozgodovinski podatki, ki tvorijo okvir razvoja mezopotamske civilizacije. V opombah je zbrana osnovna literatura za študij določenih obdobji oziroma problematike v mezopotamski zgodovini.

Opombam sledi osem zelo podrobnih kronoloških tabel, ki zajamejo vsa obravnavana obdobja. Avtor pri datiranju uporablja srednjo kronologijo. Kronologijo dopolnjuje pet prav tako podrobnih zemljevidov Mezopotamije in širše okolice. Knjigo zaključuje obsežen indeks.

Knjiga daje osnovno znanje o civilizaciji in kulturi stare Mezopotamije, podaja pa tudi napotke za nadaljnji študij.

Marko Urbanija

Dragoslav Srejšević, Lepenski Vir, nova praistorijska kultura u Podunavlju, Beograd 1969, 328 strani, fotografije, risbe in plani v tekstu ter francoski povzetek.

Ne samo bogate najdbe, ampak predvsem brez analogij, ki so bile leta 1967 odkrite v Lepenskem Viru, so vzbudile v svetu prav tako veliko pozornost kot na prelomu stoletja odkrita neolitska naselbina v Butmiru pri Sarajevu s svojo izredno realistično upodobljeno plastiko in bogato ornamentirano keramiko. Lepenski Vir je že med odkrivanjem doživel izredno publiciteto, tako znanstveno kot poljudno. Ob koncu leta 1969 pa je izšla izčrpna monografija vodje izkopavanja D. Srejševića »Lepenski Vir«.

Gradnja hidroelektrarne pri Sipu blizu Kladova bo imela za posledico povprečen dvig nivoja Donave v Đerdapu za ca. 12 m. S tem bo prelita vrsta pomembnih prazgodovinskih, antičnih in historičnih lokalitet vzdolž vse klišure. Da bi se vsaj do neke mere ublažila izguba vrste pomembnih dokumentov, ki jih hranijo ta najdišča, je bila ustanovljena republiška komisija za raziskovanje in zaščito kulturnih spomenikov v Đerdapu, ki je prek Arheološkega instituta SAN v Beogradu organizirala načrtno raziskovanje in reševanje na ogroženem terenu. Tako so bila dela na Lepenskem Viru poverjena D. Srejševiću. Prvotni topografski ogled terena in prva dela v vrhnjih plasteh so dala gradivo starčevačke kulture znane v jugoslovanskem delu Podonavja. Šele odkrivanje nižjih plasti pod horizontom starčevačke kulture (Lepenski Vir III a-b) so pokazala gradivo kulture Lepenskega Vira z monumentalno plastiko in arhitekturo, ki je danes brez analogij. Pod horizontom Lepenski Vir

III sta ležali plasti Lepenski Vir II in I. V najnižji je bilo mogoče ločiti pet gradbenih faz (a—e), medtem ko je Lepenski Vir II enoten. Šele leta 1968 pa je bila odkrita tudi faza proto Lepenski Vir, ki pa še ni povsem proučena in je zaenkrat zastopana s skromnimi elementi.

Nova monografija D. Srejočiča vsebuje dva dela. Prvi del (181 strani) je analiza gradiva ter zelo prizadeven poskus razlage prostora, dogajanj in okolja. Avtor v celoti poveže izsledke vseh arheologiji pomožnih ved, katere so v dodatku knjige posamezni avtorji prispevali kot samostojne prispevke.

V »Predgovoru« avtor oriše historiat del na Lepenskem Viru, obravnava organizacijo dela, navaja institucije in posamezne strokovnjake, ki so pomagali pri reševanju in razvozlanju problematike novo odkrite kulture.

V prvem poglavju »Tle i koreni« se poleg detajliranja historiat in metode izkopavanja avtor zadrži pri okvirni kronološki in kulturni postavitvi Lepenskega Vira. Poudarja fenomenalnost te kulture, ki izbija tem bolj zato, ker stroki niso poznani dogodki in tokovi kulture v post glacialnem obdobju, upravičeno pokaže na togost sheme paleolit — mezolit — neolit, ki ne dopušta odstopanj in divergence v razvoju. Veljavno mnenje o »mračni in bedni Evropi« v mezolitu se danes ruši, uveljavlja se samostojen razvoj z originalnimi oblikami kulture in tudi za to obdobje se rušijo stare teze o nastajanju kultur s pomočjo vplivov ali celo migracij. Originalnost kulture Lepenskega Vira jasno odraža veliko tradicijo, originalen nepretrgan razvoj na osnovi lastne energije, ki je svoja osnovna obeležja zapustila nadaljnjemu razvoju v tem delu Podonavskega prostora.

Da bi se mogli približati razumevanju, oblikam in vsebini materialne kulture, avtor v drugem poglavju »Okviri života« s tenkočutnostjo riše nemirni, divji in grozljivi svet Đerdapa, predvsem pa okolico Lepenskega Vira. Osnove za fizični obstoj človeka v tem okolju so bile ugodne, gozd in reka sta nudila dovolj hrane, klimatske razmere so bile v prirodno zaščitenem prostoru uvala Lepenskega Vira vedno dokaj dobre, kajti pelodna analiza je pokazala ravno na tem prostoru zadrževanje toplih vrst flore tudi v hladnem obdobju. Po vseh analizah fizična eksistenca ljudi ni bila ogrožena, bilo pa je potreba mnogo psihične moči, da se obvlada nesigurna, nerazumljiva in divja priroda, ki je v psihi ljudi zapustila sledove in se odrazila v njihovi ustvarjalnosti.

V tretjem poglavju »Tokovi kulture« podaja D. Srejočič stratigrafijo naselja, pri čemer poudarja povezanost tako vertikalne kot horizontalne stratigrafije. V povprečno 3,5 m debelem sloju na 2500 m² preiskane površine je ugotovljenih devet sukcesivnih gradbenih horizontov, ki časovno pripadajo petim osnovnim etapam: proto- Lepenski Vir, Lepenski Vir I, II in III in Lepenski Vir v kasnih epohah. Po zaključku epohe Lepenski Vir III je kontinuiteta življenja tega naselja prekinjena (po zaključku horizonta III b). V vrhnjem sloju so bili najdeni posamezni grobovi iz prazgodovinskih in zgodovinskih epoh, grobovi eneolitskih in bronastodobnih prebivalcev bližnjih naselij. V času antike gre preko starega naselja Tiberijeva pot in v centralnem delu uvale so Rimljani zgradili opazovalni stolp. Tako se je originalna ustvarjalna sila Lepenskega Vira zaključila že z naseljem III b. Ta horizont po mnenju avtorja sodi na začetek starčevačke kulture. Po oblikah svoje kulture je Lepenski Vir brez analogij, zato je tem težje reševati vprašanje relativne in absolutne kronologije. Tu se je mogoče opreti le na rezultate merjenj radioaktivnih izotopov ogljika (C-14). Izkazalo pa se je, da so rezultati te metode izredno problematični. Lepenski Vir I in II sodita po tej metodi v čas druge polovice petega in prve polovice četrtega tisočletja, kar pa je izredno nizka datacija v primerjavi z znanimi datumi iste metode bližnjih in tudi bolj oddaljenih že neolitskih kultur. H. Quitta v četrtem dodatku »Datiranje radioaktivnih proba« sporoča rezultate analiz iz slojev Lepenskega Vira I in II, ki so bile izvršene v Institutu za pra- in protozgodovino nemške Akademije znanosti v Berlinu. Opozarja, da ti tako nizki datumi niso sprejemljivi, kajti izkazalo se je (prav tako v laboratorijih v Kölnu in Filadelfiji), da ta metoda ni zanesljiva pri visokih datumih, kot jih zahteva Lepenski Vir, ker še niso pro-

učeni vsi faktorji, npr. oscilacije, ki lahko točnost datiranja resno ovirajo in lahko celo dovedejo do datumov, ki jih druge analize morejo zanesljivo korigirati. Ta netočnost je bila za Lepenski Vir tudi dokazana. Rezultati geoloških raziskav so pokazali, da sloj proto- Lepenski Vir sodi v predborealno fazo postglacialne dobe. Isto datacijo je dala tudi pelodna analiza (A. Girov, Analiza polena, — dodatek II A) vzorca Lepenski Vir I, ki kaže prisotnost breze poleg jelke, bora in navadnega brina, kar vzorec datira v zgodnjo fazo post glacialnega razvoja. Vzorec iz sloja Lepenski Vir III — torej starčevačke kulture pa kaže po prisotnosti bukve in hrasta ter drugih toplodobnih rastlin na datacijo v topli in vlažni atlantik. Preboreal, ki se začenja najkasneje v 8. tisočletju, deli od atlantika najmanj 2500 let. V teh dveh in pol tisočletjih je potekal razvoj od nekeramičnega Lepenskega Vira I do keramičnega zgodnje starčevačkega Lepenskega Vira III a. Prav isti čas trajanja je sugeriran z rezultati antropoloških raziskav J. Nemeskérija »Stanovništvo Lepenskog Vira« (dodatek V). Med najstarejšimi in najmlajšimi skupinami skeletov istega antropološkega tipa eksistirajo tako velike morfološke razlike, ki kažejo na dolgo evolucijo na mestu samem in na izmenjavo najmanj 120 generacij. Po izračunih povprečka za eno generacijo, je za 120 generacij potrebno najmanj 2500 let, kar pomeni, da je začetek človekove prisotnosti na Lepenskem Viru že konec 8. ali najkasneje v začetku 7. tisočletja in računajoč začetek petega tisočletja, že za formiran zgodnji neolit. Tako so vse analize pokazale enotnost v dataciji in obenem tudi na primeru Lepenskega Vira še nedodelanost C-14 metode. Absolutna in relativna (primerjalna) kronologija je odpovedala, ker ni nikakršnih komparacij z drugim gradivom, oziroma vsaj zanesljivih ne. Vsekakor pa gradivo kaže dolgo obdobje, vse od oblik gravetjenske kulture mlajšega paleolita pa vse do formiranja zgodnje keramične poljedeljske kulture v Podonavju.

Izčrpno podaja avtor analizo arhitekture v odstavku »Oblikovanje prostora«. Najprej se zadrži na obravnavi šele leta 1968 odkrite faze proto- Lepenskega Vira, ki pa je zelo slabo ohranjena. Naselje te faze je delno uničeno tudi od horizonta Lepenski Vir I. Ohranjenih je osem ognjišč. Na podlagi njih in kostnih ostalin, ki so bile samo na zahodni strani ognjišča, sklepa, da so bila ognjišča locirana ob vzhodni strani hiš. Ognjišča so pravokotne oblike in obzidana s kamenitimi ploščami, daljše in krajše stranice pa med seboj v razmerju 1 : 4 ali 1 : 3. Ognjišča 1 : 4 so odkrita na jugovzhodni strani naselja, medtem ko so ona razmerij 1 : 3 na severozahodni strani. Lepenski Vir II ima ognjišča razmerij 1 : 4 in zaradi tega meni Srejič, da že tudi v fazi proto- Lepenski Vir lahko ločimo dva horizonta, pri čemer je mlajši oni z ognjišči v razmerju 1 : 4. Tlorisov hiš ni mogoče zanesljivo rekonstruirati, vendar pa se zdi, da so bile stavbe krožne ali jajčaste oblike, konstrukcija strehe pa je morala biti šotorasto lahka. Lega ognjišč kaže na pahljačasti razpored hiš, ki se ulega med lok Donave in med amfiteatralno oblikovano uvalo, ki se za naseljem naglo vzdiguje proti hribu. V fazi Lepenski Vir I je na površini 2000 m² odkritih 85 hiš. V fazi I je mogoče določiti pet gradbenih horizontov (a—e). Način gradnje, razpored in oblike hiš ter glavne komunikacije so v vseh fazah v osnovi enake. Horizontu I a pripada 22 hiš, ki so zaradi kasnejših gradenj precej prizadete, vendar pa ne toliko, da bi bila rekonstrukcija onemogočena. V fazi I b je 22 novih hiš, medtem ko so se nekatere starejše še ohranile in so v tej fazi le rekonstruirane. V I c fazi je 10 novih hiš, v I d 17, za poslednjo fazo pa avtor ne podaja točnega števila, čeprav kaže (po tlorisu), da je bilo zgrajenih tudi sedaj nekaj popolnoma novih stavb. Arhitekturo tega naselja je potreba obravnavati v dveh smereh in sicer individualnost vsake hiše z njeno zunanjo in notranjo ureditvijo ter celotni urbanistični koncept najdišča. Dimenzije vseh hiš so v modulu in so razmerja pročelja, začelja in stranic hiš v razmerjih. Vse hiše brez izjeme so trapezoidne oblike z ločno povitim pročeljem, ki je orientirano proti Donavi, krajša ravna stranica začelja pa je zasekana že v vzdignjeni del uvale. Tla hiš so kompaktna in analiza je pokazala prisotnost remanentnega magnetizma, ozi-

roma da gre za žgan apnenec in je nato s primesmi in vodo dobljena malta, ki se je posušila v kompaktno maso. Prek je bil navadno prelit še fin premaz. Robovi hiš so tako natančno določljivi in ob njih so bile kamnite plošče položene tako, da so bile v funkciji nosilcev strehe. Poševna ležišča nosilcev dopuščajo možnost rekonstrukcije v poševno položeno dvokapno streho, ki se je direktno naslonila na rob hiše. To je dejansko šotorasti tip strehe, pri katerem je slemenski vezni nosilec strehe po mnenju avtorja padal proti začetju hiše. Notranjost hiš je bila v vseh fazah Lepenskega Vira I v osnovi enaka. Opažajo pa se neke spremembe, ki karakterizirajo posamezne faze. V sprednjem delu hiše je vedno ognjišče in ga avtor obravnava kot »svetiščni« prostor, medtem ko je zadnji del stavbe po njegovem mišljenju »posvetnega« značaja (bivališče). Tudi pri gradnji ognjišča eksistira modulni sistem. Ognjiščni prostor, ki je ca. 60 cm globoko vkopan pod površino hišnih tal, obdajajo velike vertikalno postavljene plošče, ki oblikujejo pravokotni ognjiščni prostor. Med pročeljem hiš in ognjiščem so položene horizontalne plošče, ki predstavljajo stopnišče. Na začetju ognjišča, oziroma tik za notranjo njegovo krajšo stranico pa je v malto vdoljena velika oblica z vdolbino na vrhu, v smislu recipienta. V fazi Id se pojavijo ob recipientu kamnite plošče in že v tej fazi, po pravilu pa v Ie ob daljših stranicah ognjišča tudi trikotno razporejene in vertikalno v tla z malto zalite manjše plošče, da tvorijo nekak cik-cak, oziroma po dve in dve obliko velike črke A. Ob notranjih oglih ognjišča ali levo in desno od kamenitega recipienta so stale kamnite skulpture. V vseh fazah je jasno vidno razporejanje hiš v določen raster, in sicer med hišami potekajo ulice, ki se diagonalno sekajo. V sredini in ob zgornjem robu naselja, ob zgornjem robu uvale je stala po dimenzijah največja hiša, pred njo oziroma med njo in Donavo pa je bil centralni prostor — trg, na katerega so se stekale stranske ulice izmed hiš. Tak osnoven raspored se obdrži do konca trajanja Lepenskega Vira I, s tem da se že v fazi Ic čutijo odstopanja in v fazi Id se grupirajo manjše hiše okoli dveh večjih, ki sta stali ena na jugovzhodni, druga pa na severozahodni strani naselja. V fazi Ie pa se čuti ponovna želja za vzpostavitev starega reda, v veljavo stopi ponovno osrednja velika centralna stavba z osrednjim sprednjim »trgom«, ki je kot prej potekal vse do Donave. V načinu gradnje veljajo vseskozi trajanja Lepenskega Vira I ista pravila, medtem ko velikosti hiš med seboj močno variirajo, tako od ca. 5 m² pri manjši pa do 28 m² pri največji. Dve najmanjši v fazi Ic in Ie pa imata celo 1,4 in 1,9 m². Za njiju avtor celo postavlja možnost, da sta modela za izgradnjo velikih hiš, ker imata v miniaturni izdelani vse elemente tako, kot velike stavbe. Osnovna pa je misel avtorja, da ima vsaka hiša svoj sprednji ob ognjišču (1/4 površine vse stavbe) lociran sakralni prostor, drugi zadnji del stavbe pa je posvetnega značaja. Le za dve hiši, kjer ognjiščni prostor zavzema vso površino hiše meni, da sta samo sakralnega značaja.

Arhitektura Lepenskega Vira II je manieristična, obdrži sicer vse stare formalne značilnosti, spreminja se v detajlih, tako da je tu jasno viden progresivni ustvarjalni duh te epohe. Novo naselje je zgrajeno skoraj v celoti po istem principu in razporeditvi kot staro, vendar manj pazljivo. Staro naselje faze Ie je bilo pred gradnjo novega v celoti porušeno. Centralna velika hiša je postavljena na mestu kot v fazi Ie. Ker naselje II prekriva staro (le proti severozahodu se širi na površino, kjer prej ni bilo pozidav) in leži na njegovih ruševinah in ne na stabilnih prirodnih tleh kot Lepenski Vir I, zato so graditelji faze II zgradili za stabilnost baz hiš posebne kamnite podloge (škarpe) iz suhega zidu, ki so preprečevale drsenje hiš po nestabilni podlogi. V celoti je odkritih v fazi II 44 hiš, sigurno določljivih je 30, kajti naslednja faza Lepenski Vir III a je staro v celoti uničila. Tla hiš niso več narejena iz malte, ognjišča postajajo krajša (v razmerju stranic 1:2), recipient v začetju ognjišča je velik in glomazen, prav tako plastika. Plošče okoli ognjišča so veliki bloki večkrat popolnoma nepravilnih oblik. Hiše so razen centralne skoraj enakih dimenzij. Med njimi teko ozke ulice, ne tako pravilno diagonalno kot

prej, ampak bolj ločno. Ostala je le osrednja ulica oziroma trg, ki je vezal Donavo s centralno hišo. Bila je popločena in brž kot ne zaradi dvigajočega se terena stopničasto urejena. Iz celotnega Lepenskega Vira II veje zaton kulture, ki je sicer v celoti zelo monumentalna, vendar pa v primerjavi stare stabilnosti in reda popolnoma narušena. Avtor meni, da je izgradnja Lepenskega Vira III a, oziroma popolna izmena kulture in verjetno celo prebivalstva, popolnoma irelevantna za usodo starega naselja.

Arhitektura Lepenskega Vira ne gre v korak s svojim časom in zato je nemogoče iskati izvora v kateri koli epipaleolitski, mezolitski ali neolitski kulturi. So sicer vidne nekatere formalne sličnosti v načinu gradnje stanovanj mlajše paleolitskega človeka v Evropi, vendar so tako neizrazite in formalistične, da jih ni mogoče komparirati in iz njih izvajati dogajanj v Lepenskem Viru. Za Lepenski Vir je karakterističen izrazit red in kanonizacija, kateremu se vse podreja. Individualnosti ni, ampak je vse podrejeno kolektivnim normam. Tako izrazitega podrejanja ne srečamo v celotni prazgodovini, čeprav je človeku le v skupnosti zagarantiran obstoj. Individuum se v Lepenskem Viru očrta le navznoter, kjer njegov duh kreira drugače in jih polaga v material, čeprav je tudi tu kanon osnova. V celotnem razvoju arhitekture Lepenskega Vira vidi avtor položene vse osnove oblikovanja že v fazi proto-Lepenski Vir, v fazi I a—b fazo strogega stila, baročni razcvet v fazi I c—d, povračanje na arhaične forme v fazi I e ter manieristične stilne karakteristike v fazi II.

Peto poglavje »Osmišljanje sveta« avtor posveti problemu plastike. Ta je vezana na arhitekturo in je s tem, da je vzdana v pod hiš, stabilna, neprenosljiva. Vedno so skulpture ob ognjiščih in s tem, da so vzdane, so njihov sestavni del. Uporabljena je rečna oblica iz grobega peščenjaka, v Lepenskem Viru I dimenzij 20—30 cm, v Lepenskem Viru II večjih in kot arhitektura monumentalnih oblik in doseže višine 35—60 cm. Ze sama jajčasto ovalna oblika oblice ima svojo vsebino, kajti ob ognjiščih so vgrajene tudi take, ki imajo samo po kakšno gravuro. Tako dejansko graviranje oziroma s primernim tehničnim posegom v površino oblice dobljena likovna predstava dopolnjuje vsebino oblice, ki jo ima že sama po sebi in po svojem položaju ob ognjišču. Skulpture se pojavijo šele v fazi I b in se ne menjajo po svoji legi (vedno ob ognjiščih), menjajo le fiziognomijo površine. Niti pri prvih figurah ni iskanja, stil je že spočetka obvladan in že pri prvih skulpturah je forma razvita in definirana. V horizontu Lepenski Vir I je najdeno vsega 29 skulptur, od tega v fazi I b 10, vendar pa to ni dejansko število, kar je razvidno po ostanku vdolbin v podih hiš, kjer so oblice stale, a se niso ohranile. Velikost skulptur in žrtvenikov je odvisna od dimenzij prostorov oziroma hiš, v katerih stojijo, tako da so vedno bile največje tudi v največjih hišah. Vse so izdelane po istem principu, v tehniki plitkega klesanja, vsega 4—8 mm globoko, torej reliefno obravnavane. Tako umetnik ne menja prirodne forme mase, ampak jo le površinsko obravava, sintetično in brez individualizacije. Po tem, kaj prikazujejo figure faze I b, jih lahko uvrstimo med figuralno-naturalistične, ornamentalno-abstraktne (arabeske) in anikonične in semianikonične forme recipientov — žrtvenikov. Prve niso posnete po prirodnem vzoru, tak je le njihov osnovni koncept; to so irealna bitja z neko nerazumljivo in neobstoječo močjo, ki jih realnost ne pozna. Druga grupa ornamentalnih skulptur, pri katerih se dinamične linije prepletajo po vsej površini oblice, jasno kaže odmik od prikazovanja realnosti in na račun vsebine je žrtvovana konkretnost. Ta smoter še bolj izbija pri anikoničnih formah, katerih pojav je mogoče pripisati še fazi I a in se obdržijo neizpremenjene vse do konca trajanja Lepenskega Vira II. V fazi I c se prvič pojavijo statuete, ki imajo istočasno zastopane figuralne in ornamentalne elemente. Figuralne skulpture doživijo svoj vzpon. Prav tako doživijo svoj vrh ornamentalne figure z upodobljenimi številnimi motivi (preplet, spirala — izrazita dinamika). Osnovni motivi iz skulptur se prenašajo tudi na drobno gradivo iz kosti ali kamna. V fazi I d in e se čuti številčni, tehnični in oblikovni pad figur. Tehnično so figure zelo površno izdelane,

oblice niso kot prej jajčasto ovalne, ampak okrogle, zato skulptura deluje skrajno težko. Skulpture, ki pripadajo ornamentalnemu stilu, postajajo po pestrosti motivov revne. Tudi v Lepenskem Viru II se obdržijo figuralne in ornamentalne fagure (vsega je odkritih 15). Impresionirajo z velikimi dimenzijami in poudarjenimi detajli. Figuralna plastika se odmika staremu naturalizmu in dobi oblike ekspresionističnega stila, ornamentalna pa formira popolnoma abstraktno geometrijsko dekoracijo. S svojim grozljivim izrazom figure delujejo kot groteskne maske, tako kot da bi hotele odvrniti delovanje zlih zunanjih sil. Sicer pa v celoti kaže vsa plastika Lepenskega Vira II svoj zaton. Avtor sicer išče analogije, vendar pride do sklepa, da kultura Lepenskega Vira ne imitira mlajše paleolitske umetnosti, ampak jo nadaljuje v monumentalni skulpturi.

V četrtem odstavku »Čuvari ognjišta« avtor poroča, da so bili ob ognjiščih v hišah najdeni človeški skeleti. V fazi proto-Lepenski Vir so bili najdeni le deli glave in to le moški individuumi. Zato je logično vprašanje, kje so ženski in otroški skeleti, zlasti slednjih umrljivost je bila v prazgodovini največja in zaradi ohranjenosti samo lobanjskih kosti postavlja vprašanje »kulta lobanje«. Izraziteje je mogoče obravnavati pokop šele v Ib fazi, kjer so skeleti v iztegnjenem položaju in na hrbtu ter ležijo pred ali za ognjiščem in so orientirani sever—jug. V tej fazi je še vedno mogoče ugotoviti parcialno pokopavanje skeleta. Na prostoru »svetišče« — okoli ognjiščnega prostora je lahko položenih več oseb. Avtor meni, da so mrtve najprej izpostavili, šele nato so skelete prinesli v hiše in jih položili ob ognjišča. Kakor kaže so v hišah faze Ib bile pokopane samo izbrane osebe, analize so pokazale moške in ženske skelete starosti med 40—80 let. Te karakteristike veljajo vse do konca Lepenskega Vira II, čeprav sta v fazi Ic najdena dva otroška skeleta, ki pa sta bila najdena pod podom ene izmed hiš, torej sta bila pokopana, preden je bila hiša zgrajena. Ob večini skeletov so bile najdene lobanje jelena, ribe in drugih divjih živali. Za vse faze Lepenskega Vira (I in II) veljajo za vse hiše ista pravila, isti razpored in odnos do skeletov. Osnovni koncept ostaja neizpremenjen, spreminjajo se le detajli. Avtor meni, da so trikotno položene vertikalne plošče ob ognjiščih nekaki spomini na mrtve, ki pa zaradi dimenzij posameznih hiš v njih niso mogli biti vsi umrli pokopani. Tako naj bi bili prek teh trikotnikov povezani s svojo družino in domačim okoljem.

V sedmem poglavju »Između šume, kamenja i vode« govori Srejić o ekonomiki naselja in o drobnem gradivu. Eksistenco človeka vidi samo v skupnosti, posameznik bi se ne mogel obdržati. Od tod izhaja tudi po njegovem mišljenju tako velika uniformnost celotne kulture. Dalje analizira najdeno drobno gradivo, za katerega surovina izhaja iz neposredne in najbližje okolice naselja. V orodju proto-Lepenskega Vira vidi komparacije v gravetienski kulturi poznega paleolita. V orodju Lepenski Vir I pa azilienske oziroma kapsienske tradicije. Vse so to majhna mikrolitska orodja. Med velika orodja sodijo večji masivni kameniti bati okrašeni z gravurami nalik z enakimi mezolitskimi v Evropi. Poleg tega so najdena tudi koščena orodja večkrat okrašena z gravurami. V gornjih horizontih Lepenskega Vira I je najdeno nekaj fragmentov keramike, ki pa so zašli sem zaradi vkopavanj v času III a horizonta v nižje plasti. Vso koščeno in kameno gradivo je bilo najdeno vedno samo v hišah in to v »posvetnem« njenem delu. Niti za eno hišo ni mogoče reči, da bi imela bogatejše ali lepše kose, inventar je po kvaliteti in kvantiteti povsod enak. Na osnovi drobnega gradiva ni mogoče ugotoviti družbenih razlik. Te pa kaže arhitektura v svojih dimenzijah in opremljenosti »svetišče« v hišah. Največja in centralna hiša v proto-Lepenskem Viru in še v fazi Ia je tudi po skulpturah najbogatejša ter je bila brž kot ne namenjena prvi osebnosti tega naselja. Tako centralna hiša kaže, da je bil avtoriteta v zgodnjem obdobju našega naselja en človek, v kasnejših fazah taka vloga pripada dvema, kar kažeta dve veliki hiši kot centralni, najdeni na nasprotnih koncih naselja. Ob koncu Lepenskega Vira I (faza e) pa se moč skoncentrira zopet v rokah ene osebe, kar kaže ponovna obnovitev centralne stavbe. Sicer pa od te faze dalje pa do

konca trajanja kulture Lepenskega Vira se zdi, da se stari red nikoli več ne obnovi. Za ekonomiko Lepenskega Vira ugotavlja avtor izrazito statičnost (lov, ribolov, nikakršnih sledov poljedestva, od domačih živali je ugotovljen le pes) in kot taka ne daje pogojev za nastanek in razvoj originalnih oblik, kakršne ima ta kultura. Vendar pa so ti prebivalci stalno naseljeni, kar nasprotuje paleolitskemu ali mezolitskemu načinu življenja. Najbrž je prav združitev teh dveh elementov, oziroma stalna naseljenost omogočila tak razvoj kulture. Tako osnovne karakteristike Lepenskega Vira kažejo, da ta kultura ne pripada niti mezolitu niti neolitu, temveč da se interpolira med horizont »zbiralstva hrane« in horizont »začetnega kultiviranja in domestikacije«. Takšna ekonomska slika ni izjema, mogoče jo je videti tudi na Bližnjem vzhodu na prehodu iz mezolita v neolit, kjer prav progresivna stalna naseljenost s konservativno zbiralsko ekonomiko daje visoko razvite oblike kulture.

S horizontom II se kultura Lepenskega Vira zaključi nenadoma. Naselje ni bilo uničeno v požaru ali porušeno, temveč enostavno zapuščeno. Prekrilo se je s slojem temnega peska. V osmem poglavju »Naslednici« govori Srejovič o horizontu Lepenski Vir III, torej o neolitskih naseljencih starčevačke kulture, ki niso podedovali tradicij gradnje in tenkočutnosti za ambient. Tudi antropološko se močno razlikujejo, so gracilnejši in sodijo k mediteranskemu tipu. Kaže, da se kmalu po zapustitvi horizonta II na tem prostoru nasele novi prebivalci z novo kulturo. Življenje v začetku faze III se razvije ob rekah in šele počasi se razširi na rob uvale in zavzame njen zahodni in vzhodni prostor. Za horizont III a so značilne vkopane zemunice z vhomom iz juga, nekatere med njimi so imele po eno peč podkovičaste oblike s kaloto. Nikjer ni bilo uporabljeno kamenje pri gradnji, vedno le les in glina. Vkopane pa so bile včasih vse do horizonta Lepenski Vir I in celo v njega. Za Lepenski Vir III b pa so karakteristične nadzemne pravokotne stavbe s fundamentom iz lomljenca in z zidovi iz oblic, vejevja in ilovice. V stavbah so bile podkovičaste peči s kaloto. Svoje mrtve so pokopavali v okolici naselja. To so skrčeni pokopi z vsemi karakteristikami neolitskih grobov. Drobni predmeti materialne kulture so bili najdeni povsod po naselju, tako izven zemunic ali hiš ali pa v njih. Najdeno je zelo veliko keramike, manj pa orodij iz kamna in kosti. Keramika kaže evolucijo iz enega horizonta v drugi. Zastopana je groba, fina in slikana keramika, z veliko in pomembno razliko, da je slednja bila najdena le v horizontu III b. V zemunicah in v sloju iznad njih je najdena groba keramika z impresso, vrezanim in barbotinskim okrasom ter glajena keramika. Slikana keramika geometrijskih in belo slikanih motivov se pojavi šele v horizontu III b (v horizontu nadzemnih stavb). V obeh horizontih Lepenskega Vira je bilo najdeno tudi koščeno in kameno gradivo. Surovine za izdelke so bile v bližnji okolici, nekateri predmeti pa po materialu govore za trgovino tudi z zelo oddaljenimi področjih. Karakteristično je za datacijo keramično gradivo, ki kaže, da pripada najstarejšemu obdobju starčevačke kulture, ki je doslej v Podonavju bilo bolj teoretično postavljeno.

Monografija D. Srejoviča je dejansko delo, ki je izšlo v času, ko izkopavanja na Lepenskem Viru še niso v celoti zaključena. Delo je napisano v esetičnem slogu, kjer avtor pokaže svoj izreden smisel za govorico oblike, življenje v ambient ter rekonstrukcijo življenja novo odkrite kulture. S takim načinom pisanja ni omajana vrednost znanstvenega dela, avtorju je uspelo, da je delo pristopno širokemu občinstvu, bralca pritegne in ga ne utruja s suhoparnim podajanjem podatkov, kar je sicer v strokovni literaturi zelo čest pojav. Delo nedvomno še ni zaključna razprava, kajti za to fazo dela je treba podati še vso potrebno dokumentacijo, zlasti še čim preciznejšo stratigrafsko sliko, ki potem omogoča nujno polemiko in konfrontacijo mnenj. S tega vidika tudi manjkajo prepotrebni profili sedimentov. Ob vsem tem pa se kljub temu lahko odpre polemika okoli problema, kaj dejansko Lepenski Vir je in kaj predstavlja in na primer ali je v stavbah res združen v istem prostoru »posvetni« in »sakralni« prostor? Srejovič je naklonjen mišljenju, da je to naselbina z vsemi normami, ki jih zahteva življenje, v vsaki hiši pa je poleg tega

ob ognjišču še »sakralni« prostor, ob katerem so pokopali pripadniki iste družine svoje mrtve in so neposredno po tem dejanju hišo zapustili. Vsaka prava naselbina da pri izkopavanjih neko določeno sliko o nalaganju sedimentov, tako v bivalnih površinah — hišah kot izven njih, ki se jasno odraža v slojih in profilih. Srejović svoje delo sicer ni opremil s temi podatki, vendar pa daje slutiti o neki disharmoniji v nalaganju plasti v hišah in izven njih, kar celo kaže, da se življenje izven hiš ni razvijalo, oziroma ne tako, da bi zapustilo take sledove kot je to pri stalno naseljenih naselbinah. V svojem predavanju je na VIII. kongresu jugoslovanskih arheologov leta 1969 omenil, da je v ognjiščih v hišah bil najden samo pepel, oziroma zelo malo oglja. Ta podatek daje slutiti, da je bila že razgorela živa žerjavica prinesena v ognjiščni prostor, ne pa da bi se kurilo v samem ognjišču, kajti tako bi moralo ostati precej oglja, ali vsaj znatno več kot se nam ga je ohranilo. Razmišljanje vzbuja tudi antropološki podatek, da so bile v hišah ob ognjiščih pokopane le ali pretežno odrasle osebe, celo 40—80 let stare. Upravičeno je vprašanje, kje so pokopani otroci, katerih umrljivost je bila v tem času zelo visoka? Izredna strogost v načinu gradnje, izrazit kanon, od katerega ni odstopanja in še že omenjena dejstva, vse to meče zakonitost in strogost neke religije na celotno podobo. Dimenzije hiš, v katerih je lahko bilo in to samo v mirovanju le dvoje odraslih oseb in največ trije otroci, ter male hiše celotne površine ca. 5 m² (sakralni in posvetni prostor skupaj), kjer praktično ni mogel nihče prebivati, grajene pa so bile vse celo v detajlih enako, dajo razmišljati. Ves ambient Lepenskega Vira učinkuje na obiskovalca misteriozno in človek si že samo v samem okolju ne more predstavljati vrveža in življenja, ki ga diha izrazita naselbina katerega koli časa. Težko je danes detajlneje razpravljati, ko pričujoča Srejovičeva publikacija še ni dokončna, vendar je toliko razlogov, ki omogočajo resno pomisel na naselbinsko vlogo tega najdišča v času kulture Lepenskega Vira (proto-Lepenski Vir, Lepenski Vir I in II), ne oziraje se na to, da avtor v vsaki hiši priznava svetiščni del prostora. Nedvomno je še prezgodaj za dokončno oceno, vendar ni mogoče prek vtisa, ki ga daje vrsta tu navedenih elementov in sicer, da je to nek kulturni sakralni prostor in še več, kjer hiše učinkujejo kot grobnice plemenskih dostojanstvenikov, katerim v spoštovanju in spomin so se vršili nam danes neznani obredi. Zdi se, da prav od tod izhaja taka uniformnost in vztrajanje pri tradiciji skozi toliko pokolenj, saj pravo življenje le dopušča več svobode pa četudi je podrejeno najstrožjim zakonom.

Tatjana Bregant

Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte. Südosteuropa Jahrbuch 8. Bd. München 1969, 183 str.

Publikacija združuje referate z mednarodnega visokošolskega tedna v oktobru 1966 na gradu Liebenzell pri Pforzheimu (Baden-Württemberg). Po programu prireditve, ki jo je vodil K. D. Grothusen (Hamburg), naj bi prikazala predavanja nastanek, razvoj in vlogo mestnih naselbin od najstarejših časov do sedanosti na ozemlju, kjer so se križali v teku stoletij različni kulturni in politični vplivi in kjer je v velikem delu dolgo trajala turška oblast. Manjkalo pa je za razne probleme še poglobljenih raziskav. Zato ni bilo mogoče dati strnjene slike. Vendar je začrtal program glavne smernice, ki naj bi se jih držali referenti pri sestavljanju svojih predavanj. Toda žal referata Dj. Baslerja (Sarajevo) o »mestu v bizantinski dobi« ni bilo. Šele naknadno je prispeval za publikacijo H. W. Haussig (Berlin) kratek spis o »bizantinskem mestu« (35—42). Enako ni nihče prikazal napovedanih predavanj: »Grški vpliv na mesta jugovzhodne Evrope«, »Vloga mest v osvobodilnem gibanju izpod turške oblasti«, »Gradnja mest jugovzhodne Evrope od bizantinske dobe do sedanosti« in »Mesta kot činitelj strukturnih sprememb v razdobju industrializacije«. T. Tišma (Novi Sad) se ni držal napovedane teme »Gospodarsko-finančni vidiki razvoja jugovzhodno-evropskega mesta v novejši dobi« ter se je omejil

na prikaz »Mest Jugoslavije v razdobju industrializacije ob pogojih administrativnega gospodarjenja« [1947—1956] (161—172).

B. S a r i a (Gradec) je bil najbolje poklican, da oriše na skopo odmerjenem prostoru (11—22) »Antično mesto v jugovzhodni Evropi«. Že ta referat je opozoril na velike razlike med razvojem obrežnih predelov Jadranskega, Egejskega in Črnega morja ter notranjostjo balkanskega polotoka, kar je moralo tudi pozneje odločilno vplivati. H. W. H a u s s i g (Berlin) vidi v vojaških oporiščih zarodke za razvoj starejše skupine bizantinskih mest. Prek koncentracije upravnih uradov so nastale mestne naselbine, ki so imele četrti trgovcev in rokodelcev. Od 8. stoletja dalje se razvijajoča mlajša skupina mest je bila povezana z naselitvijo Bolgarov in Srbov. Pri njih ločimo grad in mesto rokodelcev ter trgovcev (Trnovo, Sofija, Skopje, Prizren). Od 11. stoletja dalje so pričeli Vlahi zapuščati gorate predele; Bizantinci so jih jemali v vojaško najemniško službo ter jim odkazali zemljo. Uredili so si upravna središča, zlasti v bližini samostanov in škofijskih sedežev, kjer so se nastanili tudi trgovci in rokodelci. Vloga bizantinskega mesta kot organizacijske oblike pa je prenehala z osvojitvijo Carigrada v 4. križarski vojni. Tedaj je vpliv Italije izpodrinil bizantinskega trgovca in rokodelca. Dótlej bizantinsko usmerjena mesta so postala srbska in bolgarska. V. V e l k o v (Sofija) »Antično in srednjeveško mesto v Vzhodnem Balkanu« (23—34) ugotavlja na podlagi obsežnih arheoloških izkopavanj (traškega mesta [4.-3. stol. pred n. št.], Pliske in Preslave, glavnih mest 1. bolg. države [9.-10. stol.] ter Trnova, središča 2. bolg. države [12.—14. stol.]), da med dobo pred ustanovitvijo bolgarske države (681) in ono srednjeveških bolgarskih držav ni bilo preloma, marveč svojevrsten razvoj. To velja za zahodno obalo Črnega morja in pokrajine južno od Balkana, čeprav so nastopile spremembe v gospodarskem, družbenem in etničnem pogledu. Mestno življenje se je razmahnilo šele v dobi 2. bolgarske države, npr. Trnovo, kjer je imel fevdalni sloj svoje postojanke na utrjenih gričih, v zunanjem delu pa je bival meščanski sloj obrtnikov in trgovcev, med njimi tudi kolonije Benečanov, Dubrovčanov in Genovežanov. Široko področje »Srednjeveških mest jugovzhodne Evrope v območju italijanskih in srednjeevropsko-nemških mest v pravnem pomenu« (43—71) je skušal zajeti in razložiti nastanek meščanskih naselbin K. D. G r o t h u s e n (Hamburg). Njegova izvajanja utegne dopolniti študija E. F ü g e d i j a, Der Stadtplan von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn, Acta Historica Academiae scientiarum Hungaricae XV (1969) 103—134. Glede mestnih naselbin Dalmacije in Istre že davno ni dvoma o neprekinjenem razvoju, simbiozi in prevzemu ustroja italijanske komune srednjega veka, kar je šlo tako daleč, da so se obračala mesta Dalmacije v prizivih za odločanje sporov do nekaterih mest v Italiji.

Mnogo bolj zamotano je vprašanje vpliva srednjeevropskih, zlasti nemških mest, ki je zajel daleč obsežnejši prostor. Problema kontinuitete in nastanka mestnih naselbin v Sloveniji mi ni potrebno omeniti. Tudi na Ogrskem ni mogoče govoriti o kontinuiteti naselbin, še manj rimskega municipalnega ustroja, pač pa o neki topografski kontinuiteti, kjer so naselitveni elementi (ostanki cest, vodovodov, stavb) kljub svoji zanemarjenosti v veliki meri pospeševali naseljevanje v dobi preseljevanja narodov, s tem določali kraj srednjeveškega mesta, v nekaterih primerih celo njegov talni načrt. Preden so dospele prve večje skupine priseljencev z Zahoda, so bile že sredi 12. stoletja tu naselbine, ki so opravljale funkcije mest in imele mestni značaj npr. Győr, Buda, Ostrogon, Nitra. Arabski pisci poročajo namreč o središčih z živahno blagovno izmenjavo, tedenski sejmji in naselbinami trgovcev in rokodelcev, zlasti pri sedežih kneza, županov in škofov. Ni pa sledu o meščanstvu ali mestne avtonomije. Edini oblastniki so kraljevi uradniki. Osnova je bila trgovina z Bizancem in Kijevom. Dežela sama ni bila gospodarsko razvita. Bil je torej tip azijskega mesta (Ennen). V teku 12. stoletja pa se je Ogrska odprla evropskemu gospodarstvu, Prišli so z Zahoda tujci (Latini, hospites), se naselili in

prejeli poleg gospodarskih svoboščin pravico si voliti sodnika, ki bo razsojal vse spore. Te prednostne pravice so ustvarjale prve meščanske naselbine. Zdaj opazimo tu za evropsko mesto v njegovem zgodnjem stanju značilno delitev med »castrum« tj. sedežem svetne in cerkvene oblasti in »suburbium« tj. tržno naselbino, ki uživa posebne svoboščine. S tem se je pričel umikati azijski mestni tip, nadomestil ga je nov zahodnoevropsko oblikovani. Vendar do konca 13. stoletja na Ogrskem ni sledov o kakem domačem ali tujem mestnem pravu. Kakor je pokazal Grothusen, se je oblikovalo mestno pravo šele pod vplivom nemškega elementa. Pri tem so sodelovali in se križali vplivi treh skupin: južnonemško-babenberška, magdeburška in pravo nekaterih rudarskih krajev. Bela IV. je krepko pospeševal razvoj mestnih naselbin. Ako je bilo mogoče, je dal preseliti meščane iz predmestij v utrjene dele mesta (prim. »Gradec« poleg Zagreba). Podoben je bil razvoj na Hrvatskem in v Bosni (slovanska grajska naselja in tržne naselbine trgovcev v podgradjih).

Turkolog H. J. Kissling (München) je očrtal »Turško mesto na Balkanu« (72—83). Po njegovem mnenju so ustanovili osmanski osvajalci le v redkih primerih nove mestne naselbine, marveč so se naselili v obstoječih ter jih preoblikovali z elementi, ki so bili značilni za islamski način življenja. Sem štejejo: mošeja z medreso, kopel z bolnišnico in vodovodom, bazar s prodajalnami cehovsko povezanih obrtnikov in trgovcev, samostan dervišev z ljudsko kuhinjo in karvanserajem, ki pa je bil pogosto samostojna ustanova. Mesta so bila sedeži številnih upravnih oblastev in središče trgovine, kjer pa je prišlo družbeno nasprotje med vodilno muslimansko plastjo in rajo najbolj do izraza. Z razkrojem države in nazadovanjem vodilne plasti je ugašalo tudi življenje turškega mesta v jugovzhodni Evropi razen v Bosni in Hercegovini. A. Sućeska (Sarajevo) se je omejil na »Pravni položaj prebivalcev mest v Bosni in Hercegovini pod Osmani [1463—1878]« (84—99), ni pa prinesel novih ugotovitev. Tudi se je izognil vprašanju o nastanku in razvoju mest pod osmansko oblastjo. Preseneča njegova trditev, da je velik del bosenskih mest nastal šele v času turške oblasti.

J. Matl (Gradec) si je izbral za temo »Funkcijo kulturnega izžarevanja mesta v jugovzhodni Evropi« (100—112). Ob dobrem poznavanju literature in spretnem povezovanju dejstev iz kulturne zgodovine kramlja avtor o vplivu določenih mest za razvoj kulture v tem delu Evrope. L. Sziklay (Budimpešta) je skušal z vidika primerjalne zgodovine književnosti pod naslovom »Sožitje in sodelovanje raznih kultur jugovzhodne Evrope v mestih Buda in Pešta ob pričetku 19. stoletja« (113—127) dojeti književnost narodov jugovzhodne Evrope kot poseben tip v zgodovini evropske književnosti. Za svoj poskus je izbral predhodnici današnje Budimpešte v času, ko so zoreli prebivalci v narodnosti v modernem smislu. Poleg Madžarov so se tu udeleževali Srbi, Romuni in Nemci. Poseben pomen pripisuje avtor Janu Kolláru. Pod površino narodnostne borbe je odkril sožitje in medsebojno vplivanje raznih narodov, ki je dalo v književnosti svojevrstne rezultate. V. Paskaleva (Sofija) se je omejila na »Bolgarsko mesto v 18. in 19. stoletju [do 1878]« (128 do 145). Glede kontinuitete ponavlja trditve V. Velkova. Poudarila je močan agrarni značaj bolgarskih mestnih naselbin, ki so bile vključene v osmanski fevdalni sistem (has, timare, vaqf). Čeprav je turška država od 17. stoletja dalje notranje razpadala, je bil prehod h kapitalizmu sila počasen. Šele s hatišerifom iz l. 1839 so bila mesta izvzeta iz fevdalnega sistema in podrejena osrednji vladi. Manjkala je dinamika industrializacije. I. Ionascu (Bukarešta) je prikazal »Razvoj Bukarešte v 18. in 19. stoletju« (146—160). Izhaja od vlaške kneževine, ki se je utrdila v 14. stoletju. Njeni knezi so prinesli politično in upravno središče dežele iz gričevja v ravninsko vas ob Dimbovici, ki je postala zaradi ugodne lege ob trgovskih poteh zarodek Bukarešte, ki se pod tem imenom prvič omenja 1459. Njeno rast spremlja od 16. do 19. stoletja, ko je postala z združitvijo Moldavije in Vlaške glavno mesto Romunije.

Jos. Zontar

Sima M. Čirković, **Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba.** Posebno izdanje SANU, knj. CCCLXXVI, Beograd 1964, str. 309.

Malo je monografij o znanih osebnostih srednjega veka v naši historiografiji. Medtem, ko so veliki bosenski fevdalci Hrvoje Vukčić, Sandalj Hranić, Pavle Radenović in Radoslav Pavlović našli svoje zgodovinarje v osebnostih Ferda Šišića, Jovana Radonića in Alekse Ivića, je ostal Stefan Vukčić precej zanemarjen, čeprav je tudi on privlačil pozornost naših zgodovinarjev. Prva zgodovinska dela, v katerih je hercegu Stefanu posvečena zaslužena pozornost, so dela Mavra Orbinija in Jakova Lukarevića. Ilirion Ruvarac je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja nameraval obdelati zgodovino dinastije Kosač. Prvi, ki se je tega dela lotil, je bil Ljuba Jovanović. Najprej je v posebni razpravi obdelal »Ratovanje hercega Stjepana sa Dubrovnikom«, (Godišnjica Nikole Čupića, 1888, X, str. 87—198), nato pa je poskušal prikazati Stefanovo življenje in delovanje v delu »Stjepan Vukčić Kosača« (Glas SANU, XXVIII, 1891), vendar je prišel le do leta 1445. Osnovne linije njegovega delovanja in glavne dogodke njegovega življenja je sicer na kratko, vendar precizno obdelal Konstantin Jireček v svoji »Istoriji Srba«. Njegovi rezultati predstavljajo začetno bazo za nadaljnja raziskovanja. V specialnih razpravah so obdelali posamezna vprašanja njegovega življenja B. Poparić, J. Radonić in M. Dinić.

Kljub vsem poskusom, ki so precej enostranski in fragmentarni, ni bilo v naši zgodovinski znanosti kritične monografije o hercegu Stefanu. Vzrok temu ni pomanjkanje gradiva. O njem obstaja veliko zgodovinskega materiala, čeprav ta ne izhaja z njegovega teritorija oziroma iz njegove pisarne. Da je S. Č. lahko podal novo in zelo precizno sliko o tej najbolj dinamični in morda najzagonetnejši osebnosti srednjeveške Bosne, se ima v prvi vrsti zahvaliti ohranjenosti Dubrovniškega arhiva. Tesni stiki hercega Stefana z Dubrovnikom so zapustili v dubrovniških arhivskih knjigah veliko sledov. S. Č. je uspelo iz mnogih serij dubrov. arhiva, ki jih je sistematično pregledal, odkriti in zbrati tiste podatke, ki v zelo jasni luči prikazujejo življenje in delo hercega Stefana. Pri obdelavi svojega dela je avtor pritegnil tudi tiskane izdaje gradiva iz beneških arhivov ter podatke, ki jih je odkril v nekaterih drugih italijanskih arhivih. Spisek uporabljenih virov in literature opozarja na izčrpnost obdelane problematike.

Celotno življenje hercega Stefana obdela avtor v XII poglavjih. Začenja s časom, ko se Stefan Kosača pojavi po smrti Sandalja na njegovem prestolu kot njegov naslednik, konča pa z njegovo smrtjo. V njegovem razpravljanju prevladuje politična zgodovina, kjer je podan zelo podroben kronološki pregled dogodkov. V ospredju je politično delovanje Stefana in njegov odnos do bosenskega vladarja — v njegovem času so se izmenjali kar trije: Tvrtko II, Tomaš in Stefan Tomašević — Benetk, Ogrske, Turkov, članov rodbine Pavlovićev in Vladkoviće, despota Đurđa in neapeljskega kralja Alfonza.

Stefanov oče Vukac Hranić je živel in deloval v senci svojega močnejšega brata Sandalja. Ko je Stefan prevzel po stričevi smrti oblast v Humu, je naletel na precejšnje težave pri utrjevanju oblasti. Nasprotnike je imel v ogrskem vladarju Sigmundu (ta mu je hotel iztrgati Hum), v Radoslavu Pavloviću, Benečanih (ti plenijo Novi) in Dubrovčanih. Že takrat išče pomoči pri Turkih, ki so mu edini naklonjeni.

Kmalu po nastopu vlade pride v spor z Radoslavom Pavlovićem. S. Č. v zvezi s tem korigira prikazovanje njunih odnosov v naši historiografiji. Kljub temu, da ni konkretnih podatkov o miru med obema vojskujočima se strankama, vse ohranjeno arhivsko gradivo vsiljuje sklep, da vojna ni trajala neprekinjeno do leta 1439, ampak da je prišlo do pomiritve že prej. Seveda se pozneje sovražnosti med obema fevdalcema obnovijo in trajajo do smrti Radoslava Pavlovića (konec nov. 1441).

Prva leta Stefanove vlade so izpolnjena s težnjami za razširitev ozemlja. Priključi Omiš in Poljice, iztrga Trebinje iz rok Radoslava Pavlovića in se vmeša v notranje borbe v Zeti. Posegi v Zeti zaostrijo odnose z despotom

Đurđem. Z izgubo Zete — v borbi za te predele se Benečani povezujejo s Crnojevići — se konča Stefanov boj za razširitev ozemlja.

Menjava na bosenskem prestolu je privedla do novih nemirov v Bosni, v katere se je vpletel tudi Stefan. Nastopil je proti novemu kralju Tomašu ter se postavil na stran pretendenta za krono Radivoja, ki so ga podpirali Turki. Novi kralj ni našel podpore na Ogrskem. Grofje Celjski, ki so po pogodbi med Hermanom Celjskim in kraljem Tvrtkom leta 1427 razširili svoje pravice na bosensko krono, se povežejo tedaj s sovražniki kralja Tomaša. Tako se začena direkten poseg Celjskih v bosenske notranje zadeve in povezava s Stefanom. Vojna z Benečani, na stran katerih se je postavil kralj Tomaš, je bila za Stefana neugodna. Da bi ohranili svoj položaj, se Stefan povezuje z Italijo (Genovo, Neapeljsko kraljevino — Alfonzom V.). Močnega zaveznika najde Stefan v tem času tudi v Ogrski.

V petem poglavju se dotakne avtor titule herceg, ki jo je leta 1448 prevzel Stefan. S. Č. ugotavlja, da so v zgodovini pisju redka vprašanja, na katera so dajali toliko odgovorov kot na vprašanje od koga je dobil Stefan omenjeno titulo. V začetku našega stoletja je prišel A. Ivić s skrbnim pretresom virov do precej neobičajnega zaključka, ki do danes ni bil ovržen ali dopolnjen. Dognal je, da si je titulo herceg Stefan nadel sam. Od Turkov je dobil le potrditev in priznanje. S. Č. v svojih izvajanjih samo podkrepi Ivičeva dognanja.

Peto in šesto poglavje sta v precejšnji meri posvečeni gospodarskemu razvoju hercegovih dežel. Ugotavlja, da pade začetek izvoza zelo pomembne surovine crvca (chremixi) v leto 1447. S. Č., kot tudi ostali zgodovinarji, smatra, da je to danes bliže nepoznana organska materija, ki je služila za barvanje tkanin. Zdi se mi, da vprašanje izvora crvca in njegove uporabnosti, ni še dokončno pojasnjeno. Glavni trgovec s crvcem je bil ovržen sam. S povečevanjem carine je Stefan močno prizadel dubrovniško trgovino. Težke ovire za dubrovniško trgovino predstavljajo tudi razne novosti v zvezi z najemanjem tovornikov, podanikov hercega Stefana. V tej zvezi govori avtor o fiskalni politiki hercega Stefana ter prinaša zanimive podatke o davkih v njegovi deželi. Ugotavlja, da je domače gospodarstvo zelo trpelo, ker ni bilo na razpolago dovolj zlatega denarja.

V okviru proučevanja ekonomskega razvoja hercegovih dežele je interesantna ocena hercegovih gospodarskih ukrepov. Na osnovi neke dubrovniške pritožbe madžarskemu kralju je prevladovalo v naši historiografiji prepričanje, da je skušal herceg Stefan z raznimi merami osvoboditi svojo deželo dubrovniškega posredništva. Herceg, po mnenju S. Č., ni imel namena preprečiti trgovskega prometa, pač pa okrepiti svojo komoro oziroma finance.

Zelo podrobno govori S. Č. o razvoju mesta Novi, predvsem o delovanju tkalnice sukna. Ta začne obratovati marca 1449. Herceg sam prevzame nase skrb za nabavo surovin. S. Č. najavlja, da bo hercegov težave in uspehe v zvezi z gospodarskim razvojem mesta Novi prikazal v posebni razpravi. Poudarja tudi, da ni znano, na kakšen način je bila organizirana proizvodnja sukna, kako je sodeloval herceg pri dohodkih in kam so pošiljali izdelke. (Opozorjam na svojo razpravo »Sukno iz Hercegnovega«, Zgod. časopis, letnik XIX-XX, 1965-66, str. 181—185).

Neposredno škodo sta prinašala Dubrovniku naslednja hercegov ukrepa: 1) odpiranje trga soli v Sutorinu in 2) privilegij o osvoboditvi dolžnikov. Poleg tega je Stefan povečal carino za živino in sprožil spor v zvezi z zakupnino za carino v Drijevu. Dubrovčani na vse to reagirajo tako, da ustavijo vsjo trgovino prek hercegovih dežel. Ta prepoved dobi leta 1450 karakter blokade.

Posledica te prepovedi je nastop trgovcev iz hercegovih dežel. Področje Kosać je imelo več trgovskih središč. Med najpomembnejša spadajo Foća, Goražde in Cernica. Avtor postavlja vprašanje, kakšen rang so imeli ti domači trgovci in s kakšnimi sredstvi so razpolagali. Ugotavlja pa, da je bil med njimi le en veliki trgovec, to je bil sam Stefan. Prikaže vse vidike hercegov osebne gospodarske in trgovske dejavnosti. Zelo podrobno opiše delovanje in aktivnost domačih trgovcev. Slika o domačih trgovcih je žal enostranska, ker

je izdelana na podlagi dubrovniškega arhivskega gradiva (predvsem na podlagi knjig zadolžnic) in prikazuje samo njihovo delovanje na dubrovniškem tržišču.

Ceprav tvorijo Vlahi znaten del prebivalstva hercegove dežele, je avtor vse premalo pozornosti posvetil njihovi vlogi in položaju. Nekatera vprašanja o vlaškem katunu na hercegovem področju je obdelala Desanka Kovačević-Kojić v razpravi »Srednjovekovni katun po dubrovačkim izvorima« (Simpozijum o srednjovekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g., Sarajevo 1963, str. 121—140), ki jih bo treba upoštevati.

Kot rdeča nit se skozi razpravo vlečejo odnosi z Dubrovnikom. Spor z Dubrovnikom povzročijo roparski napadi na dubrovniški teritorij in zahteva hercega o korekturi meje na škodo Dubrovnika. Spori se poglobijo v zvezi z ekonomsko aktivnostjo Stefana. Podrobno je obdelana vojna med Dubrovnikom in hercegom Stefanom, ki se je začela junija 1451, končala pa maja 1454. Prikazana je diplomatska aktivnost in spretnost Dubrovčanov, ki so uspeli izolirati hercega in povzročiti razdor v njegovi rodbini. Upor sina Vladislava je spravil hercega v zelo težak položaj.

Na koncu svojega razglabljanja o hercegu Stefanu je skušal avtor posvetiti nekaj misli analizi Stefanove osebnosti in njegovega karakterja ter oceni njegove zgodovinske vloge. Žal je pri tem naletel na precejšnje težave, kajti o njem ni ohranjen noben sodobni pripovedni vir.

Ignacij Voje

Marko Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967, str. 301.

Zgodovinski razvoj Dalmacije nam je v svojih delih v precejšnji meri osvetlil Grga Novak.¹ Z novih zornih kotov in s pritegnitvijo novih virov pa se je v svoji doktorski disertaciji lotil Marko Šunjić obdelave najusodnejšega obdobja v zgodovini Dalmacije, obdobja, ko se dokončno utrdi beneška oblast.

V uvodnem poglavju nam avtor predstavi uporabljene vire in literaturo. Poleg objavljenih virov je posebno interesanten prikaz neobjavljenega beneškega arhivskega gradiva, ki ga je Š. pritegnil v svojem delu. Opozarja, da je bilo mnogo dragocenega gradiva uničenega. Tako se iz XV. stol. ni ohranilo nobeno poročilo knezov in sindikov, ko so po povratku iz Dalmacije predali svoje funkcije. Na drugi strani pa je avtorju uspelo odkriti gradivo, za katerega je Š. Ljubić, ko je zbiral gradivo za »Listine«, smatral, da je izgubljeno. M. Š. podaja pregled serij iz Beneškega arhiva, ki jih je pregledal za obdobje od 1409 do 1499. Uspelo mu je odkriti mnoge dokumente, ki kljub sistematičnemu izdajanju gradiva, Beneškega arhiva, še niso bili odkriti.

Za proučevanje Dalmacije v XV. stol. nudi obilo gradiva Zadarski arhiv, v katerem danes hranijo vse arhive dalmatinskih mest. Žal se je ohranilo do danes iz teh arhivov zelo malo gradiva za XV. stoletje. Popolnejše je le gradivo notarskih pisarn.

Vse gradivo, ki ga hranijo v arhivih v Benetkah in Zadru, vsebuje v glavnem različne sklepe, vlade, navodila, ki so jih dajali knezom pri prevzemanju dolžnosti, navodila sindikom in vojaškim starešinam, vsebuje nadalje sodne spise in pritožbe na sodbe, prinaša podatke o odnosih s sosedi, o sporih plemičev s pučani, o nezadovoljstvu plemstva z beneško upravo, o ekonomskih, zdravstvenih in kulturnih razmerah, nadalje sklepe plemiških skupščin, oporoke itd. To gradivo po obsegu ni majhno, je pa za raziskovanje težko in ne-hvaležno, ker je enostransko in zaradi velikih praznin ne daje odgovora na vsa vprašanja. Obdelava tega raznovrstnega gradiva je od avtorja terjala veliko mero potrpljenja in dolgotrajnih naporov.

Žal, moramo ugotoviti, da avtor pri obdelavi svoje teme ni upošteval tudi gradiva iz dubrovniškega arhiva. To gradivo daje do neke mere odgovor na nekatera vprašanja ekonomske problematike Dalmacije. Kljub temu, da so bili

¹ Opozoril bi na tri obsežna dela Grga Novaka o zgodovini Dalmacije: »Prošlost Dalmacije«, I. in II. del, Zagreb 1944; »Povijest Splita«, I. in II. del, Split 1957, 1961; »Hvar kroz stoljeća«, Zagreb 1960.

dubrovniški trgovci pri svojem poslovanju usmerjeni v zaledje, vendar stikov z Dalmacijo niso povsem zanemarili.

Na koncu uvodnega poglavja prinaša avtor zelo bogat spisek domače in tuje literature o Dalmaciji. Pogrešamo podrobnejšo oceno glavnih del o Dalmaciji. Na kratko sicer opozarja na karakteristike iredentistične historiografije v času politične borbe za Dalmacijo.

Knjiga je razdeljena na devet poglavij, v katerih avtor obravnava politična (širjenje beneške oblasti, utrjevanje meje), gospodarska, družbena in etnična vprašanja.

Drugo poglavje predstavlja nekakšen uvod v samo razpravljanje. Avtor ugotavlja da so ekonomsko-politični interesi Benečanov predstavljali osnovo za njihovo politiko na Jadranu. Poudarja, da postane jadranska obala zaradi izrednega pomena pravo jabolko spora med dvema velikima silama, med Benečani in Ogrsko. Orožje močnejšega je odločalo o njeni usodi. Z monopolizacijo celotnega prometa na Jadranu so skušale Benetke onemogočiti vsako konkurenco in preprečiti svobodno plovo. Dalmatinska mesta so iskala zaščito pred to beneško akcijo pri gospodarjih svojega zaledja. Izvajanja M. Š. je danes treba izpopolniti s sintezo pokojnega prof. J. Tadića o odnosih med Dalmacijo in Benetkami.² V tej razpravi Tadić še posebno poudarja tehnično plovne prednosti vzhodne jadranske obale, zaradi katerih je naša obala pritegnila trajno pozornost Benetk.

V tretjem poglavju (obdobje od 1382 do 1409) opisuje Š. dogodke na Ogrskem, ki so sledili smrti kralja Ludvika I. Dinastično krizo na Ogrskem spremljajo Benetke z največjo pozornostjo. Avtor posveti precej prostora stališču Benetk do akcije Ladislava Neapeljskega v Dalmaciji, da bi si zagotovil prestol na Ogrskem. Povsem naravno je, da postanejo Benečani zaveznik Sigmundov iz strahu, da bi neapeljski pretendent na ogrsko krono onemogočil beneške načrte na Jadranu. V teh konfliktih je zelo na kratko prikazana vloga Bosne. Posamezna dalmatinska mesta (Pag, Split, Zadar) že leta 1401 dajejo iniciativo za uvedbo beneške oblasti. Zelo podrobno so opisani pogovori o prodaji Dalmacije med Benetkami in Ladislavom Neapeljskim. Od prve ponudbe do sprejetja pogodbe (julij 1409) je minilo leto dni. V tem času je Ladislav izgubil podporo Bosne in del svojih oporišč. Odpadla so mesta Šibenik, Trogir in Nin. Prav te okoliščine so pomagale Benečanom, da so zmanjšali odkupno ceno na 100.000 dukatov, vendar so pozneje pri uveljavljanju svojih pravic naleteli na velike težave.

Benečani so dobro pazili, da ne sprejmejo mest iz rok predstavnikov mestnega prebivalstva, ampak od prejšnjih oblastnikov. Od predstavnikov Ladislava so dejansko prevzeli le Zadar. Nadaljnji potek zasedbe Dalmacije se v nekaterih zgodovinskih delih prikazuje kot enkratno dejanje, na kar posebej opozarja M. Š. Zasedanje Dalmacije od strani Benečanov je trajalo celo desetletje in je bilo izpolnjeno s težkimi borbami. O teh borbah razpravlja M. Š. zelo podrobno in prinaša veliko novih podatkov.

Do konca leta 1409 so Benečani brez večjega odpora zasedli Cres, Nin in Rab, medtem ko je nadaljnje zasedanje Dalmacije ovirala vojna s kraljem Sigmundom. Benečani so naleteli na žilav odpor Šibeničanov, kljub temu, da je bilo mesto notranje razdeljeno na stranke, ki so se med seboj borile. Mesto Šibenik so osvojili šele leta 1412. To je edini beneški uspeh do sklenitve petletnega premirja leta 1413. Borbi za Šibenik posveča avtor še posebno pozornost. Trogir, Split in otoke Brač, Hvar in Korčulo so Benečani zasedli šele v drugi fazi vojne za Dalmacijo leta 1420. Posebej je prikazano širjenje beneške oblasti na Omiš, Poljice ter Krajino, kar pa se je zgodilo v povsem drugačnih okoliščinah.

Premike in spremembe meje v beneški Dalmaciji do konca XV. stol. obravnava avtor v naslednjem poglavju. Benetke namreč niso smatrale meje iz leta 1420 kot dokončne, ampak so izkoristile vsako ugodno priložnost, da dose-

² Jorjo Tadić, Venecija i Dalmacija u srednjem veku, JIČ 3-4, 1968, str. 5-18.

žejo linijo, ki bi nudila strateške prednosti in zagotavljala varnost obalnih posesti. Prihod Turkov v osrčje Balkana — po zasedbi Bosne leta 1463 — pomeni nov element nevarnosti za beneško mejo v Dalmaciji. Turški vpadi v beneško Dalmacijo, ki so se začeli leta 1468, so trajali vse do konca stoletja. Rezultat vojne s Turki, ki se je začela sredi leta 1499 pa je bil zelo neugoden za beneško posest v Dalmaciji. V miru konec leta 1502 so se Benečani odrekli Makarski krajini. Reka Cetina je postala nova meja. Na levi strani je ostal v beneških rokah le Omiš in trdnjavi Visući ter Starigrad. V času, ko so bili Turki na vrhuncu svoje moči, je beneška Dalmacija obsegala zelo ozko obalno področje, na katerem so se nahajala stalno ogrožena mesta. Beneška posest v Dalmaciji obsega le še okrog 700 km². Starejše, predvsem iredentistično zgodovino pisje ni priznalo te teritorialne spremembe ali pa se je izognilo obravnavi omenjene problematike. Zamerimo lahko M. Š., da knjigi ni priložil geografske karte Dalmacije, na kateri bi lahko vrisal vse teritorialne spremembe, upravna področja in glavne komunikacije.

Posebno pozornost je avtor posvetil organizaciji beneške oblasti. Poglavlja o teh vprašanjih so v njegovem delu najbolj obdelana in prinašajo največ novosti. Večji del je posvečen opisu beneških organov oblasti, manjši del pa ostankom samoupravnih teles. Benečani niso uničili vseh elementov samouprave, na katere so naleteli. Prizadevali so si, da nekaj teh elementov ohranijo in prilagodijo svojim potrebam. Avtonomne komune so izginile, vsa oblast je bila koncentrirana v centru države. V administrativni razdelitvi Dalmacije so Benečani obdržali prejšnjo podlago. Pomembnejši otoki in distrikti okrog mest na kopnem so sestavljali dvanajst občin. Pomemben delež v poslovanju lokalne uprave je v teh občinah pripadel plemiškim skupščinam, ki so po izgubi zakonodajne funkcije bolj in bolj postajale posvetovalni organ. Spreminjale so se v konservativni tabor, ki se je boril za ohranitev stanovskih privilegijev. Najpomembnejši državni funkcionarji, kot so knez, njegov pomočnik in blagajnik državnih dohodkov, so prihajali iz Benetk. Na njihovo izvolitev plemiški zbori nio imeli nikakršnega vpliva. Posebej obdela funkcijo kneza v posameznih mestih, funkcijo, njegovega pomočnika in blagajnika, posebej pa govori o sodstvu in vojaški organizaciji.

Poglavje o ostankih samoupravnih teles predstavlja pomemben prispevek k socialni zgodovini dalmatinskih mest in otokov. Vrača se k vlogi plemiške skupščine in opozarja, da Benečani niso samo ohranili te samoupravne organe, ampak so jih ustanavljali tudi v mestih, kjer jih prej ni bilo (npr. na Pagu). Tako je pod okriljem Benečanov umetno nastajalo plemstvo. Vse to je bila posledica nedokončane družbene diferenciacije in ekonomske slabosti plemstva v predbeneškem obdobju.

Pučani iz vse Dalmacije so vztrajno zahtevali, da se omeji vloga plemiških skupščin ter s takšnimi zahtevami podpirali stališče Benečanov. Kot protiutež plemičem so se pučani organizirali v bratovščine, ki pa so imele pretežno versko-humanitarni karakter.

Na mestnem področju lahko vsaj deloma rekonstruiramo ostanke samoupravnih organov. Mnogo težje pa je, kot ugotavlja avtor, izločiti in označiti ostanke samoupravnih institucij v vaseh ter odgovoriti na vprašanje, kako je tam funkcionirala beneška oblast in na katere sile se je opirala. Vaščani so se občasno zbirali na sestankih, ki so jih imenovali »posoba«. Ko M. Š. analizira ta izraz ugotavlja, da je že davno izginil iz hrvatskega jezika in ni znan njegov pomen. Takšno telo se je po mnenju M. Š. sklicevalo, da izvršuje akte in odločbe državne oblasti, da voli opolnomočence, ki zastopajo kolektivne interese vasi in da razpravlja in odloča o vaških zadevah. Včasih so na takšnih zborih volili tudi vaške starešine. Ponekod (severna Dalmacija) so se vasi združevale v posebne zveze-lige. Glavna naloga teh lig je bila, da pomagajo mestnim oblastem pri vzdrževanju reda, da preprečujejo zločine in obvarujejo svoje člane pred krajo in ropom. Samoupravne institucije so se najbolj ohranile v Poljicah. Vasi na tem področju so se upravljale po svojih običajih in po statutu, ki je bil v Benetkah sprejet brez težav.

Politične razmere v beneški Dalmaciji obdela avtor z dveh vidikov. Zanimiva ga odnos prebivalstva do beneške oblasti in odnos beneške oblasti do sporov med plemiči in pučani. M. Š. odklanja tezo iredentističnih zgodovinarjev, ki organizirane manifestacije za beneško oblast, zlasti cerkvene manifestacije, smatrajo kot izraz narodnega razpoloženja v Dalmaciji v XV. stoletju. Pravo razpoloženje do Benečanov ni bilo enako v vseh družbenih slojih, niti ne znotraj posameznih slojev. Žal maloštevilni in enostranski viri ne omogočajo, da bi dovolj globoko prodrli v politične razmere v Dalmaciji, še posebej velja to za razmere na vasi. Kmetom ni bilo mar, čigavo suverenost priznava njihov gospodar, bili pa so na strani Benečanov in jih aktivno podpirali. Benečani so branili njihovo zemljo pred vpadi od zunaj.

Bolj jasne so razmere v mestih. Plemstvo je sovražno gledalo na beneško upravo, medtem ko so se pučani postavili na stran Benečanov. V plemiških krogih so se kovale zelo nevarne zarote proti beneškemu režimu, zato so Benečani proti takšni opoziciji zelo ostro nastopali. Avtor prinaša številne podatke o konfinacijah plemičev dalmatinskih mest v Benetke, kar je povzročilo ekonomsko propadanje številnih dalmatinskih plemiških rodbin.

V času beneške oblasti je prišlo do pogostih sporov med plemstvom in pučani. Beneška oblast je mirila te družbene spore, čeprav je nezadovoljstvo izkoriščala na ta način, da je držala plemstvo pod kontrolo.

Relativno skromno mesto v knjigi je avtor posvetil ekonomskemu življenju v Dalmaciji v XV. stoletju. Upoštevati bo treba nekatere Tadičeve ugotovitve.³ Tadić odklanja tezo o beneški ekonomski eksploataciji Dalmacije ter vlogi Benetk v tranzitnem prometu med balkanskimi deželami in jadransko obalo. Mnogo podatkov o trgovanju dalmatinskih mest z Bosno najdemo tudi v disertaciji Desanke Kovačević-Kojić,⁴ ki jih M. Š. ni upošteval. M. Š. je obdelal predvsem državne dohodke in trgovino. Ni se dotaknil nekaterih pomembnih gospodarskih panog kot na primer; obrti, pomorstva, ribištva, agrarne produkcije. Ko obravnava državne dohodke, M. Š. loči v Dalmaciji dve področji. Na prostoru od Raba do Trogira je vse občinske dohodke prevzela država proti obvezi, da sama vzdržuje delovanje komunalnih služb. Split, Hvar, Brač in Korčula ostanejo gospodarji prejšnjih dohodkov in sami plačajo kneza in druge uradnike. Posebej se zaustavi pri stari ogrski taksi tridesetini, ki so jo prevzeli tudi Benečani. Najpomembnejši del državnih dohodkov v Dalmaciji je prihajal od prodaje soli. Benečanom ni uspelo, da bi sredstva iz dalmatinskih virov zadostovala za pokrivanje največjega dela stroškov in izdatkov. M. Š. prinaša zanimiv podatek za Zadar. V začetku XVI. stol. so dohodki zadarske blagajne znašali 42.640 liber, izdatki pa 65.481 liber.

Sprememba mednarodnega položaja konec XIV. in v začetku XV. stol. je pomenila udarec za trgovino, ki so jo italijanska mesta razvijala z Vzhodom. Benečani ne trgujejo več direktno z azijskimi trgovci na področju Črnega morja, ampak se obračajo na muslimanskega posrednika v lukah Sirije in Egipta. Nove težave povzročijo turška osvajanja v Levanti. V teh spremembah in težavah vidi M. Š. vzrok za omejevanje svobodnega izvoza iz dalmatinskih mest. Beneška vlada je občasno prepovedovala vsako trgovino s sovražniki Benetk. Prišlo je tudi do prepovedi izvoza važnih artiklov z Balkana v vse druge kraje razen v Benetke. Dalmacija postane tržišče samo za beneške finalne proizvode. Posebej to velja za vedno bolj iskane tkanine. Povečanje carine za tuje sukno v višini 10% je naperjeno predvsem proti prodaji in tranzitu dubrovniškega sukna. Na gospodarsko življenje vplivajo neugodno še nekatere druge okoliščine, kot npr.: blokada Ogrske v času kralja Sigmunda, turška osvajanja in napeti odnosi z nekaterimi hrvatskimi bani. Ugotovitve M. Š. potrjujejo doslej znano tezo, da je beneška oblast presekala normalni ekonomski razvoj dalmatinskih mest in zavrla njihov razvoj. V Dalmaciji so občutili stalno pomanjkanje denarja, kar je povzročilo naraščanje

³ J. Tadić, n. d.

⁴ Desanka Kovačević, Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni, ND BiH, Djela knj. XVIII, Sarajevo 1961, str. 216.

števila dolžnikov. Problem neizplačanih obveznosti v Dalmaciji je postal ne-rešljiv problem za Benetke. Izhod iz siromaštva so mnogi Dalmatinci iskali izven svoje domovine. Vstopali so v beneško vojaško službo v Italiji ali se zaposlili kot mornarji na galejah.

Iz celotnega konteksta razprave nekako izpadata dve poglavji: »Osvrt na grad i selo« ter »Prosvjeta i zdravstvo«. V obeh poglavjih prinaša Š. sicer veliko novih podatkov, se je pa žal dotaknil le nekaterih vprašanj.

V kratkem, toda izčrpnem poglavju obdela avtor zelo delikatno vprašanje, vprašanje etnične strukture beneške Dalmacije. Polemizira s predstavniki iredentistične historiografije, ki nasprotujejo še danes (npr. Antonio Teja v novejšem delu) ugotovitvam K. Jirečka o izginenju romanskih staroselcev in poslovanjenju dalmatinskih mest. Z vrsto novih dokumentov Š. osvetljuje razširjenost slovanskega elementa v starih dalmatinskih mestih. Romansko prebivalstvo je v veliki meri vezano na patriciat, vendar je v XV. stol. zelo malo rodbin, ki bi lahko vezale svoje poreklo v predсловansko obdobje. Njihovo mesto prevzamejo italijanske rodbine, ki jih je v Dalmacijo privabljal gospodarski vzpon XIV. stoletja.

V zaključnem poglavju M. Š. povzame najpomembnejše ugotovitve svojih raziskav. Na koncu je dodan register osebnih in krajevnih imen.

Knjiga je pisana dovolj pregledno in jasno. Pogrešamo le posebno poglavje o družbenih odnosih in agrarnih odnosih, kajti podatke o teh vprašanjih je Š. vpletel med ostala poglavja. Delo M. Š. zasluži vso pozornost in mora najti odmev v našem zgodovinopisju. Avtor je pisal svoje delo v času, ko je bila ugodna atmosfera za oceno raznih vprašanj in problemov o najbolj kritičnem obdobju dalmatinske zgodovine. Zato se je lahko tudi otresel raznih predsodkov. Pri čitanju knjige dobimo občutek, da je M. Š. zavzel nepristransko in objektivno stališče.

Ignacij Voje

P. Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, zvezek četrti. Viri za zgodovino Slovencev, knjiga četrta, Ljubljana 1963, str. 472, 4 zemljevidi v prilogi.

Zbirka virov za zgodovino Slovencev, ki jo je začel objavljati akademik M. Kos in je zaobjela doslej srednjeveške urbarje, se je z navednim delom povečala za četrto knjigo. Objavljeni urbarji zajemajo ozemlje celotnega loškega in klevevskega gospostva freisinških škofov in se s prejšnjimi Kosovimi izdajami urbarjev salzburške nadškofije in Slovenskega primorja zlivajo v že lepo celoto. S temi izdajami se je namreč glede agrarne problematike na naših tleh pokrilo že precejšen del slovenskega ozemlja. Če upoštevamo še druge starejše domače in tuje izdaje urbarjev in tekoče tovrstne publikacije avstrijskih zgodovinarjev, v katerih so objavljali tudi urbarje s slovenskega ozemlja Koroške in Štajerske,¹ bi mogli celo reči, da so prav urbarji med viri za starejšo zgodovino Slovencev doživeli najširše publiciranje. Zeleti bi le bilo, da bi se izdajanje urbarjev in njim sorodnih virov v okviru našega zgodovinopisja načrtno nadaljevalo.

Avtor, ki je najboljši poznavalec zgodovine loškega gospostva in freisinške posesti na Slovenskem nasploh, je v tej knjigi objavil vse do danes ohranjene srednjeveške loške in klevevske urbarje in fevdne knjige (Noticia bonorum de Lonka, ok. 1160; urbar loškega gospostva, 1291 in 1318; urbar klevevskega gospostva, ok. 1306 in 1318; seznam obveznosti podložnikov v godeški, koroški in gadmarski županiji, ok. 1360; fevdna knjiga iz konca 14. in začetka 15. stoletja), dalje računski knjigi loškega (za leti 1396/7 in 1437/8) in

¹ Npr. Österreichische Urbare, III. Abteilung, Urbare geistlicher Grundherrschaften 4. Band, Die mittelalterlichen Stiftsurbare der Steiermark, I. Teil, B. Roth-H. Pirchegger-W. Sittig, Seckau, Pettau, Wien 1955. Österreichische Urbare, III. Abteilung, Urbare geistlicher Grundherrschaften, 3. Band, Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens, II. Teil, W. Fresacher, Die mittelalterlichen Urbare des Benediktinerstiftes St. Paul in Kärnten 1289/90 und 1371/2, Wien 1968.

računsko knjigo klevevškega gospostva (leto 1395/6) ter v glavnem v izvlečkih tudi urbar loškega gospostva za leto 1501; z njim je sicer posegel že v novi vek, vendar smiselno zaključil objavo omenjenih virov.

Besedilo objavljenih virov je pisec na eni strani pojasnil s številnimi opombami, ki se nanašajo na tekstne in jezikovne posebnosti originala, na ugotavljanje v tekstu omenjenih oseb — seveda ne podložnikov — in zlasti lokalizacijo v tekstu omenjenih krajev; ti so skoraj v celoti razrešeni.² Teh opomb je k besedilu virov (na 239 straneh) kar 2587. Že samo ta podatek kaže na izredno obsežno opravljeno delo, na veliko poznavanje obravnavane snovi in silno natančnost avtorja. Na drugi strani pa objavo navedenih virov osvetljuje in hkrati uvaja uporabnika v delo obsežna uvodna razprava na 99 straneh s 400 opombami. Avtor je v njej najprej prikazal posebej freisinško posest na Gorenjskem in posebej posest na Dolenjskem. Temu sledi podroben opis organizacije obeh freisinških posestev: loškega in klevevškega gospostva, ki se je zaradi svojih posestnih in gospodarskih posebnosti razlikovalo od loškega tudi v svojem notranjem ustroju, nato pa prikaz družbene strukture in pravnega položaja podložnikov. V zadnjem poglavju uvoda je avtor obravnaval prostorninske, dolžinske in utežne mere; ploskovne mere pa so bile v virih izražene z delovnim časom — dnino (torej z zemljiščem, ki ga je bilo mogoče obdelati v enem dnevu). V njem daje tudi izredno pestro podobo denarja, ki je bil v obtoku na obeh gospostvih, in denarnih števnih enot, ki so bile v tem obdobju v veljavi, ter prikaže razvoj denarnih sistemov tega časa. Poseben poudarek je dal pisec obveznostim podložnih kmetov do zemljiškega gospoda in dohodom, ki jih je ta imel od posesti; o tem dajejo sumarno podobo posamezne tabele. V zvezi s tem pa so prikazani tudi gospodarski temelji in produkcija freisinških podložnikov. Uvodno razpravo in opombe na svoj način dopolnjujeta seznam krajev in oseb ter stvarno kazalo, ki obsegata kar nad sto dvokolonsko tiskanih strani; z njima bo vsako delo pri uporabi objavljenih virov zelo olajšano.

Delo dopolnjujejo še štiri zelo ilustrativne karte. Tri zajemajo loško gospostvo in prikazujejo županije in naselja do 16. stoletja, število hub ter končno pustote in odtujene hube. Četrta pa daje posebno stanje klevevškega gospostva konec 14. stoletja.

S tem zapisom želimo vsaj deloma popraviti to, kar je bilo s strani ZČ zamujeno, in po dolgem času opozoriti na to pomembno in doslej avtorjevo najobsežnejše delo, ki je bilo nagrajeno z nagrado sklada Borisa Kidriča za leto 1964.

Ferdo Gestrin

Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapredjenje pomorstva Jugoslavije, knjiga 8 (1970), Zadar, str. 1063.

Pod uredništvom G. Novaka in V. Mašterovića je tudi letos ob proslavi dneva jugoslovanske mornarice izšel zajetni letnik Pomorskega zbornika, že osmi po vrsti. Ta publikacija sama po sebi dokazuje, da Društvo za proučavanje i unapredjenje pomorstva uspešno in po načrtu usmerja svojo dejavnost, s katero si je ustvarilo že velik ugled doma in tudi v tujini. Od tod tudi velik interes za probleme pomorstva in njegove zgodovine pri velikem številu znanstvenih in strokovnih delavcev, ki jih je PZ pridobil za sodelovanje in jih je društvo vključilo med svoje člane.

Kakor v prejšnjih letnikih je tudi vsebina letošnjega PZ zelo raznovrstna. V njem je objavljenih 44 razprav, ki sežejo na različna področja pomorstva, njegove dejavnosti in zgodovine. Večina, tj. 27, jih je s področja družbenih ved, od tega 16 zgodovinskih, 8 iz območja ekonomike in 3 iz prava. Zgodovinske razprave, ki nas tu zanimajo, segajo v vsa obdobja zgodovine pomorstva od prazgodovine in antike (Z. Brusić, Problemi plovitbe Jadranom u

² V zvezi s tem prim. I. Pirkovič, K topologiji freisinške posesti na Dolenjskem, Kronika 9 (1961), str. 174 sl.; isti, Freisinški urbarji, Problemi 2 (1964), str. 263 sl.

predhistoriji i antici, str. 549—568) do 20. stoletja (K. Milutinović, Borba za Rijeku, 1918—1920, str. 757—782) in narodnoosvobodilnega boja v Primorju in med pomorci izven domovine (J. Vasiljević, Koreni partizanske aktivnosti na Jadranu, str. 783—793; V. Uranija, Doprinos otoka Ugljana mornarici narodnoosvobodilačke vojske Jugoslavije, str. 795—808; T. Maštruko, Osnivanje i uloga brodskih odbora na brodovima izvan domovine za vrijeme II. svjetskog rata, str. 809—832).

Več razprav z raznih vidikov in v različnih obdobjih obravnava dubrovniško pomorstvo in pomorsko trgovino. V visoki srednji vek sega bogato dokumentirana in vsebinsko pomembna razprava J. Lučića, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Venecije u XIII stoljeću (str. 569—595). Dubrovniško pomorstvo v 17. stoletju obravnava J. Luetić, Pomorstvo u ogledalu senata dubrovačke republike XVII stoljeća (str. 633—642), a trgovino V. Ivančević, Dubrovačke nabave soli u XVIII stoljeću (str. 657—680).

Na področje skozi stoletja zelo pomembnih povezav jugoslovanskih dežel z italijanskimi, zlasti z Markami, posežeta dve razpravi: I. Mitić, O dubrovačkom konzulatu i trgovini u Ankoni (str. 597—612) in M. S. Traljić, Prilozi poznavanju trgovačkih veza Bosne s Ankonom i Senigalijom u XVII i XVIII stoljeću (str. 643—656). V zvezi s proučevanjem te problematike naj posebej poudarim, da bi bilo treba pri tem v mnogo večji meri uporabljati tudi gradivo, ki ga hranijo italijanski arhivi, ker vsebujejo le-ti izredno veliko podatkov o zvezah med deželami na obeh straneh Jadrana. Šele s pritegnitvijo teh arhivov bi mogli priti do jasnejših in popolnejših spoznanj o obsegu in pomenu vseh teh gospodarskih povezav in o vlogi jugoslovanskih dežel v njih.

Ostalih šest zgodovinskih razprav obravnava zelo različno problematiko. Tematiko v delih Pavla Vitezovića, ki se veže na področje Senja in na Primorje nasploh, je prikazal B. Krmpotić (Vitezovićeve senjska i pomorska tematika, str. 613—632). Z novim arhivskim gradivom je dopolnil poznavanje junaškega dejanja bokeljskega kapetana Petra Želalića iz leta 1760 (ko je na čelu ujetnikov in sužnjev zasegel sultanovo bojno ladjo, kjer je bil ujetnik, in jo pripeljal na Malto) I. Šišević v razpravi Novi podaci o podvigu kapetana Želalića (str. 681—695). Problema kontinentalne blokade na Jadranu se je pod vidikom angleških gusarskih akcij lotil V. Maštrović, Gusarenje kao efikasan faktor engleske blokade Francuza u Dalmaciji od 1808. do 1810. godine (str. 697—725). S. Obad opisuje odmeve in idejne vplive revolucije v Neaplju leta 1820 v Dalmaciji oziroma pri dalmatinskih pomorcih (Napuljska revolucija u očima dalmatinskih pomoraca, str. 727—736). O odnosu dalmatinskega sabora do pomorstva razpravlja Š. Peričić, Dalmatinski sabor prema pomorstvu pokrajine (1862—1912), (str. 737—755). V tem letniku PZ je prvič zastopana tudi snov iz zgodovine športa v razpravi S. Vukičevića, Pet decenija plivačkog kluba »Jadran« u Splitu (1920—1970), (str. 969—984). Bo pa našel zgodovinar bogate podatke, zlasti za novejšo zgodovino tudi v razpravah in člankih iz področja ekonomike in prava, ki so v vsakem letniku zbornika zastopani v precejšnjem številu.

Letošnji PZ prinaša tudi zelo koristno, 70 strani obsežno, bibliografsko pomagalo: kazalo oseb in krajev, ki se omenjajo v knjigah 6—8 PZ, s čimer uredništvo nadaljuje podobno kazalo za letnike 1—5, objavljeno v PZ 5 (1967, str. 883—991).

Ferdo Gestrin

Beiträge zur Geschichte der Industrialisierung des Südostalpenraumes im 19. Jahrhundert. Graz 1970 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XXIV. Band). Herausgegeben von der Historischen Landeskommission für Steiermark.

Uvod k tej 58 strani obsegajoči brošuri pravi, da vsebuje publikacija štiri predavanja, ki so jih avtorji prebrali 10. oktobra 1968 na simpoziju »Zgodovina industrializacije jugovzhodnega alpskega prostora v 19. stoletju« v okviru

znane »Štajerske akademije 1968«. Ti štirje avtorji s predavanji so: prvi Alois Brusatti, Tehnika, gospodarstvo in družba, upodobljeni na primeru industrijske revolucije v Avstriji, drugi Ferdinand Tremel, Podjetnik v industrijski revoluciji Štajerske, tretji France Kresal, Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji slovenskega ozemlja v 19. stoletju, četrti Othmar Pickl, Začetki štajerskega premogovništva.

Brusattijeva razmišljanja so zanimiva sociološka razglabljanja. Tehnična revolucija, ki se često enači z industrijsko revolucijo, je pronicala v Avstrijo v več zaporednih sunkih, zato je težko uporabljati za Avstrijo términ »revolucija«. Nadalje govori avtor o odnosu med industrializacijo in humanistično fundiranim šolskim sistemom v takratni Avstriji o razhajanju pojavov »gospodarstvo« in »kultura« itd.

Tremel trdi, da so se prvi znaki industrijske revolucije pokazali na Štajerskem sredi 30. let preteklega stoletja, ko je prešla depresija, nastala zaradi koalicijskih vojn. Proces industrializacije deli na štiri periode, pri čemer daje prvima dvema nazive, drugi dve pa opredeli le z letnicami: 1. Pripravljanje (prvi dve desetletji po koncu vojn), 2. Zgodnja industrializacija (1836—1850), 3. 1851—1866, 4. 1866—1873. Za osnovo te periodizacije mu je služilo preučevanje aktivnosti 30 vodilnih štajerskih podjetnikov v omenjeni dobi. Točno polovica teh podjetnikov so bili domačini iz Štajerske, v ostalem pa 9 iz drugih avstrijskih dežel, potem 5 iz Nemčije, le eden iz Ogrske. Po socialni strukturi sta dva pripadala visokemu plemstvu, vsi ostali so bili meščanskega in kmečkenga porekla.

Kresal ugotavlja, da se v delovanju tekstilne industrije na slovenskem ozemlju opazi znatna razlika med dvema epohama, med epoho 30. let in epoho 80. let preteklega stoletja, pri čemer je bila prva epoha produktivnejša od druge.

Zunanjemu faktografskemu opisu, ko po kronološkem zaporedju predstavi vsako pomembnejšo tekstilno tovarno, sledi problematika: tehnična opremljenost in primerjava le-te z drugimi avstrijskimi tovarnami, vprašanje višine in nacionalnega porekla osnovnega kapitala, socialna in etnična struktura podjetnikov, ustvarjanje in vpliv koncernov, struktura delavcev (po spolu in starosti), število zaposlencev in tempo naraščanja tega števila.

Pickl pričinja sicer s prvimi leti 17. stoletja, se pa — razumljivo — še največ zadržuje pri štajerskem premogu v 19. stoletju. Za zgornji del štajerske dežele ima novice, ki so bile nam manj znane, za južni del pa ne, ker imamo o njem že dobra domača dela.

Vsekakor nas preseneča, da organizator omenjenega simpozija ni pritegnil k delu več avtorjev z različnimi témami na moto industrializacije, saj je neobdelanih poglavij še veliko. Naj jih nekaj naštejemo: strokovne šole (rudarske, gradbene, fužinarske), zgodovina tehničnih novosti (uvedba pare, plina, elektrike), razvoj strokovnih časopisov in društev, zboljševanje organizacije dela, nihanje investicij v posamezne industrijske panoge — in podobno. Vsi ti in drugi momenti so tudi temeljnega pomena za uspešno industrializacijo dežel in države.

Jože Sorn

Iz preteklosti makedonskega ljudstva. Skopje 1969, 271 str. 8°.

Da bi povedala svetu resnico o preteklosti makedonskega naroda, sta Radio-televizija Skopje in sekretariat za informacije pri Izvršnem svetu Sobrajnja SR Makedonije v letu 1969 izdala publikacijo, ki v izvirniku nosi naslov »Svetlini na minatoto« in je prevedena v vse jugoslovanske jezike ter v angleščino. Štirinajst prispevkov iz različnih obdobj makedonske zgodovine od naselitve do narodnoosvobodilnega boja je izbranih tako, da more dobiti bralec dovolj jasno sliko o makedonski preteklosti, zlasti o njeni politični strani. Prispevki so pisani na poljuden način, dostopno širokemu krogu bralcev.

Iz zgodnjega obdobja makedonske preteklosti sta dva prispevka. V prvem opisuje Stjepan Antoljak naselitev Slovanov ter družbenoekonomski položaj

v času bojev za kolonizacijo Balkanskega polotoka, skupne akcije Slovanov in Obrov, posebej pa se zadrži ob makedonskih sklavinijah. H. Polenaković je napisal članek Slovanska prosvetljenca Ciril in Metod, nov prispevek o delovanju obeh velikih slovanskih prosvetiteljev, o njunih naslednikih, zlasti Klimentu Ohridskemu, o obdobju, ki v kulturnem in zgodovinskem razvoju slovanskih ljudstev pomeni važno prelomnico.

Pregledno in zanimivo je podal historiat ohridske arhiepiskopije Slavko Dimevski in to od njenih začetkov na otoku Ahilu na Prespanskem jezeru, prek obdobja, ko je bila arhiepiskopija v Samuelovem času povzdignjena v patriarhijo (avtor meni, da se je to zgodilo leta 1001 z dovoljenjem rimske cerkve), do njenega ponovnega znižanja na stopnjo arhiepiskopije in njene ukinitve v turškem obdobju (1767). Nato je opisan boj za obnovo ohridske arhiepiskopije v 19. stoletju, ki je tesno povezan z nacionalnim gibanjem makedonskega ljudstva, do njene ponovne vzpostavitve 1958, oziroma do razglasitve avtokefalnosti makedonske pravoslavne cerkve 1967. leta.

Aleksander Stojanovski posega s svojim člankom o Karpoševi vstaji v burno obdobje makedonskega osvobodilnega gibanja proti Turkom.

Vseh naslednjih deset prispevkov obravnava 19. in 20. stoletje. Hristo Andonov-Poljanski objavlja dva članka. V prvem z naslovom Sanstefanska Bolgarija in podnaslovom Neznanstveno tolmačenje makedonske zgodovine opozarja na pisanje bolgarskih zgodovinarjev, ki so ob 90-letnici osvoboditve Bolgarije izpod turške oblasti veliko pisali o t. i. »sanstefanski Bolgariji«, ki naj bi po njihovem mnenju bila zasnovana na etničnih mejah in zadovoljivo reševala balkanski problem. V prispevku o ilindenski vstaji je poudarek na opisu odmevov, ki jih je vstaja imela v Evropi in pri južnoslovanskih narodih. Blaže Ristovski se dotika istega obdobja s člankom »Lozari« v razvoju makedonske nacionalne misli. V njem analizira Mlado makedonsko književno društvo ustanovljeno 1892, ki je v Sofiji izdajalo revijo Loza (izšlo je skupno 6 števil, vendar se prve štiri bistveno ločijo od zadnjih dveh, ko je bolgarska vlada skušala izkoristiti to gibanje v svoje namene). Po vzgledu Lozarjev je bilo 1893 v Beogradu ustanovljeno dijaško društvo »Vardar« iz vrst dijakov in študentov, ki so se po begu iz Sofije vrnili na šolanje v Srbijo. Avtor naglaša, da je lozarska ideologija postajala množičnejša in je imela neposreden vpliv na voditelje ilindenske vstaje. Več o pripravah na ilindensko vstajo in o množičnosti osvobodilnega gibanja pod vodstvom VMRO izvemo iz prispevka I. Katardžieva Nastajanje in dejavnost VMRO.

O mladoturški revoluciji, ki je bila pomemben dogodek tudi za Makedonci, piše M. Pandevski. Mladoturška ustava je zagotavljala številne svobode. Res je politično življenje v Makedoniji postalo intenzivnejše, nastala je vrsta političnih strank in organizacij, vendar mladoturški režim ni izpolnil pričakovanj in je zato izgubil podporo množic.

V čas balkanskih vojn in prve svetovne vojne posegata prispevka Trojna delitev Makedonije Petra Stojanova, kjer je podan historiat dolgotrajne javne in tajne diplomatsko-politične igre pred in v času balkanskih vojn ter prispevek Ivana Katardžieva Makedonsko ljudstvo med prvo svetovno vojno v boju za samostojnost. Tu je poudarek na opisu dejavnosti makedonske emigracije v Petrogradu, Švici, Bolgariji in drugih evropskih državah ter o makedonskem vprašanju na pariški mirovni konferenci.

Trije zadnji prispevki razčlenjujejo obdobje NOB. Mihajlo Apostolski podrobno analizira Manifest GŠ NOV in POM z oktobra 1943, s katerim je GŠ postavil pred makedonsko ljudstvo in svetovno javnost zelo pomembna vprašanja, povezana z urejanjem makedonskih nacionalnih zadev. Manifest govori o ciljih NOB, o samoodločbi in nacionalni enakopravnosti, o mestu in vlogi makedonskega ljudstva v novi skupnosti jugoslovanskih narodov, posebej obravnava problem zedinjenja makedonskega naroda, odnose med balkanskimi narodi itd. Manifest so organi NOV vneto širili med množice, realnost njegovih stališč pa so potrdili tudi odloki sprejeti na drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu. O AVNOJ in makedonskem nacionalnem vprašanju piše M. Apostolski še v

svojem drugem članku, kjer se nekoliko dotakne tudi težav leta 1941 v vodstvu makedonske partije.

Aleksandar Hristov je v prispevku Prvo zasedanje ASNOM (2. avgusta 1944) pokazal izgradnjo makedonske državnosti. Prvikrat so sprožili idejo o ustanovitvi ASNOM na posvetovanju CK KPM avgusta 1943, vse dotlej pa je GŠ NOV in POM poleg vojaškega opravljal tudi nekatere politične funkcije. Odloki, ki so jih sprejeli na tem zasedanju, spominjajo v marsičem na odloke našega kočevskega in črnomaljskega zbora in kažejo, da so državnopravni elementi nove makedonske države nastali že v času NOB. Vsekakor je pohvalno, da so makedonski zgodovinarji omejeno publikacijo izdali v več jezikih, žal je prevajalec v slovenskem prevodu zagrešil nekaj napak. Še bolj neopravičljive pa so tiskarske pomote, ki jih kar mrgoli. Na vsak list pride gotovo po ena. Tako je na primer pokristjanjenje Bolgarov in krst bolgarskega kneza Borisa postavljeno v leto 1864.

Olga Janša

Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. DZS, Ljubljana 1970. 496 + II str. Tretja, pregledana in dopolnjena izdaja.

Knjiga, ki je izšla sedaj že v tretji izdaji (1. izd.: Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Naša založba, Ljubljana 1939, 255 str.; 2. izd. že pri DZS, Ljubljana 1957, LXXVII + 401 + II str.), ima svoj poseben pomen in svojevrstno usodo. Ko je pred dobrimi tridesetimi leti izšla Speransova knjiga, je bil njen glavni namen in pomen gotovo »današnja raba«; pomenila je predvsem mogočen in tehten klic k zbiranju slovenskega naroda. Bila je opozorilo na nevarnosti, ki so se v letu izbruha druge svetovne vojne že tako jasno nagibale ne le nad Evropo nasploh, marveč tudi nad Slovence posebej kot nad tisti narod, čigar goli obstanek je bil tako po njegovih notranjih političnih strukturah kot še bolj s strani obeh fašizmov v bolj neposredni nevarnosti kot bodočnost kateregakoli drugega evropskega naroda. Klicala je hkrati k revolucionarnemu boju za socialno pravico in k uporu zoper razkosanje slovenskega narodnega telesa z mejami versajske Evrope, s tem pa tudi k boju za razrešitev spon, ki so hromile slovensko narodno življenje v vseh njegovih razkosanih delih, ne izvemši tistega v stari Jugoslaviji, čeprav je dihal v nekaterih pogledih svobodnejše kakor drugi.

Osemnajst let pozneje je avtor povedal to sam v uvodu »ob drugi izdaji« svojega »Razvoja slovenskega narodnega vprašanja«, kjer je že v začetku poudaril, da ni bil njegov »prvenstveni namen napisati razpravo s pretežno zgodovinskoraziskovalnimi nagibi, marveč izrazito politično-teoretično delo, prispevek h konkretni politični akciji, ki jo je tedaj vodila Komunistična partija Jugoslavije v okviru Jugoslavije sploh in Komunistična partija Slovenije v okviru Slovenije... Skratka, delo ni bilo napisano z namenom, da bi bilo izčrpna politična zgodovina slovenskega naroda, marveč s težnjo, zbrati zgodovinske in teoretične argumente za neogibnost revolucionarne akcije pod vodstvom delavskega razreda« (7 sl.; XIII sl. — prva številka se vedno nanaša na 3., druga na 2. izd.; 1. izd. navajam le, kjer je govora o njej ali z opozorilom na izd.). Na drugem mestu zopet: Delo je hotelo biti »prispevek k idejni in teoretični borbi komunistov na področju nacionalnega vprašanja«, kjer je bilo tedaj »nenehoma treba naglašati revolucionarnodemokratski karakter nacionalnega vprašanja in nenehoma ponavljati, da ga prav zaradi tega v naših pogojih slovenska buržoazija ne more rešiti, marveč da ga lahko reši samo delovno ljudstvo, združeno okrog delavskega razreda oziroma Komunistične partije« (21, XXVII). V teh smereh »sem skušal... ugotoviti teoretične osnove za objasnitev slovenskega narodnega vprašanja kakor tudi za opredelitev konkretnih političnih smotrov, metod in organizacijskih oblik borbe na tem področju, in sicer ne samo borbe komunistov, temveč vseh tistih, ki jim je bila pri srcu usoda smrtno ogroženega slovenskega in vseh jugoslovanskih narodov. V skladu s tem sem izbiral material in tudi dajal akcent tistim zgodovinskim procesom, ki so najboljše mogli osvetliti pot naši generaciji v

njeni borbi za družbeni napredek sploh in za napredek slovenskega naroda posebej« (8, XIV).

Poleg tega pa mu je vendar »šlo tudi za to, da bi prispeval k uvajanju marksistične dialektične metode v analizo zgodovinskih procesov pri nas«. Zato označuje svojo knjigo ne le kot »dokument borbe demokratičnih sil našega ljudstva na čelu s Komunistično partijo za nacionalno osvoboditev, za ljudsko demokracijo in socializem«, marveč — ker je »poskus marksistične osvetlitve nekaterih momentov naše nacionalne zgodovine, ki so jih v slovenskem zgodovinarstvu pod vplivom vladajočih reakcionarnih ideologij subjektivno tolmačili, podcenjevali ali precenjevali« — tudi kot »dokument naporov revolucionarne generacije med obema vojnama, da se afirmira tudi na področju idejne borbe in kulturnega napredka« (22—25, XXVIII—XXX; 72, LXXVI sl.). Prav to dvoje navaja »v korist ponovni izdaji te knjige« (71, LXXVI).

Aktualni namen knjige iz leta 1939, da zgradi s pomočjo »politično-teoretsko-analitičnega komentarja k splošno znanim zgodovinskim dejstvom oziroma splošno sprejetim zgodovinskim domnevam« (71, LXXVI) slovenske preteklosti idejno izhodišče za zbiranje slovenskega ljudstva in da udari »plat zvona« kot »znamenje... za napad na sovražnika« (1. izd. 234), je doživel popolno potrditev zgodovinske prakse z vrhom dosedanje slovenske zgodovine v Osvobodilni fronti in narodnoosvobodilnem boju. Prav ta nesporni in nenavadno veliki delež, s katerim se je vključil »Razvoj« v ta veličastni upor slovenskega naroda in vplival nanj, je tudi vzrok za izjemno spoštovanje, s katerim jemljemo vselej v roko prav prvo izdajo te knjige.

Njeno mesto v razvoju našega zgodovinarstva je nekoliko drugačno, tudi če pustimo ob strani, da bi bile kritične besede na njegov račun v uvodu v 2. izd. gotovo delno drugačne, če bi skušale v »slovenskem zgodovinarstvu« tudi poleg področja literarne zgodovine bolj razlikovati njegove različne tokove in ga ne bi zajele preveč kot celoto, v kateri so do časa Kardeljevega pisanja in med knjigami, ki jih je uporabljal, po številu in obsegu gotovo res prevladovala dela s konservativnimi konceptijami.

To drugačno mesto se vidi po svoje tudi v dejstvu, da knjiga doslej ni doživela celotne strokovne ocene, toliko bolj, ker je treba odkrito reči, da je prinesla v slovensko zgodovinarstvo bistven nov prijem s celotnim načinom svoje analize kot sistemom dela. Zgodovinske procese in pojave sistematično vzporeja — v starejših dobah v okviru širših, od začetka 19. stoletja naprej pa postopno v vse krajših časovnih obdobjih — s sočasnimi družbenimi strukturami in skuša na ta način razjasniti zgodovinski mehanizem njihovega temelja in delovanja. Tudi pri nas to iskanje ni bilo povsem novo, bilo pa je res redko, omejeno le na posamezne pojave ali le na posamezne aspekte teh pojavov, izgubljalo se je med obširnejšim razpravljanjem o samih dejstvih zgodovinskega razvoja. Tu pa se je osamosvojilo, včasih v navajanju izbranih podatkov celo prebijalo zaporedje zgodovinske kronologije in ustvarjalo markatere nove plastične podobe in njihove ocene.

Iskanje zgodovinskih mehanizmov v zgodovini, za katero so strukturni elementi tako malo raziskani, kakor so bili za slovensko v času Kardeljevega pripravljanja njegove knjige, nikakor ni lahka naloga in zahteva pri zgodovinarjevem delu vnovično pot od virov navzgor, pa tudi široko in temeljito poznanje primerljivih zgodovinskih procesov. Zaradi sestavljenosti zgodovinskega dogajanja v vsakem posameznem procesu pa tudi vprašanje primerljivosti ni dano samo na sebi, kajti zgodovinar ne more pri svojem raziskovanju premikati merilnih parametrov na način preiskave izoliranih procesov prirodoslovnih ved.

Kardeljevo delo torej ni bilo lahko, saj po lastnih besedah ni »razpolagal z nobenim drugim materialom, razen s tistim, ki je bil pri nas že objavljen in obdelan« (71, LXXVI), torej s podatki, ki so jih izbrali drugi za drugačne namene. Ob takšnem značaju domačega gradiva ni moglo priti do uresničenja

namena s samo zrelo marksistično metodo ob njegovi analizi, marveč le s podporo analize podobnih procesov zlasti pri klasikih marksizma. Ob spojitvi obojega je nastala vrsta novih dognanj, pa tudi delovnih hipotez, med katerimi so marsikateri že pokazale svojo vzdržnost, nekatere pa so ostale sporne — zlasti tam, kjer je šlo za specifične slovenske procese, ki v marksistični literaturi sploh niso bili še temeljito analizirani (npr. pri zgodnjerednjeveškem oblikovanju etničnih skupin), ali za vprašanja, ki so bila dotlej v naši zgodovini premalo ali izrazito enostransko obdelana (prim. npr. v 1. izd. zelo kratko upoštevanje kmečkih uporov, nekaj vprašanj v zvezi s slovenskim narodnim prebujanjem sredi 19. stoletja ipd.). Vsaj glede ocene Krekovega krščansko-socialnega gibanja je avtor po lastni izjavi glede na aktualni namen knjige nekatere svoje kritične ocene »potisnil v ozadje« (70, LXXV). V celoti pa je vnašala knjiga v našo preteklost vrsto novih misli in nalog — tudi tam, kjer je zgodovinar dvomil o Kardeljevi delovni hipotezi. Odtlej je postalo vprašanje mehanizma zgodovinskih procesov v našem zgodovinsko-pisju ena od glavnih nalog pri obravnavanju vseh zgodovinskih obdobij.

Pri drugi izdaji (1957) se je sicer avtor namenil obravnavati delo v glavnem kot »dokument« in naj bi »v bistvu ostalo tako, kakršno je bilo«, razen novega uvoda o slovenskem narodnem vprašanju po izidu knjige 1939, dveh revizij starega teksta (o Stalinovem pojmovanju nacije in glede preocnitve Krekovega dela in krščansko-socialnega gibanja), razvezave »svojevrsnega ezopovskega jezika« — ki ga je prvi izdaji vsilila tedanja jugoslovanska cenzura — in dopolnitve »z zgodovinskimi podatki, ki močneje podčrtujejo ali ilustrirajo postavljene teze« (62 in 71, LXVII in LXXVI). Za poglavitne teze je ta označba povsem pravilna, razen glede teorije o »spajanju narodov« kot »zakonitega procesa epohe, v katero stopamo« (53—61, 442—445, z niansami 127 sl., 489—491; LVIII—LXVI, 348—350, 40 sl., 393—395), ki v novi obliki ne bi bila skladna z ogroženostjo slovenskega naroda leta 1939 in s klicem v boj zoper njo. Vendar je tudi v podrobnostih stari tekst precej spremenjen, saj je ne glede na zamenjave besedilo naraslo za dobro tretjino (okr. 20: okr. 27 avtorskih pol), tudi če ne upoštevamo novega uvoda. Pri tem dopolnjevanju je prišlo žal v 2. izd. v podrobnostih do večjega števila napak, ki so oteževale uporabnost dela in njegovo korist.

Tretja izdaja je delno dokumentarnejša in delno popravljena. Kot dokument sta v njej natisnjena uvoda v 1. in 2. izd. knjige brez sprememb (medtem ko je uvod v 1. izd. v izdaji iz leta 1957 močno preredigiran). Sicer je vzeto kot podlaga razširjeno besedilo druge izdaje, ki ga je avtor v celoti še enkrat pregledal in na redkih mestih sam vnesel nekatere spremembe. Moje sodelovanje pri tem se je omejevalo le na pregled glede stvarne zanesljivosti podrobnih podatkov brez načenjanja samih širših zgodovinskih tez, kakor me je naprosila redakcija DZS. Rezultat svojega pregleda sem sporočil v dveh obsežnih pismih (20. II. in 30. III. 1968), kjer sem opozoril na okrog 130 mest v 2. izdaji. O tekstu je ob teh pismeno podanih pripombah odločal seveda le avtor, ki je približno dve tretjini opomb osvojil, pri ostalih ponekod preciziral ali z novim tekstom zagovarjal svojo trditev, navadno pa pustil tekst brez spremembe. Temeljne teze so ostale vse nespremenjene, z izjemo delnega upoštevanja zgodnjerednjeveškega oblikovanja etnične skupnosti Karantancev (147), spremembe formulacije o hrvaškem programu 1848 (301, 209) in delnega preoblikovanja besedila o taborih (342, 249). Vsekakor bo mogla knjiga v svoji novi podobi podobno kakor njena prva izdaja buditi razmišljanje o slovenski preteklosti, o poti v narodnoosvobodilni boj in o slovenski sedanjosti, obenem pa bolje kakor druga dajati pobudo za nadaljevanje tega, kar je Kardelj s svojim delom sistematično začel, namreč za raziskovanje mehanizmov slovenskega zgodovinskega razvoja in tudi za razreševanje tistih vprašanj, ki so ostala med njim in zgodovinarji sporna.

Po Kardeljevem upoštevanju podanih pripomb in po že začeti razpravi z onimi pripombami, ki jih po njegovi sodbi ni bilo treba upoštevati, je pač postala dolžnost celotne analize knjige še večja, kakor je bila že poprej. Delo

je imelo v tem pogledu zase in tudi za slovensko zgodovinsko znanost po svoje nesrečno usodo, kajti sožitje med knjigo in njeno resno kritično analizo je za vsako resno in pomembno delo plodno in koristno, posebej pa pomaga tudi pri uveljavljanju njegovih bistvenih novosti in pri pospeševanju reševanja vprašanj, ki jih tako delo načinja in daje pobudo za njihovo raziskovanje.

Dejstvo, da take diskusije ni doživela prva izdaja, je pač razumljivo. Ne toliko dejstvo, da je bila knjiga zaplenjena od tedanje cenzure takoj po svojem izidu, kolikor spoštovanje nad vse pomembne politične volje in cilja, ki sta bila v tedanji nevarnosti za Slovence dobesedno življenjskega pomena, je velevalo, da ne gre vpliva knjige z ničemer slabiti, tudi ne z razpravo o njenih zgolj zgodovinskih trditvah, s katerimi se kdo ne bi strinjal in ki se jim v strokovni oceni pač ne bi mogel izogniti. Pri drugi izdaji te nevarnosti seveda ni bilo in je bil vzrok za opustitev takšnega pretresa knjige drugje, namreč v tedaj še vedno premalo sproščenem ozračju znanstvene diskusije; malo po njenem izidu smo doživeli prav na filozofski fakulteti in pri urejanju Univerze preveč izrazito na posledice tedanje nesproščenosti (gl. Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, 1969, str. 165—166), da bi mogli misliti na celotno kritično analizo dela, čeprav ob hkratnem priznanju vseh njegovih pozitivnih strani. Tako je doživelo delo le poročilo o svoji vsebini (NSod 5, 1957, 930—938) s prehitro trditvijo, da »so v tej izdaji popravljena, dopolnjena ali izpuščena vsa tista mesta iz prve izdaje, spričo katerih bi mogel zgodovinar le postaviti nekaj kritičnih pripomb« (931). Dotikali smo se le nekaterih posameznih tez ter postavljali — bodisi z opozorilom na Kardeljevo drugačno mnenje ali brez tega — dejstva zgodovinskega razvoja včasih tudi precej drugače, od poudarjanja obstoja etnične skupnosti Karantancev med 8. in 12. stoletjem (v Zgodovini narodov Jugoslavije I, Kosovi Zgodovini Slovencev in moji Zgodovini slovenskega naroda ter v vrsti posebnih razprav o tem vprašanju), o srednjeveški kolonizaciji in germanizaciji velikega dela slovenskega ozemlja in vprašanju njenih mehanizmov, o pomenu kmečkih uporov in njihovem razmerju do reformacije pri Slovencih (že v moji oceni II. Trubarjevega zbornika, ZČ 8, 1954, 280—284, v moji knjigi Kmečki upori na Slovenskem, 1962, posebej 253—270 — tu je str. 259 vr. 14 treba popraviti »v tem« v pravilno »stanu«), o nekaterih vprašanih razvoja v letih marčne revolucije 1848/49 (delno glede okvira gibanja jugoslovanskih narodov v knjigi Fr. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, franc. 1960, slov. 1962, posebej o Slovencih pa v Zwitterjevi razpravi o Slovenskem političnem prerodu XIX. stol. v ZČ 18, 1964, zlasti 94—138), o razvoju slovenskega političnega življenja v šestdesetih letih (zlasti V. Melik, v razpravah v ZČ 18, 1964, 155—171, 19/20, 1965/66, 307—315, 22, 1968, 25—59, 23, 1969, 65—88, in v Kroniki 16, 1968, 65—76, pa tudi ponekod v analizi volilnih rezultatov, ki jo je dodal objavi svoje disertacije Volitve na Slovenskem 1861—1918, 1965, 203—306), o zatrtju »taborov« s strani oblasti, ne pa da bi jih mladoslovenci prostovoljno opustili (D. Kermavner, v opombah k Prijateljovi Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini 1848—1895, III, 1958, 493 sl., IV, 1961, 672—674, V/2 [D. Kermavner, Slovenska politika v letih 1879—1895], 1966, 554—556), kar vse je moralo najti izraz ne le v novi izdaji knjige Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, 1966, marveč tudi v šolskih učnih knjigah.

Vendar to, da zgodovinarji šele tako kasno pristopamo k analizi tega dela, kar je bila gotovo že naša nujna stara naloga, in da smo se zadovoljevali, da smo jo — brez dvoma po pravici zaradi njenih novosti — pogosto navajali med temeljnimi priručniki za slovensko zgodovino, včasih tudi s nekaj besedami označbe, le ni bilo odvisno samo od nas; še pred petimi leti je v publikaciji Dvajset let Državne založbe Slovenije (1965) redakcija na svojo roko (str. 89) odstranila iz besedila o »zgodovini v publikacijah DZS« pol strani dolg odstavek, ki je skušal kratko in stvarno označiti knjigo in njeno mesto v razvoju našega zgodovinopisja, tako da je tu in na drugem mestu (103) ostalo le pri poročilu o vsebini dela.

Dokumentarnost koncepcije prve izdaje se mi zdi v novi izdaji (uporabljam praviloma 3. izd., ki je v bistvu — razen omenjenih popravkov — enaka drugi) predrta le v enem pogledu. V prvi izdaji (str. 219) avtor pri obravnavanju politike Slovencev v Jugoslaviji po letu 1918 začne s kritiko »vseh« delavskih strank, ki »so se postavile na stališče narodnega edinstva, čeprav je množično gibanje na Hrvaškem in tudi v Sloveniji praktično dokazovalo, da so Hrvatje, Slovenci in Srbi trije samonikli narodi, katerih bratsko sožitje bo mogoče doseči samo tedaj, če bo v politični ureditvi države zajamčen svobodni razvoj slehernega naroda. Tako se je zgodilo, da so v slovenskem kmečkem gibanju, ki je bilo jedro narodnega gibanja, zopet postale trdnejše pozicije konservativnega elementa« itd. V novi izdaji sta ta dva stavka (le delno modificirana) ločena z novim besedilom, ki obsega poltretjo stran (442—445, 348 do 350). Prva stran novega besedila v bistvu le dopolnjuje temeljno tezo prve izdaje z nasprotovanjem »nacionalističnim utopijam o umetnem ustvarjanju nekake jugoslovanske nacije« v »smislu nekdanjega ilirizma«, kajti »časi... ustvarjanja novih enotnih nacij klasičnega tipa so minili«, razen »v nerazvitih deželah, kjer so vsi ti procesi (nacionalnega prebujanja itd.) šele v začetku«. Hkrati je to dopolnilo podlaga za pošteno in odkrito obsodbo drugačnih stališč tudi Komunistične partije v začetku 20. let, kakršna je bila podana v 1. izdaji iz razumljivih vzrokov v bolj skromni obliki. Toliko je tudi v novem besedilu prvotna koncepcija nespremenjena.

Med tema dvema besediloma o preteklosti pa je drugo, ki govori o bodočnosti, češ da je »spajanje narodov... zakonit proces epohe, v katero stopamo«, kar pomeni za »klasične nacije kapitalistične epohe... obliko zgodovinsko nujnega procesa njihovega odmiranja kot družbenega fenomena sploh«. Oblike tega procesa bodo različne, toda »nimajo nobene zveze z vprašanjem o spajanju jezikov«; gre za »novo družbeno kategorijo«, kajti »ljudje se ne bodo denacionalizirali s tem, da bi se odrekli svojega jezika«, marveč da bodo čutili »vse večji obseg skupnih interesov... nujnost, po znanju več jezikov in po vse tesnejšem sodelovanju in zblizevanju z drugimi narodi. A sodoben razvoj proizvodjalnih sil in mednarodne družbene delitve dela vsekakor zahteva in ustvarja prav tako stopnjo civilizacije« (444, 349).

Prav to »vprašanje o bodočnosti naroda« je obravnavano v novem uvodu (1957; str. 53—61, LVIII—LXVI, teoretično 53—58, LVIII—LXIII, nato realna analiza današnje »organske rasti in krepitve socialistične skupnosti delovnih ljudi vseh narodov Jugoslavije«, ki je — drugače kakor teorija — povsem v okviru koncepcije 1. izd.). Ta obsežnejši tekst kaže nekoliko jasneje avtorjevo koncepcijo, ki izhaja iz nespornega nastopanja »nove faze razvoja proizvodjalnih sil«, ker praktična uporaba novih »znanstvenih in tehničnih odkritij ni mogoča... brez širokega mednarodnega sodelovanja«, čigar »družbena delitev dela... nujno premaguje ozke nacionalne meje, zblizuje narode in vključuje človeka direktno v mehanizem svetovnega gospodarstva«. Tako »zavest o skupnosti ekonomskih interesov prerašča nacionalne meje... z njo vred pa tudi spoznanje o potrebi vse širšega mednarodnega koordiniranja in sodelovanja v svetovnem merilu in na velikih teritorialnih področjih«, pa tudi »nacionalnokulturne meje se bodo zabrisovale pod močnimi tokovi intenzivne kulturne izmenjave... To je proces spajanja narodov, ki ga neizbežno nosita s seboj družbena delitev dela... in socializem«, pospešujejo ga pa »še moderna sredstva kulturnega ustvarjanja in kulturne izmenjave«, ki »izredno močno vplivajo v smislu kulturnega zblizevanja narodov«. Toda »spajanje narodov v tem smislu seveda ne pomeni isto, kar spajanje jezikov, nacionalnih posebnosti v kulturi itd.«, marveč je »tudi neodvisnost in samostojnost družbenega in kulturnega razvoja naroda pogoj za vse ožje sodelovanje in zblizevanje narodov«.

»Pot zblizevanja in spajanja narodov potemtakem ne vodi prek asimilacije ali celo spajanja jezikov« in tudi v bodočnosti bodo »mogli obstajati različni jeziki in bogastvo kulturnih oblik, ne da bi obstajal narod v sodobnem

smislu te besede« oziroma ko »ne bo ne naroda ne nacionalne zavesti, kakor ju danes pojmuje«.

Tu pa se avtor sklicuje tudi na to, da se je »dotaknil« teh vprašanj tudi v prvi izdaji. Vendar je tudi na tem mestu današnje besedilo po obsegu sicer malo, miselno pa vendarle bistveno zamenjano (1. izd. 255, 2. izd. 394 sl., 3. izd. 489 sl.).

Skupno besedilo govori o težnjah po vedno večjem povezovanju in zblíženju narodov, njihovem sodelovanju in bratstvu v smislu internacionalistične miselnosti, ki ni negacija narodne samobitnosti, ampak njena najdoslednejša obramba, kajti prijateljstvo in sodelovanje med narodi zahteva »popolno svobodo v razvijanju vseh svojih nacionalnih kvalitét« za vse narode. Nato pa se besedilo nadaljuje različno:

1. izd.

Šele na tej osnovi bo potem mogoč razvoj vsečloveške kulture, ki bo pri vseh narodih tvorila internacionalistično humanistično jedro po obliki nacionalnih kultur.

2. in 3. izd.

Šele na tej osnovi je mogoča neovirana rast občečloveške kulture,

pri čemer pod tem pojmom ne mislimo na obliko, marveč na vsebino. Rast občečloveške kulture je odvisna od rasti zavesti o občečloveški skupnosti, o skupnih interesih ljudstev vseh jezikov. A ta zavest bo rasla vzporedno z razvojem proizvajalnih sredstev, z novimi oblikami družbene delitve dela, z napredkom socialističnih družbenih odnosov. Ta proces bo postopoma vnašal v nacionalne forme novo občečloveško vsebino in s tem opravljal veliko delo pri zblíževanju in spajanju (podčrtal B. G.) narodov, ne da bi uporabljal nasilje nad stvarmi (sic!).

Besedilo se nadaljuje z majhnimi razlikami, v katerih sta pomembni le dve, ki sem ju podčrtal:

Kolikor razkošnejše bo torej razcvetanje nacionalnih kultur, toliko bogatejša bo občečloveška kultura. V tem smislu torej tudi govorimo o stapljanju narodov v neko občečloveško skupnost. Pot do te skupnosti torej ne vodi in ne more voditi v smeri umetne slabitve individualnosti posameznih narodov... ampak nasprotno ravno v smeri krepitve samobitnosti slehernega naroda in njegove kulture, ki bo predstavljala nenadomestljiv delež v občečloveški skupnosti.

V takih okoliščinah šele bo odpravljen tudi problem malega naroda. Osvobojen imperialističnega pritiska bo mali narod postal resnično enakopraven član v zboru narodov, kjer bo

Nasprotno, kolikor intenzivnejši bo razcvet nacionalnih kultur, toliko bogatejša bo občečloveška kultura. V tem smislu torej tudi govorimo o stapljanju narodov, v občečloveško skupnost. Pot do te skupnosti torej ne vodi in ne more voditi v smeri umetne slabitve individualnosti posameznih narodov... ampak nasprotno ravno v smeri krepitve samobitnosti slehernega naroda in njegove kulture, ki predstavlja nenadomestljiv vir občečloveške kulture.

Šele v takih okoliščinah bo odpravljen tudi problem malega naroda. Osvobojen imperialističnega pritiska bo mali narod postal resnično enakopraven član v zboru narodov, kjer bo

moč duha in kulture odloča-
la namesto nasilja.

odločala namesto nasilja, ki je svoj-
stveno današnji »nacionalistični« dobi,
ustvarjalna moč dela.

Za tem se nadaljuje vnovič isto besedilo, ki postavlja poprejšnje odstavke v končni klic slovenskemu narodu, naj se odloči za ustvarjalno sodelovanje »v socialnih procesih, ki so dali tudi narodnemu vprašanju novo vsebino«, s tem pa obe varianti enako uvršča v okvir koncepcije 1939.

Obe prvi kratko povzeti mesti — ki sta staremu tekstu v celoti dodani — gotovo opozarjata na resnične poteze sedanjega sveta, dokler govorita o vse večjem mednarodnem sodelovanju, zmanjševanju pomena meja in kulturnem zblíževanju, prav tako pa, ko spričo vseh teh sprememb napovedujeta spremembo vsebine pojma »narod« v svetu, ki ga doživljamo v prvih začetkih njegovega nastajanja, skoraj bi rekel, da šele v njegovih prvih poródnih krčih. Tu pa ostanemo v nejasnosti, kajti odgovor ni dokončan. Priznavanje obstojnosti skupnosti z različnimi jeziki tudi v bodočem svetu namreč naravnost vsiljuje vprašanje, ali mar tudi v bodočnosti ne bodo potrebne trdne (in vedno večje) materialne podlage za kulturno življenje v njihovi posebni posodi. Intenzivnejše sodelovanje med narodi, medsebojno spoznavanje in sožitje je še vedno povezovanje samostojnih enot in ne njihovo spajanje, kar je fizikalni in kemični izraz za popolnoma drugačne procese. Gotovo bo v bodočem svetu moral izginiti nacionalizem, ali pa res tudi zavest o pripadnosti neki narodni skupnosti? Pojem »narodna zavest« pa razumemo brez dvoma tudi danes predvsem v tem smislu. Kot je napačno dvigati jezik v edini kriterij narodnostne strukture — čeprav ima najbrže glede na svojo naravno funkcijo v človeškem življenju svojski značaj (gl. ZČ 19/20, 1965/1966, 103—114, posebej 112 sl., ter ZČ 21, 1967, 7—48) in je posebej v evropskem tipu nastajanja narodov in etnične strukture morda pomembnejši kot kje drugod — se nam zbuja vprašanje, ali je mogoče zanesljivo napovedovati spremembo etnične strukture in obstojnosti zavesti o pripadnosti določeni etnični skupnosti le po razvoju ene komponente ene izmed drugih sestavin pojma narod — po potrebi, da se družbena delitev dela v mejah narodne skupnosti dopolni z intenzivno mednarodno družbeno delitvijo dela in s tem gotovo v večji ali manjši meri razveže. Skratka, obe besedili sta ostali nedorečeni v tem smislu, da napovedujeta propad stare vsebine pojma narod in novo obliko njihovega povezovanja (tudi »nove in širše regionalne skupnosti narodov«), molčita pa o novi vsebini narodne skupnosti v viziji bodočega sveta (razen če ne mislita samo na posebne jezike, kar pa se pri celotni Kardeljevi koncepciji zdi skoraj neverjetno). Za knjigo, ki je Slovence tako močno klicala k obrambi narodne svobode, kot je to storila 1. izd. Kardeljeve knjige, je nedorečenost v tako pomembnem vprašanju neavtentičen dodatek koncepciji leta 1939. Prav to je bilo v mojih pismih edino opozorilo konceptualnega značaja in sem ga bil zato tu dolžan tudi utemeljiti. Ne glede na to pa moram reči, da v praksi današnjega sveta ne vidim še nikjer potrdila zgodovinske zakonitosti spajanja narodov in da so njegove oblike zaenkrat res — po avtorjevih besedah — »za sedanje generacije pač samo akademsko vprašanje« (444).

Pri zadnjem in najizčrpnije navedenem mestu pa je formalno skromna predelava — zlasti v zvezi s prejšnjima mestoma — odprla možnost daljnosežne nove interpretacije besedila. V 1. izdaji spričo silovite zagnanosti celotne knjige v boj za združitev in suverenost slovenskega naroda, za okrepitev slovenske narodne zavesti z revolucionarno koncepcijo nove družbe, ter za zagotovitev njegovega svobodnega življenja v »občečloveški skupnosti« pač tudi tega mesta ni bilo mogoče razumeti na različne načine: občečloveška skupnost bo tudi v bodočnosti sestavljena iz narodov s »samobitno« kulturo, ki bo tudi v bodoče sestavni »delež« skupne človeške kulture. Po predelavi je postala formulacija dvoumna, kajti »vir« skupne človeške kulture je tudi kultura davno izumrlih starih Grkov. Prav tako dvoumen je postal kriterij enakopravnosti: če izraža zamenjava kriterija »moči duha in

kulture« s kriterijem »ustvarjalne moči dela« podobno povečanje ekonomskega elementa, ki ga je čutiti ponekod drugod ob primerjanju 1. in 2. izd. knjige, se nam odpira novo vprašanje — ali bodo glede ustvarjalne moči dela v gospodarstvu veliki in mali kdaj resnično enakopravni, enako uspešni in enako veljavni? Predvsem pa novi dostavek staremu besedilu povezuje ta sklep z obema na novo vstavljenima besediloma in z vprašanji, ki so nam ostala ob njih brez odgovora. Dopusnitev takšne dvoumnosti s predelavo starega besedila se mi zdi napačna še posebej zato, ker je od Speransove knjige vodila jasna zgodovinska pot naravnost do znamenitih osnovnih točk Osvobodilne fronte in k njihovi zahtevi po »novem liku aktivnega slovenstva«. Poglavlja, ki so tudi v sedanji knjigi za bralca uvod v narodnoosvobodilno borbo, so za takšno predelovanje pač posebej občutljiva.

* * *

Po tej parentezi k oceni, kjer sem delno moral zaiti prek meja zgodovine, se obrnimo k nam bližji strani Kardeljeve monografije. Ker želim osvoboditi razpravo o nekaterih širših vprašanjih vseh nepotrebnih podrobnosti, opozarjam na drobne formulacije, ki so ostale tudi v 3. izdaji; na predelave v 3. izd. v primerjavi z 2. izd. ne opozarjam, razen če se moram dotakniti tudi predelanega besedila (komur je to potrebno, more spoznati razlike takó sam s primerjanjem obeh besedil).

Tiskovne napake so ostale tri: str. 306 (17. vr. — 213, 4. vr. sp.) je treba popraviti »vseslovenske« v »vseslovanske«; str. 307 (vr. 11 sp. — 215, 7. vr.) »zbor« v »odbor« (tako Apih, Slovenci in 1848. leto, 79; seveda pa danes dvomimo tudi o resničnosti tega Bleiweisovega sporočila); str. 432 (338) »zone B« v »zone A« (to sem pri pregledovanju sam prezrl).

Nekaj pripomb k citatom in njihovi uporabi: Tumov citat in njegova analiza sta sedaj dopolnjena (113 sl., 31 sl.), vendar bi bilo za »avstromarksistični pogled na narodno vprašanje« tako v slovenski socialnodemokratski publicistiki kakor v nemški (tudi glede na Slovence) mogoče dobiti bolj jasne in značilne formulacije tega pogleda. — Citat iz Trubarjeve polemike zoper »navidezne duhovnike«, ki nagovarjajo ljudi, »naj trdnó vztrajajo pri veri svojih staršev.« (gl. Rupel, Slovenski protest. pisci, besedilo neposredno pred uporabljenim citatom, str. 67), se more nanašati samo na »papiste«, nikakor pa ne na pristaše »sekt« (179, 89, v opombi). — Citat Trdinove sodbe o 16. stoletju (213, 123) je uporabljen v napačni zvezi in ustvarja o Trdinovih stališčih napačen vtis: Trdina je kmečke upore obsojal (Zgodovina, 89), z navedenimi besedami pa misli na »slavnih vitezov domače krvi« boje zoper Turke ter »za vero junaške boritelje« škofa Tekstorja in Hrena (114). — O Majarjevem citatu (296, 204, v opombi) je opozoril Zwitter (ZČ 18, 1964, op. 110), da gre za nekoliko predelan prevod Castellijevega spisa, ki govori tu o javnih davkih — tudi v Majarjevem besedilu (ki ga danes žal nimamo v celoti na razpolago) ni nič takega, kar bi dokazovalo, da gre za dajatve graščini, kakor smo poprej, skoraj gotovo napak, razumeli to besedilo. — Mesto o spremembi pravil Slovenskega društva je sedaj popravljeno (315, 222), zveza pa je ostala napačna: formulacija pravil pred to spremembo je namreč vsako politiko sploh izključevala iz društvenega namena in prav k tej formulaciji se je društvo vrnilo aprila 1849; v vseh teh oblikah se skriva pač ista Bleiweisova konservativnost in poslušnost vladi. — Seton Watson je pisal v zvezi z nemožnostjo reševanja slovenskega vprašanja o »neposredni« (immediate future), ne o »bližnji« bodočnosti (371, 277). — Ponekod je ostalo izražanje preohlapno za nedvoumno pravilno umevanje: tako npr. more izraz »ponovno« ob svarilu pred karbonarji 1821 (280, 188) pomeniti »vnovič« ali »večkrat« — prvo je napak, drugo bi bilo prav, a le brez samo za eno opozorilo veljavnega citata; podobno bi trditev »zemljiška odveza z odškodnino je bila hud gospodarski udarec po kmetih« (324, 231) dobila nedvoumno jasnost le po premembi zaporedja prvih besed »odškodnina za zemljiško odvezo je bila...«

Pri nekaterih mestih moram opozoriti tudi na vprašanje stvarne pravilnosti. Ocena Dolenčevega citata o položaju naroda v zgodovini (105, 24) je sporna tako glede na njegovo nenatančnost kot glede na spregledovanje prednacionalnih oblik nemške zavesti pri plemstvu v naših deželah. — Gumpłowicz citat (108, 27) prevaja D. Kermavner (Sodobnost 8, 1960) drugače kot je tu posnet po Krekovem Socializmu; vsekakor Gumpłowicz ni nikdar (že zaradi Poljakov!) štel za »člane avstrijske nacije« vseh prebivalcev avstrijske polovice dvojne monarhije, poleg tega je po 1889 svoje koncepcije bistveno spremenil in izrecno priznal tudi skupni jezik kot kriterij za narodnost. — Pretirano je trditi, da je nastajanje fevdalnega ljudstva »v nekaj stoletjih razrušil(o) vse ostanke plemenskih odnosov, materialnih in idejnih« (151, 63; prim. ostanke v vaški ureditvi, trdovratnost poganstva in ljudske mitologije, celo dolgotrajnost veljave ustoličevanja koroških vojvod). — Trditev, da je boj za slovansko bogoslužje in glagolico »skozi stoletja... ena od glavnih oblik progresivnega odpora slovenskega ljudstva« (158, 69), je prav tako malo mogoče zadovoljivo podpreti z viri kakor trditev, da bi se poskušali v borbi zoper Habsburžane »opreti na glagolico in slovansko bogoslužje« grofje Celjski, o katerih vemo le, da je Friderik 1447 v medžimurski Štrigovi (na ozemlju brez stika s Habsburžani in v škofiji s tudi sicer razširjenim glagoljaštvom) zaupal cerkev sv. Hieronima glagoljaškim avguštincem. Glagoljaška teorija pri Slovencih se opira le na največ v platnicah poznejših vezav ohranjene fragmente neugotovljene provenience in na nekaj glagoljaških duhovnikov — beguncev pred Turki — na Kranjskem v zadregah katoliške cerkve v 16. stoletju (sicer pa le na glagoljaštvu v Kvarnerju in Istri, ki pa ima povsem drugačno preteklost in vzdržljivost tudi v koprski in tržaški škofiji). Izhodišče te teorije je zgodovinsko nevdržno Grudnovno mnenje, da je bila s tem, da je Trubar »začel pisati slovensko... najprej z nemškimi, potem pa z latinskimi črkami« (Zgodovina 506) »nit organičnega razvoja pretrgana in književna vzajemnost z drugimi Jugoslovani porušena« (Katoliški obzornik 9, 1905, str. 157), ki jo je že 1906 zavrnil Steska, 1909 pa Kidrič. — Preslojitev Slovencev s tujim vladajočim, slojem v visokem srednjem veku ob vseh okoliščinah fevdalne družbe ni le »bistveno otežila« (158, 69), marveč za dolgo dobo preprečila samostojne slovenske državne tvorbe. — Doslej ugotovljene sledove humanizma pri Slovencih (gl. Zgodovina narodov Jugoslavije 2, 306—310) je mogoče ocenjevati za sosedstvo Italije prej kot slabotne in sorazmerno pozne, ne pa kot »močne« (170, 81). — Kakor pri glagolici, tako tudi sicer ni nobenih dokazov, da bi se celjski grofje »poskušali... nasloniti na slovensko tradicijo svojega ozemlja« (175 sl. s poskusom obrambe v opombi, 86); že pregled, kje vse so ležala njihova posestva in kako so bila razbita v skupine gospošte, pa tudi pregled na vse kraje usmerjene politike Celjanov je pač prepričljiv dokaz zoper takšno domnevo, ki je dobesedno brez vsake podlage v virih, pa jo je nekdanj seveda potrebovala romantičnokonstrukcija slovenske zgodovine, formulirana že pri Trdini. Za Baumkircherja, Pesničarja in Tattenbacha ugotavlja posredno to avtor sam v zaključku tega odstavka (176, 87), ki pa je v nasprotju s prejšnjo trditvijo, da tudi njihovi upori »nekoliko spadajo« v kategorijo bojev, ki se povezujejo »s tendencami po samostojni politični in kulturni afirmaciji slovenskega ljudstva« (175, 86). — Podatek o času postanka »slovenske kmečke zveze« je popravljen, nadaljevanje pa je ostalo nespremenjeno in tako je prišlo do napačne formulacije, da je upor 1513 »ponovno izbruhnil« po zadušitvi onega iz 1515 (204, 114). — Tudi pravilna omejitev znane organizacije vojaškega vodstva na Koroško sedaj ni v skladu s trditvijo iz starega ohranjenega besedila, da je bilo tako organizirano vodstvo »v vsaki pokrajini — kakor trde zgodovinski viri« (204, 115). Tudi pomoč salzburških rudarjev 1515 ni »nepotrjena«, marveč omejena na Obervellach, torej na salzburško esklavo, ki tedaj ni spadala h Koroški (205, 115). — Upor 1635 so zadušili Uskoki iz Vojne krajine, ne pa »v glavnem čete deželnih stanov« (209, 119). — Sporočilo o kralju Matjažu na Krnskem gradu (sic! — gradu na tem mestu že od l. 1000 ni bilo več)

in vse, kar je v zvezi s tem, je »učena« Trstenjakova konstrukcija, posneta po karantanski zgodovini in vojvodski obljubi v obredu ustoličevanja koroških vojvod okr. l. 1300; tega ne poroča nobena »pesem«, marveč Trstenjakovo prozno pripovedovanje o pripovedi nekega berača, objavljeno v Novicah (gl. sedaj I. Grafenauer, Slovenske pripovedke o kralju Matjažu, 1951, 205), brez temelja ostane zato tudi zaključek na podlagi te pesmi (215, 125). Prav tako verzi tu navedene pesmi niso iz ljudske pesmi, marveč iz pesmi Mateja Ravnikarja-Poženčana (Vodnikov spomenik, 1859, 193), predelane po prevodu Demetrove pesmi »Kralj Matiaš« (gl. Marnov Jezičnik 16, 1878, 10—11; Demeter posnema nemško Ulepičevo pesem Vom König Mathias, Carniolija 1838, sept.); Ravnikar je pridružil predlogi ob predelavi dotlej še nematjaževsko napoved miru na Sorškem polju pod »sedmerovrhato smreko« (I. Grafenauer, n. d., 207 sl. in 213 sl.; M. Matičetov, Slovenski Etnograf 6/7, 1954, 317, in Razprave SAZU, razr. za filol. in literar. vede 4, 1958, 137—139). Tudi tu torej ni dokumentirane podlage za daljnosežne sklepe o ljudskem mišljenju in konceptih.

— Podatek o sodstvu nad kmeti za Jožefa II. je popravljen (224, 134), nespremenjeni stari sklep pa je sedaj zanj preoster. — Podatek o 120.000 cekinih kmečkega dolga (225, 136) — ki mu očitno ustreza še večja vsota, dana od kmetov v blagu in denarju na upanje tujim trgovcem — ni nujno samo negativni gospodarski pokazatelj, ker vse to priča o sicer donosnem kmečkem poseganju v trgovino; poleg tega podatek, naveden v meščanski polemiki zoper kmečko trgovanje, tudi ni povsem zanesljiv (kar je avtor tudi sam pripomnil v 1. izd., str. 68: »če je ta številka vsaj približno pravilna«). — Slovenski jezik je dobil v francoski dobi več pravic le v šoli, ne pa v upravi (»v javnem življenju«, 259, 167), kjer je nemščino zamenjala le francoščina, kolikor je to šlo glede na jezikovno znanje uradništva. — Slomškovo preganjanje Matije Majarja se je začelo šele po njegovih peticijah »ganz eigener Art, wozu er Unterschriften sammelt« (6. IV. 1848), torej zaradi političnih koncepcij 1848, ne zaradi ilirskih jezikovnih poskusov. — Označba zemljiške odveze (325, 231) je spremenjena (čeprav bi podatek, da je kmet v slovenskih avstrijskih deželah dobil 97,5 % obdelovalne zemlje, v ogrskem Prekmurju pa okr. 75 % in v avstrijskih slovenskih deželah poleg tega okr. 60 % gozdov in pašnikov, zahteval nemara izrazitejšo spremembo in ne samo iz »samo manjši del zemlje« v »samo del zemlje«), zaključek pa je ostal nespremenjen (325, 232) in slabo ustreza stvarnosti. — O Hrvatih, razdeljenih po 1860 med dve oziroma tri države (Ogrska, Avstrija, Turčija) oziroma med šest dežel (Hrvatska in Slavonija, Dalmacija, Istra, Vojna krajina, Reka, Bosna in Hercegovina), je pač težko reči, da so bili združeni (334, 241) in njihovo zgodovinsko pravo sloni na drugačnih temeljih. — Prav tako glede na obseg in prostor naselitve Srbov v »deželah krone sv. Štefana« ni pravilna preveč poenostavljena trditev, da so bili z dualizmom Hrvatom »prepuščeni Srbi« brez vsake omembe Srbov pod Madžari v Vojvodini in do 1882 pod vojaško oblastjo v Vojni krajini (339, 246). — Politični obrat, ki stoji za spremenjenim glasovanjem ob sprejemu decembrske ustave 1867, ni bil še v znamenju upornosti ljudstva za zedinjeno Slovenijo (340, 247), marveč prvega pritiska klerikalnih koncepcij in polemik v slovenskem političnem vodstvu spričo protikonkordatskih teženj, izraženih v nemškem liberalnem gibanju ob sprejemanju in pripravljanju te ustave (V. Melik, ZČ 19/20, 1965/1966, 309—317). — Sodba o koncu taborov je popravljena (342, 249), vendar je tudi postavljanje začetka omahovanja liberalnega gibanja v l. 1871 zelo dvomljivo; višek tega gibanja spada vsaj v idejnem pogledu pač šele v leti prvega razkola (1873/1874) med »klerikalno« in »napredno« (tj. »svobodomiselnno« ali »liberalno«) stranko, kot ju tedaj izrecno imenuje Vošnjak. — Popravljen je tudi podatek o Levstiku kot prvem pobudniku taborov (347, 253) in je pravilno podčrtan le pomen njegove aktivnosti med njihovim trajanjem, vendar sedaj knjiga na vprašanje o začetku taborov ne daje odgovora. — Trditev, da bi bilo mogoče brez plebiscita dobiti cono A (432 sl.), je po decembru 1918 pač nemogoče dokazati, po januarju 1919 pa velja isto tudi za ozemlje do Drave, o kateri je trdil isto pisec v 2. izd.

(338); le novembra ali decembra bi bilo mogoče doseči kaj takega na Koroškem s podobnim odločnim nastopom, kakršnega je pokazal Maister v Mariboru in na štajerski slovenski narodnostni meji.

Blizu značaja teh pripomb jih je še nekaj, ki pa se bližajo že konceptualnim potezom dela. V nekem smislu spada sem že preskromno navajanje uporabljenih del. V 1. izd. je bilo nekaj literature navedene, čeprav trditve niso bile dokumentirane dosledno in je večkrat mogoče ugotavljati oporišče le posredno iz besedila. V 2. izd. je avtor dokumentacijo dopolnil glede marksističnih klasikov, ki jih v 1. izd. zaradi cenzure ni navajal z imeni in deli. Vendar je ponekod besedilo močneje predelal. To velja npr. že za načelno močnejši podarek kmečkih uporov (v 1. izd. str. 17 jih označuje kot »vrsto lokalnih revolucionarnih akcij, ki so le redko segale prek meje reform v okviru fevdalne dobe«, njihova označba str. 17 v 2., oziroma str. 98 sl. v 3. izd. pa je bistveno širša; prim. tudi razliko ocene str. 63 v 1. izd. ter str. 128 v 2. oziroma 218 v 3. izd.), zlasti pa za obsežni novi tekst (194—213, 104—123), ki jim ga je posvetil. Podatki kažejo na uporabo del, ki so izšla šele po 1. izd. knjige, pa niso nikjer navedena, pač pa je med tekstem očitek zgodovinarjem prav v smislu že pred 2. izd. doseženih dognanj samega zgodovinarja (211, 121; tudi uvod 24, XXX). Podoben primer je Linhart, čigar obravnava je dopolnjena s pomočjo Zwitterjeve analize njegovega zgodovinskega dela, brez navedbe te razprave, a tudi tu z očitkom, da je to »naša historiografija dolgo časa zamoževala ali podcenjevala« (252, 161).

Avtor po pravici poudarja (87 sl., 7 sl.; 263, 172) v besedilu, ki je sedaj bistveno popravljeno, strukturno razliko med fevdalizmom in kapitalizmom glede raznorodovalne moči; tudi v sedanji obliki pa besedilo ne odgovarja na vprašanje po zgodovinskem mehanizmu, ki je povzročal, da so se v fevdalizmu spreminjale etnične meje in strukture praviloma le s kolonizacijo (in sledečo asimilacijo, ki je potrebovala zelo dolga obdobja), medtem ko so v kapitalističnem družbenem redu (in po vsem videzu tudi v antičnem suženjstvu) ti procesi očitno bistveno drugačni in hitrejši. Najbrž gre za učinke močnejše notranje povezanosti vaše skupnosti v pogojih fevdalne samouprave, pa tudi za izraze manjše gibljivosti podložnega prebivalstva pred poznosrednjeveškim razmahom kmečkega trgovanja; vendar je tudi to zaenkrat le delovna hipoteza, ki jo bo treba še preskusiti. Vsekakor pa je to eno izmed pomembnih, doslej le malo obravnavanih vprašanj.

Karantanja in Karantanci so sedaj vdeleni v knjigo v obliki opombe (147). Pogledi, ki so izraženi v njej, pa bi zahtevali tudi spremembo besedila na več mestih pregleda srednjeveškega razvoja, ki gre skoraj v celoti mimo te sestavine zgodovinskega razvoja (s staro formulacijo — 162, 73 pa v nekem smislu na enem mestu celo nasprotuje njeni možnosti).

Presoja kmečkih uporov zoper Francoze je bila dvomljiva že v 1. izd. (89 sl.), ker ni bilo jasno, kaj se v njej nanaša na upore med vojsko 1809, kaj na upore za obstoja Ilirskih provinc in kaj na kmečko sodelovanje v bojih 1813 na avstrijski strani. V novem besedilu (257 sl., 166 sl.) je postalo to zaradi preureditve teksta še manj jasno. Besedilo, ki bi se v 1. izd. moglo razlagati kot obravnavanje kmečkih uporov v francoski dobi, ko so bili kmetje v svojih pričakovanih globoko razočarani ter so sami odpovedali dajatve in opravljanje tlake, je še tesneje povezano z označbo Napoleonovega osvajanja, čeprav je 1809 med kmeti gotovo še živelo pričakovanje osvoboditve po Francozih (ki so 1806 v Dalmaciji še odpravili podložniška razmerja in pustili nedotaknjena v veljavi samo kolonatska razmerja). Gospodarski vzrok za upore 1809 je bila pač težka kontribucija okupacijskega režima do sklenitve miru; toda organizacija uporov po brambovskih častnikih (iz vrst domačih graščakov) kaže brez dvoma na njihovo podpiranje fevdalne države zoper cesarstvo, ki je kljub vsemu širilo velik del revolucionarnih idej, torej značilnosti svojevrstne »Vendéje«.

Ocena vsebine hrvaškega programa 1848 je bistveno spremenjena (301, 209), vendar z njo — ki označuje kot zlasti progresivne zahteve tiste, »ki

se nanašajo na ločitev Hrvatske od Ogrske in na nacionalno samostojnost sploh« — nekako ni v skladu trditev neposredno pred tem, da se Hrvati niso distancirali od madžarske revolucije (vsaj tudi!) zato, »ker jim je dajala premalo«, čeprav je bilo vodstvo madžarske revolucije prav glede po avtorju podčrtanih zahtev hrvatskih »zahtjevanj naroda« (25. III. 1848) tedaj povsem nepopustljivo.

Končno od razpada dvojne monarhije oktobra 1918 (in po vsem, kar smo preživeli v pol stoletja odtlej dalje) tudi ni več mogoče gledati v prevzemu oblasti po nemški buržoaziji 1861 in v razdelitvi oblasti z »liberalnimi« (spričo političnega sistema na Ogrskem je težko pustiti to označbo brez ušesc!) Madžari 1867 »končni rezultat zadušene revolucije« (313, 221). Tako je bilo mogoče soditi le dotlej, dokler je dvojna monarhija še stala na svojih trhljih nogah, po 1. 1918 pa tega ni več mogoče ponavljati za Marxom in Engelsom, ki sta do svoje smrti še po pravici sodila tako. »Končni rezultat zadušene revolucije« je namreč razpad Avstro-Ogrske 1918 in poznejši razvoj v povsem spremenjenem prostoru. Po soglasnem mnenju najboljših kritičnih poznavalcev zgodovine dvojne monarhije si je namreč podpisala smrtno obsodbo prav s tem, da 1848/49 zaradi zmage reakcije ni prišlo do rešitve nacionalnega vprašanja v njej v obliki sporazuma med narodi. S tem se končna ocena zgodovinskega procesa po njegovem zaključku povsem spremeni, kajti ne le za gospodujoči položaj Nemcev in Madžarov v dvojni monarhiji, marveč tudi za njen obstoj se je izkazalo kot najpomembnejše tisto vprašanje malih narodov, ki so ga Nemci in Madžari 1848 (in pozneje) še zaostrovali in katerega pomena celo Marx in zlasti Engels med revolucijo in še dolga leta pozneje nista razumela in sta v svoji publicistiki o revoluciji (in med njo) brez dvoma podcenjevala njegov pomen.

* * *

Pri študiju začetkov marksističnega zgodovinopisja pri Slovencih bo nekoč gotovo potrebno analizirati v celoti razvoj Kardeljevih pogledov na slovensko nacionalno vprašanje od ocene Vidmarjevega »Kulturnega problema slovenstva« (1932) v Književnosti do Speransa (1939) in nato različne redakcije Speransa med seboj, kar je delno za prvo dobo že nakazal Janko Pleterski (Nationalno vprašanje v teoriji in politiki KPJ — KPS, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 7/1967, 277—316, posebej 301—304). V tej oceni se omejujem le na opozorilo na nekatere poteze, ki se mi zde za predelano redakcijo (2. in 3. izd.) posebej značilne. Med njimi so posebej opazne tiste, ki so zvezane z zamenjavo Stalinove definicije naroda (1. izd. 27) z novo, ki pa je ostala v 2. izd. (34) premalo jasna, tako da je dodal avtor v 3. izd. še tri nove strani razlage (118—122). Mehanizem oblikovanja moderne nacije je sedaj — čeprav seveda še zmeraj le v kratkem povzetku, saj drugače v knjigi s takšnim značajem pač ne gre — zajet skoraj v celoti. Odprto se mi zdi, ko primerjam raznovrstne procese nastajanja modernih nacij, med seboj, predvsem vprašanje, kateri družbeni mehanizem ob dozoritvi tega procesa neposredno zbuja nacionalno zavest množice, ki je v primerjavi s prejšnjo vednostjo o uporabljanju istega jezika na določenem ozemlju najbrž najbolj vidna vnanja razlika med prednacionalnimi narodnostnimi skupnostmi in modernimi nacijami. Ali ne kažejo razlike v zgodovinskih situacijah tega procesa pri različnih narodih in obdobjih, da je učinek gospodarskega razvoja posreden in da ga uveljavlja v tem pogledu širjenje političnih pravic in vključevanje množice v politično življenje? Zdi se, da je le s takšnim dopolnilom po Kardelju opisanega zgodovinskega mehanizma mogoče razložiti avtorjevo pravilno ugotovitev, da je po svoji zmagi »narodna ideja... postala neodvisna od objektivnih faktorjev, ki so jo spočeli... samostojna univerzalna ekonomska, politična in kulturna sila, ki je revolucionirala družbene odnose in prebujala narode tudi ne glede na stopnjo njihovega družbenoekonomskega razvoja«, kar spričuje zlasti za naše stoletje značilno hitro rušenje kolonialnega sistema pod pritiskom protimperialističnih revolucij (122). Pri širjenju družbenih idej, ki ne potrebujejo

takega dopolnilnega mehanizma med gospodarstvom in svojim učinkovanjem, namreč ne zadostuje sam njihov obstoj, marveč morejo učinkovati šele v že dozorelem »resonančnem prostoru« (prim. širjenje idej angleške revolucije iz 17. st. v Franciji v 18. st. in v srednji Evropi šele v prvi polovici 19. st.). Definicija naroda, ki v 3. izd. ni bila spremenjena, bi pa mogla biti preciznejša, kajti v sedanji obliki je bolj opredelitev postanka naroda kot opredelitev njegovih značilnosti; v primerjavi z dodanim besedilom med temi značilnostmi manjka zlasti narodna zavest — prav njeno uveljavljanje v množici (prim. Slovence konec 60. let 19. stol.) označuje zaključno obdobje narodnega prebujenja, kot je za Slovence Zarnik šele po volitvah 1867 pribil: »zdaj šele smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, .. da nismo samo narodopisen pojem«. V diskusiji, ki so jo v zadnjih letih razvili o pojmu narod Voprosy istorii (1966—1968; gl. K itogam diskusii po nekotorym problemam teorii nacii, Voprosy istorii 1970/št. 8, 86—98), je sicer prevladovalo mnenje, da narodne zavesti ni potrebno med značilnostmi naroda posebej navajati, ker da je zajeta že v značilnosti »skupnost... duševnega ustroja« stare opredelitve; prav te značilnosti pa v novi Kardeljevi opredelitvi ni več. Vendar pa tudi pri opredelitvi postanka naroda — ki ji novo Kardeljevo besedilo predvsem ustreza — ostaja vprašanje, ali ne bi morala zajeti poleg elementov, ki so v dobi kršenja fevdalizma in povezovanja širših prostorov z družbeno delitvijo dela nastajajočega kapitalističnega gospodarstva izzvali strukturno spremembo etničnih skupnosti, tudi omembo oblik, ki so prerasle s to spremembo v moderno nacijo — kot jih v resnici zajema dodana razlaga v tej opredelitvi kratko povzetega zgodovinskega mehanizma.

Po načinu dokazovanja, da so Slovenci narod, ki je ostalo skoraj nespremenjeno od 1. izd. naprej (1. izd. 28; 2. izd. 38; 3. izd. 125), se zdi, da glede kriterijev za obstoj naroda med prejšnjim in sedanjim avtorjevim pojmovanjem ni bistvenih razlik, marveč da se te omejujejo le na pojmovanje postanka te »specifične ljudske skupnosti«. Nanovo dodana razlaga opredelitve njenega postanka jo gotovo uspešno varuje očitka, da ne upošteva dovolj važne vloge faktorjev nadstavbe (gl. Sovjetskaja istorič. enciklopedija 10, str. 77; za konkretne zgodovinske primere prim. E. Lemberg, Nationalismus I, Psychologie und Geschichte, 1964, 64—308, seveda le za material, ne za interpretacijo), kar pri sami opredelitvi (v 2. izd.) ni bilo dovolj jasno. V njenem kratkem besedilu, ki se omejuje pri zgodovinskem motorju za nastanek nove specifičnosti, zrasle »v okviru« starih oblik dotedanje »dokaj šibke povezanosti«, le na gospodarsko stran, se mi zdi ta glede na vlogo prednacionalne etnične povezanosti, zlasti pa glede na pomen družbeno-političnih mehanizmov v prenašanju vplivov ekonomskega razvoja na oblikovanje množične narodne zavesti vendarle prenatlačna za kompleksnost zgodovinskega razvoja. Ta vtis je toliko razumljivejši, ker tudi že omenjene nedorečenosti pri napovedovanju današnjega oziroma bodočega razvoja narodne skupnosti vsaj ni nemogoče povezati s podobnim upoštevanjem predvsem te strani današnjih oblik življenja.

Tudi ponekod drugod se čuti kot ena izmed potez predelovanja prvotnega besedila prav močnejše podčrtovanje pomena gospodarskega razvoja in delno umikanje drugih zgodovinskih potez. Le dva primera te vrste: na str. 16 v 1. izd. stoji ugotovitev »govoriti isti jezik se pravi, tudi misliti na isti način«; v 2. izd. (14) je to mesto odpadlo, v 3. izd. je stavek, nekoliko spremenjen, obnovljen, vendar je z novim besedilom preinterpretiran v ekonomsko-interesnem smislu (95); podoben primer je izpustitev trditve »sleherna doba v razvoju naroda mora navezati na miselno in kulturno bogastvo minulih razdobj« (1. izd. 94; 2. izd. 177; 3. izd. 268). Sprememb s podobnim značajem je še več, prav tako pa so novi dodatki na več mestih posvečeni posebej neposrednim gospodarskim vplivom v teh procesih, včasih prav v taki zvezi, da manjšajo poprejšnji poudarek kulturnega življenja.

Kot posebno skupino v teh spremembah pa štejem nekatera mesta, na katerih je v primerjavi s prvotnim besedilom znižana ocena ali zmanjšan

poudarek zgodovinske funkcije kmetov in meščanov (seveda tudi duhovščine kot nekdanj edine skupine z ljudstvom povezanih izobražencev) v posameznih starejših obdobjih slovenske zgodovine.

Prvo skupino teh sprememb je mogoče razumeti kot izraz ene izmed temeljnih avtorjevih namer, ki je bila glede na strukturo obravnavanja slovenske preteklosti gotovo utemeljena, namreč pokazati »da je bilo književno kakor sploh vsako kulturno ustvarjanje predvsem ena izmed manifestacij osnovnih družbenih procesov in idejnega gibanja, ki so ga ti procesi sprožili« (24, XXX), in da je postanek in prebujenje slovenskega naroda v resnici rezultat bistveno daljših, globljih in širših procesov. Trdno sem prepričan, da je prav ta raziskovalna smer, ki jo je Kardelj prvi uveljavil v svojem globalnem obravnavanju vse slovenske preteklosti, ena izmed najpomembnejših in najpotrebnejših preusmeritev v presojanju slovenske zgodovine, čeprav bo med zgodovinarji in književnimi zgodovinarji gotovo še tekla razprava o vprašanju, v kolikšni meri niso pri tistem tipu postanka naroda, ki mu pripadamo Slovenci (in prav v konkretnem slovenskem razvoju), elementi kulturnega jezika in kulture vendarle pomembnejši kot v splošno veljavni shemi tega procesa oziroma njegovih različnih variant. Pri drugi skupini sprememb pa bo do podrobne analize, ki bo pritegnila tudi Kardeljeve izpiske, uporabljene za pripravo 1. izd. knjige, še vedno odprto vprašanje vpliva pragmatičnosti bodisi v 1. bodisi v 2. izd. (prim. avtorjevo lastno navedbo o obravnavi Kreka in njegovega gibanja!), ki se mu res delo, ki želi biti hkrati zgodovinska monografija in teoretična politična analiza s konkretnimi političnimi cilji za reševanje tekočih in nedokončanih zgodovinskih procesov, skrajno težko izogne, če se jim sploh more povsem izogniti.

Poglavitni namen Kardeljeve knjige, če jo gledam kot zgodovinsko monografijo, je bila gotovo analiza zgodovinskih mehanizmov, ki so od gospodarsko-družbenih temeljev in premikov navzgor ter njihovih neposrednih in posrednih vplivov privedli s posebnim kulturnim (literarnim) jezikom povezano in med devet političnih teritorijev ter prav toliko skupin ljudskega dialektičnega govora razdeljeno posebno »ljudsko vejo... debela Slovanov« (kot pravi A. T. Linhart) do osveščenja v slovenski narod in ki so vplivali odtlej pa do praga narodnoosvobodilnega boja na značaj slovenskega narodnega vprašanja in na način slovenskih poti pri njegovem reševanju; analiza je namerjena vseskozi v jasen — in danes že zgodovinsko potrjeni — cilj: pokazati socialno-družbeno revolucijo kot edino pravo pot do rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja. Prav zato se bomo v tej oceni dotaknili le še nekaterih potez te za delo najbistvenejše smeri zgodovinske analize.

Srednjeveški slovenski razvoj, ki gotovo nima neposrednega stika s poglavitno temo knjige in ga avtor zajema le zaradi pregleda, »v kakšnem stanju... je bilo to ljudstvo, ko je stopilo v novo dobo« (144), je zato obdelan le na kratko (144—162) v poglavju, ki postavlja v splošni sociološki okvir predvsem dve potezi zgodnesrednjeveške zgodovinske poti — neuspehi poskus samostojnega razvoja Karantancev in hitro preprečitev njihove povezave s samostojnejšo kulturno usmeritvijo v smislu dela solunskih bratov, čeprav je prav Kocljeva Spodnja Panonija omogočila Metodovemu delu prebroditi njegovo najtežjo krizo in vplivala v več pogledih zelo močno na njegove oblike. Med obravnavanjem teh dveh za dolgo dobo pomembnih zgodnesrednjeveških neuspehov in po njih podčrtuje še tiste poteze fevdalnega gospodarstva in družbe, ki so drobile fevdalna ljudstva v majhne enote politične zavesti (dežele, mesta) ali vsakdanjega življenja (gosposčine, okoliši, vasi) in določale še posebej spričo omejitve Slovencev na nižje plasti fevdalne družbe, da so »iz nekdanjih slovanskih plemen... nastala fevdalna ljudstva, ... pri katerih je prevladovala lokalna in ožja provincialna zavest« (161). Nekaj avtorjevih opozoril iz 1. izd. (zlasti glede domačih začetkov razvoja v fevdalno smer) je našlo v poznejšem raziskovanju popolno potrdilo (ne le v domačem, marveč tudi npr. v Mitterauerjevem delu o karantanskem plemstvu in njegovem razmerju do frankovsko-bavarskih plemiških družin). Pokazalo pa se

je tudi, da je treba pri zgodovinskih analizah tega skoraj tisoč let trajajočega obdobja razlikovati več razvojnih stopenj z različnimi zgodovinskimi mehanizmi tudi glede dediščine za slovensko etnično povezovanje. Zlasti obdobje do konca 9. stol., ki je bilo v marsičem določeno predvsem po domačih tradicijah in udeležbi v višjih družbenih plasteh, je doseglo nekatere oblike povezovanja (kraljestvo Karantanijo in neko obliko zavesti o povezanosti Karantancev, prvo obliko nadplemenskega kulturnega jezika), ki so imele delno svoj pomen celo mnogo pozneje v slovenskem narodnem osveščanju v 18. in 19. stoletju. Pojav mest, zlasti značilen za 13. stol., pa je začel že drobiti moč meja med zemljiškimi gospostvi in vsaj v 14. stol. se kaže že prevladovanje razvojne smeri povezovanja vsaj v deželnih mejah; pri tem pa se seveda sprašujemo, ali ni za slovensko ozemlje tako značilna oblika kmečkega trgovanja (ki se je postopno večala vsaj že od srede 14. stol. naprej) pomenila kaj več vsaj v spoznanju, do kod in kje prebivajo ljudje, ki govore slovenski, kar bi pomenilo nastajanje nekaterih izhodišč za razgibano 16. stol. že precej pred njim. Prav tako so pokazala raziskovanja zgodovine naših mest v srednjem veku, da je bilo njihovo prebivalstvo precej bolj slovensko, kakor je prevladovalo mnenje še pred dvajsetimi leti; podobno pa kaže že preprost premislek, da je morala tudi gosposčinska uprava v tem času uporabljati pri občevanju ob vsakdanjih opravkih s kmečkim prebivalstvom njegov jezik, saj kmetje drugega niso znali. V obojem pogledu torej moramo računati z nekimi podlagami značilnih potez reformacijskega obdobja (širina članstva slovenske cerkve npr. v Ljubljani; branje slovenskih protestantskih knjig graščinski služinčadi ipd.) že v poprejšnjem času.

Šele s poglavjem o vnovičnem posegu slovenskega ljudstva v lastno zgodovino — s kmečkimi upori in reformacijo — posega avtor na široko v tisto zgodovinsko dogajanje, ki je »notranje povezal slovensko ljudstvo in odprlo pot formiranju slovenskega naroda kot moderne nacije« (203, 214, 218) ter s tem stoji že trdno v osrednji problematiki njegovega dela. K obravnavanju kmečkih uporov, ki so v predelanem besedilu (1957) po pravici dobili mnogo močnejši poudarek in večji prostor — saj je bilo to med 15. in 18. stol. gotovo najmočnejše, najtrdovratnejše in po slovenskih ljudeh, ki so le ob njihovih izbruhih množično brez povelja predstavnikov »oblasti« tvegali ne samo premoženje, marveč tudi svoje glave, najmočnejše doživljano in najbolj njihovo gibanje — bi mogel pripomniti le dvoje: Slovenska pot v kmečke upore se kaže zgodovinarju bolj svojska, kot se zdi po Kardeljevem pregledu, oprtem v tem pogledu preveč na splošni in časovno krajše omejeni razvoj v južni Nemčiji, ki je bila pred nemško kmečko vojsko sedež nekaterih najmočnejših kapitalističnih družin tedanje Evrope; prav tako je razmerje med kmečkimi upori in reformacijo bolj kompleksno, kot se zdi po nekaterih (zlasti starejših) mestih besedila v knjigi, medtem ko druga mesta (večinoma iz 2. izd.) to kompleksnost upoštevajo. O obojem sem že pisal v obeh svojih knjigah o kmečkih uporih na Slovenskem (o drugem še posebej: Kmečki upori na Slovenskem, 1962, 253—270) in se omejujem le na to opozorilo; posebej glede gospodarskih temeljev slovensko-hrvaškega upora 1573 na gospostvih onstran Sotle pa je v zadnjih letih pokazal na vrsto specifičnih potez tudi Josip Adamček v svojih objavah novega arhivskega gradiva in pri njegovi obdelavi.

Pri obravnavanju reformacije gre Kardelju brez dvoma zasluga, da je gibanje, ki je bilo dotlej obravnavano predvsem kot versko in kot politični spopad med stanovi in deželnim knezom, postavil v pregledni analizi v okvir celotnega gospodarskega in družbenega razvoja v 16. stoletju pri nas, kar je bilo za temeljni namen knjige toliko pomembnejše, ker se z začetki slovenske knjige pogosto povezujejo tudi teze o začetkih osveščanja slovenskega naroda. Njegov pregled problematike v tej smeri je dal pobudo Ferdu Gestrinu za razpravo o »Družbenih razredih na Slovenskem in reformaciji« (Drugi Trubarjev zbornik, 1952, 15—56), v kateri je prvič zajel ta vprašanja po virih, ki so dostopni v Ljubljani, in v marsičem podgradil in potrdil Kardeljeve teze; prav to velja tudi za njegovo poznejše vračanje k temu času in njegovim

vprašanjem (zlasti v »orisu razvoja« Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju, ZČ 16, 1962, 5—26, in Annales 1962, 663—691; o istih vprašanjih je napisala vrsto prispevkov tudi Iskra Čurkina; povzeti so v avtoreferatu kandidatske disertacija Razvite slovenskoj promyšlennosti i torgovli v XVI v., Moskva 1963, in v zborniku Genезis kapitalizma v promyšlennosti i sel'skom hozjajstve, Moskva 1965, 124—148). Ob teh pionirskih delih so glede na družbeni mehanizem pri Slovencih v zvezi z različnimi smermi reformacije nekatera vprašanja v Kardeljevem osnutku naravno ostala še odprta: pri družbenem razvoju zlasti, ali nekatere (ne vse!) formulacije o meščanstvu zopet niso oprte bolj na južnonemški kakor na naš položaj; pri upoštevanju splošnih potez reformacijskih tokov, ali ni v odporu zoper starejšo enostranost šel predaleč v neupoštevanju njenega značaja kot verskega gibanja (kar pomeni v miselni strukturi 16. stol. precej več kakor za človeka 19. in 20. stol.), ker je tudi ta stran v nekaterih pomembnih potezah vplivala na razvoj na naših tleh (prim. le vplive odvisnosti protestantske cerkve zlasti od würtemberske tako glede luteransko-melanchtonske smeri kot glede razmerja do deželnega kneza); pri politični interpretaciji gibanja, ali niso ponekod vnese v 16. stol. poteze formalno podobnih, a strukturno drugačnih gibanj v 18. in delno celo šele v 19. stoletju. Tudi v teh pogledih sem opozoril na nekatera vprašanja že drugod (v oceni Drugega Trubarjevega zbornika, ZČ 8, 1954, 276—284, v Kmečkih uporih ter v 3. in 4. zvezku svoje Zgodovine slovenskega naroda, 1956 in 1960), tako da jih morem tu pustiti ob strani.

Medtem ko je bilo 16. stol. šele osamljena in neizpolnjena napoved, teče od 18. stol. naprej sklenjena analiza družbenozgodovinskih temeljev slovenskega narodnega prebujanja in gibanja. Avtor skuša zajeti vsak pomembnejši premik v gospodarski strukturi in njenem družbenem izrazu ter povezati z njimi vsa pomembna idejna in politična gibanja pri nas. Razčlenitev vsega tega od začetka slovenskega narodnega prebujanja v 18. stol. do zorenja socialistične revolucije v okvirih narodnega boja za svobodo med drugo svetovno vojno z bistvenimi spremembami ob zlomu fevdalne družbe sredi 19. stol. je povsem naravna in nujna. Avtorju je postala revolucija 1848/49 skorajda nekaj ključ za obravnavanje vse slovenske zgodovine do tridesetih let našega stoletja: analiza stoletja pred marčno revolucijo je uvod v razumevanje moči protirevolucionarnih sil v meščanstvu narodiča, ki mu je vse mogla dati le revolucija; analiza stoletja po revoluciji pa najde marsikje razlogo prav v slovenskih stališčih v marčni revoluciji in značaju, ki ga je pridobila slovenska politika ob tem zgodovinskem prelomu; oboje hkrati — vloga slovenskega meščanstva v marčni revoluciji ter usodne posledice te vloge — pa je napotilo za drugačno ravnanje slovenskega naroda v bližajoči se novi revoluciji, ki jo bo nosil novi razred proletarcev. Za »vsakdanjo rabo« Speransa leta 1939 je bila vsa ta zgodovinska zgradba gotovo kar se da učinkovita in smiselna. Ob dotedanji predvsem političnozgodovinski preiskavi, oprti do 1868 v prvi vrsti na Bleiweisove Novice in po 1868 do konca stoletja na Slovenski narod, se je dala tudi dovolj lepo braniti in utemeljiti; nekaj odprtih vprašanj je bilo le v zvezi s samo revolucijo, ki pa je bila v našem zgodovinoopisju dotlej obravnavana tako enostransko, da je Kardelj moral kmečko vprašanje postaviti v njenem okviru povsem na nov način, ki ga je poznejše preiskovanje s pomočjo dotlej neuporabljenih arhivskih virov potrdilo skoraj v vseh potezah (B. Grafenauer, ZČ 2/3, 1948/49, 7—68). Kardeljev poskus pa je moral biti — prav zaradi omenjenega značaja dotedanje zgodovinske obravnave moderne slovenske zgodovine — omejen le na opisovanje gospodarskih in družbenih procesov, ker jih niti publicistika (razen z zelo redkimi izjemami) niti zgodovinoopisje nista raziskovala v kvantitetnem pogledu; od tega se razlikujejo šele trideseta leta našega stoletja, za katera je Kardelj imel že Melikove geografske analize v 1. izd. Slovenije, ki jih je seveda uporabil za označbo položaja pred novo revolucijo.

Z vsem tem je bila še poudarjena — glede na pomen tega povezovanja pri temeljni smeri Speransovih analiz — v našem zgodovinoopisju naloga, ki

se je je premalo lotevalo: za resnično poznanje gospodarskih in družbenih struktur je poleg opisa njihovih oblik potrebna tudi kvantitetna analiza. Če skuša sodobno zgodovinopisje uporabljati to analizo tudi v tistih odmaknjenih obdobjih, v katerih je mogoče to zaradi nepopolnosti uporabnih virov le v obliki primerov ali problemskih izsekov, je to toliko pomembnejše za »statiistično« obdobje, v katerem ni le bistveno lažje reševati vprašanje »merjenja« gospodarskih menjav, marveč se v njem tudi močno poveča število kvantitetnih podatkov o gospodarstvu, družbeni strukturi in o političnem izražanju družbenih gibanj (volitive), tako da izgube izjemni značaj. Pri nas smo tudi danes v tem raziskovanju še v močnem zaostanku — nemalo tudi zaradi nezainteresiranosti ekonomistov za vprašanja, pri katerih so potrebne njihove specialne analitične metode — kljub temu pa imamo tega vendarle že bistveno več, kakor je imel na razpolago Kardelj pri pisanju svoje knjige (in pri njenem predelovanju do 1957). Nekatere gospodarske veje so že obdelane, za druge pa se sistematična obdelava še pripravlja; zlasti pomembno pridobitev pomeni Melikova pregledna analiza volilnih rezultatov od 1848 do 1920 (s preverjenimi rezultati po volilnih okrajih), ki jo isti avtor postopno dopolnjuje po posameznih okoliših in obdobjih; metodično pa je posebnega pomena tudi monografija Janka Pleterskega o narodni zavesti in politični orientaciji prebivalstva slovenske Koroške 1848—1914, kjer je na delu slovenskega ozemlja podrobno raziskoval eno izmed osrednjih vprašanj Speransa, oprto tudi na kvantitetno analizo gospodarskega in družbenega razvoja.

Čeprav traja to raziskovanje šele poldrugo desetletje, se je že pokazalo, da so kvantitetne razlike med posameznimi obdobji tolikšne, da bo potrebno računati pri razlagi družbenih gibanj z različnimi zgodovinskimi mehanizmi ter razlagati slovenski politični razvoj bolj neposredno iz vsakokratnega okvirnega položaja in domačih struktur, manj pa iz skušenj in stališč v letu marčne revolucije ter neposredno po njej. Posebej se je to že pokazalo pri Zwitterjevem okvirnem in Melikovem podrobnem raziskovanju šestdesetih let 19. stol., ki je razkrilo v slovenskem političnem prebujenju med 1861 in 1867 (podobno kakor Zwitterjeva podrobna preiskava istega vprašanja 1848/1849) bistveno večji pomen liberalnih idej, kot ga je predpostavljala naša tradicionalna historiografija, ter začetek uveljavljanja klerikalno-konservativnih koncepcij šele od 1867 naprej. Melikova ugotovitev, da se čutijo v tem času pri kmetih vsaj v nekaterih podeželskih volilnih okrajih še stara nasprotja proti duhovščini — čeprav so bila 1848 najbrž precej širša in gotovo ostrejša — je še posebej pokazala, da način zemljiške odveze za politično usmerjenost vsaj nima tolikšnega neposrednega učinka, s kakršnim sem poleg Kardelja računal tudi sam v obravnavanju kmečkega gibanja 1848, marveč da bo ta obrat v politični strukturi treba razlagati v prvi vrsti z gospodarskim obratom že po sredi 19. stol., ki je kmeta gotovo hudo prizadel (gl. EJ 7, 1968, 354 sl., 356, 359 sl.). Rezultati o tem desetletju so nas opozorili, da bo potrebno še mnogo dela, če bomo hoteli razumeti slovenski zgodovinski razvoj s tisto vrsto globinske analize, na katere potrebnost je pokazal Sperans.

Po tem splošnem metodološkem spoznanju še nekaj časovno omejenih pripomb. Pri obravnavanju slovenskega narodnega prebujenja od srede 18. do srede 19. stol. bi kazalo upoštevati vsaj še tri momente. Tržaško pristanišče in z njegovim pomorskim prometom povezano prevoznništvo na kopnem je, resda precej na svojski način in drugače kakor govorimo o tem v industrijskem kapitalizmu od srede 19. stol. naprej, vendarle v marsičem gospodarsko povezano v tem obdobju slovensko ozemlje močnejše kot ne le pred začetkom tržaškega razvoja, marveč tudi po zgradnji prvih železnic, ki so prenesle središče tržaške trgovine na Dunaj in bistveno zmanjšale dohodek bližnjega zaledja v zvezi s to trgovino (le na Kranjskem za 2 milijona gold. letno!). Uvedba osnovnošolske obveznosti in organizacija šolstva za Marije Terezije (po 1774) sta postavila vprašanje povezanosti slovenskega ljudstva tudi glede kulturnega (literarnega) jezika v množični obliki jezika šolskih knjig in pouka ter tako podprla s postopnim uveljavljanjem te povezanosti tudi spoznanje

o jezikovni etnični povezanosti vsega slovenskega ljudstva ne glede na obstoječe deželne meje. Končno pri prvem obdobju slovenskega narodnega prebujenja ni brez pomena tudi zanimanje za raziskovanje živih jezikov in etnografije obstoječih ljudstev, značilno za srednjeevropsko duhovno življenje od srede 18. stol. naprej, čeprav ni bilo zvezano glede nehistoričnih narodov z nikakimi političnimi koncepcijami in ga je zato dopuščala v obliki zanimanja za jezik predvsem kmečkega prebivalstva tudi avstrijska oblast, kljub svojim težnjam po splošnem uveljavljanju nemščine kot jezika uprave, plemstva in meščanstva. V teh okoliščinah je za tedanje literarne krožke slovenskih narodnih buditeljev težko v vseh primerih uporabljati označbo »političnega kroga«, ker nam danes pomeni ta izraz več, kot pa je mogoče pripisovati npr. krogu okrog Pohlina (246); tudi sicer bi bilo mogoče natančneje razlikovati idejne smeri 18. stol. (janzenizem, jožefinizem, prosvetljenstvo — zadnji izraz uporabljamo navadno sedaj le kot sinonim za racionalizem).

Posebej pa se moram dotakniti obravnavanja marčne revolucije 1848 in slovenske vloge v njej. Gibanje 1848 pri Slovencih je glede na tradicionalno zgodovinpisje brez dvoma zahtevalo bistveno revizijo in dopolnitev, saj je bilo v njem omejeno skoraj samo na politično življenje in posebej na razmerje Slovenci-Nemci, medtem ko je kmečko gibanje ostalo močno ob strani. Kardelj se je v 1. izd. oprl pri svojem prikazu in oceni slovenskega mesta v letu revolucije — razen glede postanka programa zedinjene Slovenije in glede kmečkega gibanja in ocene njegovega pomena — predvsem na Engelsove članke izza revolucije 1848/1849 in po njej ter sprejel tudi njegovo tezo o »razcepitvi avstrijskih narodov v revolucionarne in reakcionarne« (119); druga karakteristika velja v bistvu za Slovence in za politiko Bleiweisovega kroga »nosi ves slovenski narod odgovornost« (133). V 2. izdaji je to sodbo delno popravil s tem, da je med vzroke za postanek stališča slovanskih narodov postavil obotavljanje dunajskega revolucionarnega centra, »da bi priznal samoodločbo oziroma enakopravnost avstrijskih narodov« in »apetite« ter »nacionalistično ekskluzivnost« nemške liberalne buržoazije (207, 208, 210), pa tudi z omejitvijo »odgovornosti vsega slovenskega naroda« na »subjektivno odgovornost vodilnih političnih sil« (224), vendar pa je v drugih formulacijah ostalo še precej od prvotnih stališč, povzetih pri Engelsu, čeprav brez Engelsovega splošnega okvira oziroma ob začetku revolucije s svojsko interpretacijo tega okvira.

Engels je še pred marčno revolucijo 27. januarja 1848 objavil članek »Der Anfang des Endes in Österreich« (Marx-Engels, Werke [poslej MEW] 4, 1959, 504—510), ki ga končuje z napovedjo: »Vse razloge imamo za upanje, da bodo Nemci tisti, ki bodo zrušili Avstrijo in odstranili ovire na poti slovanske in italijanske svobode. Vse je pripravljeno; klavna žrtev leži tu in čaka na nož, ki naj ji prereže grlo. Naj tokrat Nemci ne zamude časa, naj bodo dovolj pogumni, da izrečejo besedo, ki se je celo Napoleon ni drznil izreči: La dynastie de Habsbourg a cessé a régner« (510). To mesto navaja (zaradi posredovanja po ruskem prevodu z nekaterimi variantami) tudi Kardelj kot dokument k trditvi, da »nihče ni tako dosledno postavil vprašanja zedinjene Slovenije (podčrtal B. G.) kakor nemška revolucionarna levica« (2. izd. 223; 3. izd. 315). Ta interpretacija, ki bi bila seveda bistvena za okoliščine začetka revolucionarnega gibanja 1848 pri Slovencih, pa ni dokazljiva neposredno iz Engelsovega besedila, po katerem »drže Nemci pod avstrijsko zastavo v hlapčevstvu Poljsko, Češko, Italijo«, medtem ko Slovenci ali Slovenija niso omejnjeni. O pravilnosti interpretacije je zato mogoče soditi le v luči splošnejših Engelsovih koncepcij revolucionarnega leta, iz katerih je najboljše najprej izvzeti polemične članke izza revolucije in neposredno po njej, na katere so gotovo vplivale tudi trenutne situacije političnega boja.

Engels je pozneje očrtal svoje pojmovanje revolucijskih let glede nacionalnega vprašanja še dvakrat, v članku o Poljaki (1866; MEW 16, 1962, 153—163) in v uvodu v razpravo o »vlogi nasilja v zgodovini« (1887/88; MEW 21, 405—465). Še 1887/88 je kratko označil izhodišče revolucije 1848 takole: Po

dunajskem kongresu »sta bili Nemčija in Italija vnovič razdeljeni v male države, Poljska je bila četrtič razdeljena, Ogrska je ostala podjarmljena... Toda tako ni moglo ostati. Od konca srednjega veka deluje zgodovina v smeri konstituiranja Evrope iz velikih nacionalnih držav. Samo take države so normalni politični ustroj evropske vladajoče buržoazije in so prav tako neizogiben pogoj za dosego harmoničnega mednarodnega sodelovanja narodov, brez katerega ne more obstajati gospodstvo proletariata. Za zavarovanje mednarodnega miru morajo biti poprej odstranjeni vsi nacionalni spori, ki se jim je mogoče izogniti, mora postati vsak narod neodvisen in gospod v lastni hiši«. Dvajset let starejši članek potrjuje, da poudarek velikih nacionalnih držav ni bil le naključen. V njem se ostro razlikujejo pravice velikih »nacij« od pravic »narodnosti«: »Pravica velikih nacionalnih tvorb Evrope do politične neodvisnosti, priznana s strani evropske demokracije, je morala najti isto priznanje zlasti s strani delavskega razreda. To v resnici ni pomenilo nič drugega kot priznanje enake pravice do lastnega nacionalnega obstoja za druge velike, brez dvoma za življenje sposobne nacije, ki jo delavci vsake posamezne dežele zahtevajo zase. Vendar sta se to priznanje in simpatija z nacionalnimi težnjami omejevala na velike in natančno določene zgodovinske nacije Evrope: to so bile Italija, Poljska, Nemčija in Ogrska... Tu vidimo sedaj razliko med »narodnostnim načelom« in starim načelom demokracije in delavskega razreda o pravici velikih evropskih nacij do samostojnega in neodvisnega obstoja. Narodnostno načelo pušča veliko vprašanje pravice do nacionalnega obstoja za historične narode Evrope povsem nedotaknjeno; in če se ga dotika, tedaj samo da bi ga zmedlo. Narodnostno vprašanje postavlja vprašanja dveh vrst: prvič vprašanje po mejah med temi velikimi historičnimi narodi in drugič vprašanje pravice do neodvisnega nacionalnega obstoja za številne male preostanke onih narodov, ki so se, potem ko so daljši ali krajši čas nastopali na odru zgodovine, končno vključili v to ali ono mogočnejšo nacijo, ki je bila zaradi svoje večje moči sposobna premagati večje ovire. Evropski pomen kakega naroda, njegova življenjska moč ne pomenijo nič s stališča narodnostnega načela: za to načelo pomenijo Romuni na Vlaškem, ki nikdar niso imeli zgodovine niti zanjo potrebne moči, prav toliko kot Italijani s svojo dvatisočletno zgodovino in neoslabljeno nacionalno življenjsko silo« (158). Tudi »panslavizem« je le »uporaba narodnostnega načela po Rusiji v ruskem interesu za srbske, hrvatske, ukrajinske, slovaške, češke in druge ostanke prejšnjih narodov v Turčiji, na Ogrskem in v Nemčiji« (159). Prav to razlikovanje med »nacijami« in »narodnostmi« odseva tudi iz misli, naj se obnovi zgodovinska Poljska (torej z Litavci, Belorusi in Ukrajinci), ne pa Poljska kot nacionalna država poljskega naroda (160, 162).

S to splošno koncepcijo se ujema vse, kar je pisal Engels 1847—1852 o vprašanju slovanskih narodov v vzhodni Srednji Evropi in na Balkanskem polotoku, pa tudi praktična uporaba načel, ki imajo splošen videz. Za Poljake, ki so imeli v Marxovem in Engelsevem konceptu in upanju na hitro preraščanje posamičnih revolucij v skupno evropsko revolucijo (še posebej v zvezi z zahtevo po skorajšnji vojni zoper Rusijo kot tedanje poglavitno oporišče protirevolucije) prav tako središčno mesto kakor Nemci in združitev »vse Nemčije« s proglasitvijo za »enotno, nedeljivo republiko« (Zahteve KP v Nemčiji, MEW 5, 1959, 3; W. Schmidt, Die internationale Stellung der deutschen Revolution von 1848/49 in der Sicht von Marx und Engels, Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft 13/1965, Sonderheft: Evolution und Revolution in der Weltgeschichte, 96—122; Historia Polski, II/3, 1831—1864, Warszawa 1959, 188—322), je Engels vselej zahteval pravico za svobodno samostojno življenje in prav z njimi v zvezi zapisal že pred revolucijo (v govoru o Poljski v Londonu 29. XI. 1847; MEW 4, 1959, 417), da »nek narod ne more postati svoboden in obenem še naprej tlačiti druge narode; osvoboditev Nemčije se torej ne more uresničiti, ne da bi se uresničila osvoboditev Poljske od tlačenja po Nemcih«; prav tako ostro je postavljena ob Poljski in Italiji sodba v članku o »nemški zunanji politiki« (3. VII. 1848, MEW 5, 1959, 154—156): »Sedaj, ko

Nemci otrešajo lastni jarem, se mora spremeniti tudi vsa njihova politika proti zamejstvu, ali pa ujemamo v vezi, v katere vklepamo tuje narode, svojo lastno, šele komaj sluteno svobodo. Nemčija se osvobodi v isti meri, v kateri pusti svobodo sosednim narodom«. Pa tudi v obračunu o »revoluciji in protirevoluciji v Nemčiji« iz 1852 je z znanimi besedami, da so »ob revoluciji 1848 tlačene nacije takoj terjale samostojnost in pravico, da urejajo svoje lastne stvari same« uvedel prav zahtevo Poljakov po vzpostavitvi njihove države v mejah pred 1772. Druga skupina podobnih izjav je združena z obravnavanjem Čehov, za katere je Engels po pričevanju januarskega članka zahteval svobodo od nemškega gospostva, zavzel pa se je zanje zlasti ob praški vstaji. V članku »Praška vstaja« (18. VI. 1848, MEW 5, 80—82) prav tako obsoja — ob vojaških nastopih v Lombardiji, na Poznanjskem in v Pragi — polovičarstvo nemške revolucije, kajti »revolucionarna Nemčija se je morala odreči vsej svoji preteklosti, zlasti v razmerju do sosednih narodov; obenem s svojo lastno svobodo je morala proglasiti svobodo narodov, ki jih je doslej tlačila«. V resnici pa je »v celoti ratificirala staro tlačenje Italije, Poljske in zdaj tudi Češke po nemški soldateski... In hkrati zahtevajo Nemci, naj jim Čehi zaupajo? In Čehom zamerjajo, da se nočejo pridružiti naciji, ki tlači in pesti druge nacije, medtem ko sama sebe osvobodi?« Podobno je dokazoval demokratični značaj praške vstaje še večkrat (MEW 5, 108 sl., 252 sl. — 25. VI. in 12. VII.) in označil »križarske vojske proti svobodi Poljske, Češke, Italije« za »vojsko restavracije«, kot njihov namen pa »priklicati ozkosrčni nacionalizem, delno da bi potlačile revolucijo v notranjosti Nemčije, delno, da bi priučile soldatesko državljanski vojni«. Kljub temu pa se je stališče do Čehov po praški vstaji spremenilo, kajti nasilje nad to vstajo je potisnilo »hrabre Čeh« iz vrst revolucije, tako da je, »najsij zmagajo ali bodo tepeni, gotov njihov propad«; res so »Nemci tisti, ki so jih izdali Rusom«, toda ne glede na to bo »v velikem boju med zahodom in vzhodom Evrope, ki bo izbruhnil v zelo kratkem — morda v nekaj tednih. — ...revolucija zmagala in Čehi bodo prvi, ki bodo strti od nje« (MEW 5, 81 sl.).

Splošna načela so očitno uporabljena tako, da nikjer ne nasprotujejo konceptiji o pomenu velikih nacij pri ureditvi Evrope. Prav to pa kaže analiza obeh Engelsovih člankov, v katerih govori o drugih Slovanih (Madžarski boj, 13. I., in Demokratični panslavizem, 15. in 16. II. 1849; MEW 6, 1959, 165—176 in 270—286). Če pustimo — kar je pri takem povzemanju splošnih stališč gotovo potrebno — ob strani za tedanji čas razumljive netočne zgodovinske konstrukcije in z njimi zvezane sodbe o bodočnosti, ki jih je zgodovinska praksa že ovrgla, pa tudi po trenutnem položaju in upanjih narekovana stališča ter skorajda pamfletska zavzetost izražanja, lahko razumljivo ob vlogi publicistike v tedanjem boju revolucije za obstanek in ob ostrini tega boja, če vse to kot izraz zgodovinskega trenutka pustimo ob strani, ostajajo kot jedro izvajanj stališča splošne koncepcije, ki smo jo že spoznali. Kmalu po začetku revolucije 1848, je prišlo v Avstriji do »ločitve po narodih«: »na strani revolucije Nemci, Poljaki in Madžari; na strani protirevolucije ostali, vsi Slovani z izjemo Poljakov, Romuni in sedmograški Sasi«. Ta ločitev »ustreza vsej dosedanji zgodovini«, kajti »med vsemi temi nacijami in narodi Avstrije so le trije, ki so bili nosilci napredka, ki so aktivno posegli v zgodovino, ki so še sedaj sposobni za življenje — Nemci, Poljaki, Madžari. Zato so sedaj revolucionarni. Vsa druga velika in majhna plemena in ljudstva imajo najprej poslanstvo, propasti v revolucionarnem svetovnem viharju. Zato so sedaj protirevolucionarna«. Pri tem gre za splošen zgodovinski pojav. Taki »ostanki od hoje zgodovine, kot pravi Hegel, neusmiljeno razteptane nacije... bodo vselej in ostanejo do svojega popolnega zatrtja ali raznaroditve fanatični nosilci protirevolucije, kot je že sploh njihov obstoj protest zoper neko veliko zgodovinsko revolucijo« (MEW 6, 168, 172, podobno 274, 279). »Narodi, ki nikoli niso imeli lastne zgodovine, ... nimajo nobene sposobnosti za življenje, ne bodo nikoli mogli doseči kakršnekoli samostojnosti... In to je bila usoda avstrijskih Slovanov«, tudi Čehov, ne le ilirskih Slovencev, Dalmatincev, Hrvatov

in Šokcevič (MEW 6, 275 sl.). Pravice velikih nacij preprečujejo upoštevanje njihovih teženj: »Slovenci in Hrvati zapirajo Nemčijo in Ogrsko proti Jadranskemu morju; in Nemčija in Ogrska se ne moreta (podčrt. Eng.) dati za preti proti Jadranskemu morju... In kjer gre za obstoj, za prost razvoj vseh moči velikih narodov, se ne odloča vendar nič po taki sentimentalnosti, kot je ozir na nekaj raztresenih Nemcev ali Slovanov«, tudi če bi bili »Avstrija in Štajerska odrezani od svoje naravne trgovske poti, Jadranskega morja, po jugoslovanski republiki« (podčrt. B. G., MEW 6, 276 sl.). To je podlaga za napoved propada teh »reakcionarnih« narodov, ki jih bo »prihodnja svetovna vojna odstranila z zemeljskega površja« (MEW 6, 176, 283, 286; dodano pri korekturi: gl. o tem zdaj obsežnejšo analizo E. Redžić, Prilog razmatranju Engelsove teorije o istorijskim i neistorijskim narodima, v Tokovi i otpori, Sarajevo 1970, 9—40).

Seveda je splošna Engelsova koncepcija sredi 19. stol. še lahko razumljiva, če upoštevamo obe njeni poglavitni izhodišči. Engelsovo pojmovanje »historičnosti« nacij in pomena zgodovine za narodno življenjsko moč je zvezano s kategorijami Heglove filozofije zgodovine, na katere se sam sklicuje, vendar je pri Engelu kategorija vstopa v zgodovino po zvezi z revolucijo socialno diametralno nasprotna pogostnejšemu pojmovanju »historičnosti«, zvezane z legitimizmom protirevolucionarnih družbenih slojev. Druga korenina Engelsove koncepcije je zgodovinska skušnja glede nacionalno integracijske moči revolucije, kakršno je pokazala francoska revolucija pol stoletja poprej; ker je Engels brez pridržkov sprejemal integracijske učinke francoske revolucije tudi glede nemško govorečih Alžacianov, prepuščal Nemce na ozemlju zgodovinske Poljske Poljakom in ostro napadal drugačna stališča med Nemci, njegovih stališč tudi ni mogoče na kakršenkoli način povezovati s kakšnim nacionalizmom; po zgodovinski skušnji preteklosti je preprosto predvideval tudi za bodočnost ob revoluciji učinke iste vrste.

Očitno pa se je sredi 19. stol. — pač tudi zaradi drugačnih zgodovinskih temeljev in okoliščin meščanske revolucije v Srednji Evropi sredi 19. stol. kot konec 18. stol. v Franciji — zgodovinski mehanizem nacionalnih gibanj že spremenil in postaja odtlej dalje prav narodnoosvobodilno gibanje ne glede na Heglovo kategorijo »historičnosti« vse bolj pomembna oblika revolucionarnosti, ki se je v našem stoletju razširila na ves svet. Revolucionarni program zedinjene Slovenije spada torej že med znanilce leta 1848 še neznanega tistega novega razvoja, ki je sprožil prav v sodobni marksistični historiografiji revizijo revolucije 1848/49, ki zamenjuje oceno »narodov« kot celote z doslednim razlikovanjem revolucionarnih in protirevolucionarnih družbenih slojev pri vsakem posameznem narodu (ki sta ga poudarjala tudi Marx in Engels, kadar sta obravnavala dogodke leta revolucije pri posameznem narodu, npr. pri Francozih ali Nemcih) in tudi z razlikovanjem revolucionarnih in protirevolucionarnih stališč v razmerju velikih do malih narodov. Tako poudarja npr. madžarski zgodovinar E. Arató (Etudes historiques I, Budapest 1960, 799—825) prav »nestrpnost do narodnosti« pri madžarskih revolucionarnih strujah v vsem desetletju pred revolucijo kot pomemben element za razumevanje razmerja med revolucionarnimi in protirevolucionarnimi silami pri Hrvatih ter meri »progresivnost« tako po težnji po »buržoaznem preoblikovanju« družbe kakor po »nacionalni politiki«; avtorji sovjetskega dela Očerki novoj i novejšej istorii Vengrii (Moskva 1963, 104) so, povzemajoč taka dela, zapisali, da so Madžari 1848 »v bistvu odbili zadovoljitev nacionalnih zahtev Hrvatov« in »niso storili ničesar za podporo demokratičnega toka v hrvatskem nacionalnem gibanju«, prav tako pa da je »napačna nacionalna politika ogrske vlade pripeljala do tega, da je bilo tudi srbsko vprašanje izkoriščeno po Habsburžanih proti ogrski revoluciji«. Historiografija v Nemški demokratični republiki trdi, da je dosegla nemška meščanska revolucija kulminacijo že 18. marca in odtlej drsela navzdol, medtem ko Kuczyński, sklicujoč se na današnji »mnogo boljši pregled dogodkov v podrobnostih na podlagi številnih virov«, celo sodi, da »je bila revolucija izgubljena že v februarju,

torej pred svojim izbruhom — zaradi stališča vodilnih kapitalistov«, prav tako pa se uveljavlja mnenje, da je razmerje frankfurtskega parlamenta do obstoječih vlad »ustrezalo tudi željam večine naroda« (gl. A. Dorpalen, referat Die Revolution von 1848 in der Geschichtsschreibung der DDR, Historische Zeitschrift 210, 1970, 324—368). Na tak način diferencirano analizo domačega gibanja 1848 in njegovega okvira pri Nemcih in Italijanih je pri nas monografično izvedel Fr. Zwitter (okvirno v Nacionalnih problemih v habsburški monarhiji, 1962, 84—123, podrobno v ZČ 18, 1964, 75—153, poseb. 86, 89 sl., 121—138); po teh raziskavah se kaže tudi pri Slovencih v vsem času revolucije politično gibanje bistveno bolj sestavljeno iz različnih smeri, kot se je videlo še pred tremi desetletji.

Delo te vrste se seveda nadaljuje naprej v naslednja obdobja. Za podrobno revizijo slovenske zgodovine v teh in drugih smereh zlasti od srede 18. stol. naprej ima brez dvoma mnogo zaslug prav Sperans — tudi kadar se oboji rezultati zaradi pritegnitve novih virov razhajajo — ker je prav njegovo delo sistematično postavilo pred slovenske zgodovinarje vprašanja te vrste. Prav v tem pa je brez dvoma tudi njegov poglobitni pomen v razvoju našega zgodovinopisja.

Bogo Grafenauer

Mavricij Zgonik, Zgodovina v sodobni šoli, DZS, Ljubljana 1968.

Po letu 1958, v katerem je izšel splošni zakon o šolstvu, ki je določil še sedaj veljavni sistem jugoslovanskega šolstva, je Zgonikova knjiga po vrsti drugo delo iz didaktike in metodike, ki je izšlo v slovenskem jeziku. Pred Zgonikovim delom je že leta 1964 izšla knjiga Pouk zgodovine v osnovni šoli. Ta knjiga je slovenski prevod specialne didaktike zgodovinskega pouka za osnovne šole, ki jo je napisal Josip Demarin in je izšla leta 1961 v Zagrebu. Odlikuje se po skrbnem, preiščenem izboru in jasnem, preglednem prikazu splošno sprejetih in priznanih ugotovitev didaktike in metodike, ki temeljijo na izkušnjah njegove lastne uspešne učne prakse. Josip Demarin je nekaj let po prvi svetovni vojni poučeval tudi na mariborskem učiteljskišču in ostal takratni generaciji učiteljskišnikov v dobrem spominu kot odličen pedagog in metodik. Njegova didaktika je še sedaj učiteljem zgodovine na osnovnih šolah Slovenije in Hrvaške zanesljiv vodnik skozi poglobitve probleme zgodovinskega pouka.

Zgonikova Zgodovina v sodobni šoli daleč presega Demarinovo didaktiko kakor tudi še starejšo didaktiko Alberta Žerjava iz leta 1937 tako po obsežnejši problematiki, kakor tudi po zunanjem obsegu (334 strani teksta proti 166 stranem Demarinove didaktike). Medtem ko sta starejši didaktiki Demarina in Žerjava namenjeni učiteljem zgodovine na osnovnih šolah, načena Zgonik tudi probleme pouka zgodovine na srednjih in strokovnih šolah. Vendar širjenje tematike znatno prek ovira specialne didaktike in metodike je prej škodovalo kakor koristilo kvaliteti Zgonikovega dela. V delu, ki je namenjeno predvsem učiteljem zgodovine, gotovo ni potrebno, da se avtor kar v šestih večjih poglavjih na začetku knjige ukvarja s težavnimi splošnimi problemi zgodovine kot znanosti, kakor so na primer: razvoj zgodovinske znanosti, pojmovanje in tolmačenje zgodovine, objektivnost v zgodovini, problematika v zgodovini ipd. Vsebinska težišča poglavij je ne vedno posrečena kompilacija in nepopoln povzetek misli iz raznih del, predvsem pa iz Grafenauerjevega Uvoda v študij zgodovine. Komu naj koristi navajanje banalnih resnic celo v okvirčkih in mastnem tisku, kakor so na primer tele: »Sedanjost ni razumljiva sama po sebi«, »objektivnost je najvišji cilj vsakega spoznavanja, tako tudi zgodovine«, »nič se ne dogaja izven časa in izven prostora«? Ne manjka tudi prav nesmiselnih trditev kakor na primer: »Naslednja idejno politična misel (?) je ljubezen in spoštovanje delovnih množic in njihove ustvarjalne moči« ali »fakticizmu blizu je historicizem, to je posredovanje učne snovi, ne da bi iskali pravih vzrokov in gibalnih sil med zgodovinskimi dejstvi...« Avtor tudi razlikuje »historicizem od historizma, to je (?) zgodovinskega mišljenja«.

Nenavadni in nesprejemljivi sta poimenovanje in označitev učnih metod. Metode, ki jih uporabljamo pri pouku zgodovine, razvršča avtor v dve glavni vrsti: a) verbalne metode, b) demonstracijske metode. Ta delitev je očitno nepopolna in pomanjkljiva, ker ne zajame dveh zelo važnih učnih metod: metode dela z učbenikom ali zgodovinskim tekstom in metode pismenega in ilustrativnega dela. Med verbalnimi metodami omenja avtor na prvem mestu »narativno« metodo. S tem izrazom zamenja izraz »metoda ustnega razlaganja«, ki ga uporablja Demarin in drugi didaktiki. Vendar ta izraz je netočen in slab. Pripovedujemo (lat. narare — pripovedovati) pri pouku zgodovine praviloma samo v nižjih razredih osnovne šole, sicer pa opisujemo, pojasnjujemo, prikazujemo, razlagamo, včasih pa (celo v osnovni šoli) predavamo, čeprav je to eden od pglavitnih metodskih grehov, ki jih lahko zagreši učitelj zgodovine na osnovni šoli. Ustno razlaganje ali krajše »razlaga« je že ustaljen skupen izraz za razne oblike učiteljeve besede, ki se je uveljavil zato, ker zlasti pri spoznavanju nove učne snovi ne mine skoro nobena učna ura, ne da bi učitelj vsaj nekaj razlagal. Avtor se tudi na drugih mestih knjige poslužuje nenavadne, netočne in zastarele terminologije. Tako na primer didaktike in metodike prav splošno uporabljajo izraz razgovorna (dialoška) metoda. Avtorju ta izraz ne zadostuje in poleg ter namesto njega uporablja še dva izraza: metoda razvijanja in metoda pridobivanja (?) in še trdi, da »nekateri« didaktiki imenujejo to metodo heuristično. Vendar heuristična metoda je samo ena od oblik razgovorne metode, ki je nastala razmeroma pozno v 18. stoletju. Druge variacije te metode so še sokratska ali majeutična, katehetska, t. i. prosti razgovor in diskusija. Avtor tudi ne loči prav individualizacije pouka od individualnega pouka. Individualizacija pouka je didaktični princip, individualni pouk pa je oblika učnega dela.

V nasprotju s poglavji v knjigi, v katerih se avtor premalo premišljeno podaja na spolzka tla filozofije zgodovine, psihologije in pedagoške teorije, so dober in koristen prispevek k didaktiki zgodovinskega pouka zlasti tista poglavja, ki obravnavajo konkretna vprašanja zgodovinskega pouka, zlasti če se avtor lahko opira pri tem na izkušnje lastne učne prakse. Kot zgodovinarju in geografu sta mu zlasti blizu metoda opazovanja in demonstriranja in metoda grafičnega prikazovanja. Uporabo te metode pojasnjujejo številne, dobro izbrane ilustracije. Zelo nazorno je prikazan način, kako oblikujemo pri učencih pravilne časovne predstave. Marsikaj novega in koristnega prinašajo poglavja o avdiovizualnih sredstvih pri pouku zgodovine, o ogledih in ekskurzijah in o uporabi muzejev, galerij, arhivov in bibliotek pri pouku. Dragocena pomoč učiteljem so poglavja, ki obravnavajo doslej skoro nič ali le slabo obdelane teme (delovni listki in zvezki, kontrolne pismene naloge, testi znanja, uporaba lokalne regionalne zgodovine pri pouku).

Zgonikova Zgodovina v sodobni šoli zaradi mnogih dvomljivih trditev, očitnih napak in pogosto netočne terminologije ne more nadomestiti Demarinovega dela, ki ostane še nadalje osnovni didaktični priročnik za pouk zgodovine v osnovni šoli. Vsekakor pa pomeni koristno in potrebno dopolnilo Demarinove didaktike, ker navaja k razmišljanju, odpira nove vidike in širi tematiko naše dokaj skromne didaktične in metode literature.

Bogo Stupan

Marija Vrbetić, Nastava povijesti u teoriji i praksi, Školska knjiga, Zagreb 1968, 258 str.

V predgovoru k delu, ki je izšlo s skromnim podnaslovom »Prilozi metodi nastave povijesti«, poudarja avtorica, da ni imela namena napisati sistematske metodike pouka zgodovine, temveč je želela obravnavati samo tiste probleme, ki povzročajo v učni praksi največ težav. Vendar glede na to, da avtorica dosledno izhaja iz izkušenj pri učnem delu in se pri tem opira na doslej ugotovljene psihološke zakone in didaktične principe, je vendar njeno delo metodika v pravem smislu besede, saj je metodika v prvi vrsti posploševanje izkušenj dobrih učiteljev. Primeri učnega dela, ki jih navaja avtorica,

rica, niso konstruirani in izmišljeni, temveč primeri učnega dela, ki so ga opravili imenoma navedeni učitelj v točno označenem razredu oziroma šoli. Ker izhaja delo avtorice iz konkretne učne prakse pouka zgodovine na osnovnih šolah in gimnazijah Hrvatske, obravnava nekatere zelo aktualne probleme, ki se jih sicer didaktike in metodike zgodovinskega pouka jedva ali samo površno dotaknejo. Tak izredno važen problem, ki se ga loti avtorica že v enem od uvodnih poglavij, je navajanje učencev na metode racionalnega učenja in to v osnovni šoli in pri bolj kompliciranih oblikah učnega dela na srednjih šolah. Priznati je treba, da je sistematičnega navajanja učencev na učenje in domače delo pri nas še zelo malo, in to več ali manj pri vseh predmetih, ne samo pri zgodovini! Največkrat se učitelj zgodovine zadovoljuje s stereotipnim: od tod do sem v učbeniku, na srednjih šolah pa so celo primeri, da se učitelju še to zdi odveč, ker bodisi suvereno prezira veljavni učbenik ali ga niti dobro ne pozna. Navajanje na učenje zgodovine v osnovni šoli naj bi po avtorici potekalo v treh fazah: v prvi fazi (v nižjih razredih osnovne šole pri spoznavanju prvih elementov zgodovine) učitelj pripoveduje ali čita, učenci pa poslušajo (izredno važno je po avtorici razvijanje kulture pozornega in smiselnega poslušanja), nato pa sledi najprej navajanje učencev na obširno in točno ponovitev pripovedovanega ali prebranega, nato pa odkrivanje glavnih misli v pripovedovanju učitelja in skrajšana, povezana obnova pripovedovanega.

Veliko koristnega bo našel učitelj zgodovine tudi v poglavju o uvodnem delu učne ure, ki naj bi bila psihična priprava za učno delo in hkrati logična osnova za pridobitev novega znanja. Psihično pripraviti učence pomeni, zbuditi njihov interes, koncentracijo in potrebne emocije in določiti cilj in namen dela. Koncentracijo dosežemo najlažje, če znamo zbuditi interes, sicer pa je koncentracija in zbranost pri delu »navada, ki se da z vajo pridobiti in izpopolnjevati. Kakor morda nobena druga sposobnost, se sposobnost koncentriranega dela pridobiva med samim učenjem in se veča, čim več se učimo.« Na to ugotovitev znanega zagrebškega psihologa Z. Bujasa se avtorica predvsem opira, ko razlaga psihološka in didaktična načela, ki naj vodijo učitelja v uvodnem delu učne ure.

Veliko pažnjo posveča knjiga ponavljanju in sistemiziranju znanja in raznim aspektom dela z učbenikom, zlasti obravnavi teksta učbenika (pojasnjevanju novih in za učenca težkih pojmov), proučevanju likovnega materiala in funkciji nalog v učbeniku. Hrvatska je med vsemi republikami Jugoslavije najprej dobila v pedagoškem in metodskem pogledu skoro neoporečne učbenike predvsem po zaslugi skupine učiteljev zgodovine, ki se je zbrala okoli znane založbe Školska knjiga v Zagrebu, in jo vodi za napredek zgodovinskega pouka zelo vneta in zaslužna Šarlota Đuranović. Po prizadevanju te skupine imajo vsi hrvatski zgodovinski učbeniki poleg bogato ilustriranega teksta po vsakem večjem poglavju pojasnitev novih pojmov, vprašanja in naloge za učence in kratek povzetek. M. Vrbetić posveča zato problemom dela z učbenikom prav posebno pažnjo.

Zelo izčrpno obravnava avtorica doslej v metodskem pogledu še skoro popolnoma neproučeno problematiko dela s teksti zgodovinskih čitank in z delovnimi zvezki. Slovenske šole so dobile prve zgodovinske čitanke in delovne zvezke šele po letu 1968, medtem ko je Školska knjiga izdala že veliko prej zgodovinske čitanke za vse višje razrede osnovne šole in gimnazije, razen tega pa tudi lepo število delovnih zvezkov. Učitelji zgodovine v SR Sloveniji si niso mogli pridobiti doslej še nobenih izkušenj pri delu z zgodovinskimi čitankami in delovnimi zvezki, zato jih bodo prav posebno zanimala poglavja v knjigi, ki obravnavajo to problematiko.

Pouk zgodovine v teoriji in praksi ni po izjavi avtorice sistematska metodika pouka zgodovine, zato nima pravega smisla iskati tisto, česar v knjigi ni. Menim pa, da bi se lahko vsaj dotaknila tako važnih vprašanj, kakor so mesto zgodovine v sistemu našega šolstva, vprašanje zgodovine v okviru kompleksnih predmetov (kakor je npr. predmet Spoznavanje družbe v IV. in V.

razreda osnovne šole), vprašanje koordinacije zgodovine z drugimi predmeti družbene skupine in vprašanje nujno potrebne revizije učnih načrtov za zgodovino. Učne načrte so pripravili v okviru federacije takoj po uzakonitvi šolske reforme leta 1958 in so jih od takrat v vseh republikah le neznatno spremenili oziroma dopolnili. Pri pregledu didaktik in metodik zgodovinskega pouka, ki so od takrat izšle, dobi človek nehote vtis, da so vsa ta vprašanja zadovoljivo rešena. Vendar omenim naj samo en primer, ki prav drastično kaže, kako se je po reformi šolstva poslabšal položaj zgodovine med drugimi učnimi predmeti. Zgodovina kot samostojni predmet se poučuje v vseh višjih razredih osnovne šole (V.—VIII. r.) 7 ur na teden, na Hrvaškem celo samo 6 ur. V ustreznih razredih nižje gimnazije (I.—IV. r.) se je pred šolsko reformo poučevala zgodovina 11 učnih ur, torej kar 4 učne ure na teden več! V VIII. r. osnovne šole obsega pouk zgodovine v vzgojnem pogledu izredno pomembno obdobje od prve svetovne vojne do naših dni, vendar sta tudi v tem razredu dodeljeni zgodovini samo 2 učni uri od celotnega števila 32 ur na teden. Znano je, da je faktor čas izredno važen dejavnik pouka, ker v znatni meri določa oblike pouka in izbiro ustreznih metod. Če naj pouk zgodovine doseže splošno priznane izredno pomembne vzgojne in izobraževalne naloge, mu je treba pač prisoditi to, kar mu je potrebno in kar mu po pravici gre, predvsem pa se mu mora odvzeti nevredna vloga Pepelke med drugimi predmeti.

Bogo Stupan

SINOPSIS

Bogo Grafenauer, redni univ. profesor, Ljubljana: **Ptuj v srednjem veku**. — Avtor se zadrži predvsem na treh ključnih problemih srednjeveškega Ptuja. Obravnava vprašanje naselitvene kontinuitete iz antike v srednji vek in ugotovi, da je doba, ko viri o Ptujju molče, le sorazmerno kratka in zato meni, da je naselbinska kontinuiteta vsekakor zelo verjetna. Sledi prikaz zgodovinskega razvoja Ptujja do srede 15. stoletja.

Medieval Ptuj. — The author dwells at some length on three central problems concerning Medieval Ptuj. Finding that the period during which Ptuj remained unmentioned in historical sources was relatively short, he assumes that the settlement must in all probability have continued from the antiquity to the Middle Ages. Further, the author discusses the historical development of Ptuj up to the middle of the fifteenth century.

Zusammenfassung: **Ptuj (Pettau) im Mittelalter**.

UDK 949.712 Ptuj "05/14"

Janko Pleterski, univ. docent, Ljubljana: **Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno**. — Na podlagi novih virov iz dunajskih arhivov so v razpravi prikazani novi momenti v politiki dunajske vlade in dvora v odnosu do Slovencev v času med prvo svetovno vojno. Na drugi strani pa odpor Slovencev proti tej politiki in rast ter utrjevanje njihovega spoznanja, da morajo, če hočejo ohraniti svojo narodno samobitnost, doseči državnopravno osamosvojitve v skupnosti z drugimi jugoslovanskimi narodi.

The Slovenes in the Policy of the Austrian Governments and of the Imperial Court Circles of Vienna during World War I. — In the light of hitherto unused sources kept in the Vienna Archives, some new aspects of the political attitude of the Austrian Governments and the Imperial Court Circles of Vienna towards the Slovenes during World War I, are dealt with. The author describes the struggle of the Slovenes against this political attitude and discusses the growth of the feeling among Slovenes that in order to preserve their national independence they would have to become politically independent and unite with other Southern Slavs in an internationally recognized state of their own.

Zusammenfassung: **Die Slowenen in der Politik der Regierungen und des Hofes in Wien während des ersten Weltkrieges**.

UDK 949.712 "1914/1918": 342.51 (436)

Lojze Ude, višji znanstveni svetnik v p., Ljubljana: **Deklaracijsko gibanje pri Slovencih**. — Po tako imenovani majniški deklaraciji v avstrijski poslanski zbornici 30. maja 1917 se je nekaj mesecev pozneje začelo deklaracijsko gibanje kot izraz vedno močnejših težnj slovenskega ljudstva po združitvi z drugimi jugoslovanskimi narodi v državnopravno celoto, oziroma povsem samostojno državo. Prikaz, analiza ter ocena tega gibanja je vsebina razprave.

Declaration Movement in Slovenia. — On May 30, 1917, the Austrian Parliament adopted a declaration which a few months later triggered the so-called Declaration Movement reflecting the ever increasing desire

of the Slovene people to unite with the other Southern Slavs in a political structure founded on constitutional law or in an entirely independent state. The present article is an attempt to describe, analyze and evaluate this Movement.

Zusammenfassung: **Die Deklarationsbewegung bei den Slowenen.**

UDK 949.712 "1917/1918"

France Kresal, asistent Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana: **Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama.** — Po krajšem pregledu virov in literature ter po orisu zgodovinskega razvoja zavarovanja na sploh in pri Slovencih posebej je dal avtor podroben opis in organizacijo vseh oblik zavarovanja delavcev in nameščencev v obdobju stare Jugoslavije. Pri tem ugotovi, da zavarovanja delavcev in nameščencev v obravnavanem času ni bilo niti splošno niti enotno.

The Beginnings and the Development of Workmen's Insurance in Slovenia between the two World Wars. — After a brief survey of sources and literature and an outline of the historical development of insurance in general and in Slovenia in particular, the author enters into a detailed description of insurance covering workers and employees in pre-war Yugoslavia. The author comes to the conclusion that at that time workers and employees were covered by an insurance which was neither general nor uniform.

Zusammenfassung: **Die Anfänge und die Entwicklung der Arbeiterversicherung in Slowenien zwischen beiden Weltkriegen.**

UDK 368.4 (497.12) "1918/1941"

Metod Mikuž, redni univ. profesor, Ljubljana: **Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje.** — Avtor razpravlja o internacionalistični pomoči CK KPS (CK KPJ) avstrijskemu CK, da bi ta mogel uresničiti moskovsko izjavo treh komunističnih partij (KPJ, KPA, KPI) iz leta 1934, kjer so priznale pravico slovenskega naroda do samoodločbe. Pomoč CK KPS (CK KPJ) naj bi se razvijala v dve smeri: pomagati KPA pri uresničevanju moskovske izjave in pomagati pri organizaciji narodnoosvobodilnega boja v lastni deželi, tj. pri organizaciji vsesplošnega avstrijskega osvobodilnega gibanja in avstrijskih partizanov. Avtor ugotavlja, da kljub raznim stikom, sporazumom in konkretnim akcijam uspehi pomoči iz najrazličnejših vzrokov niso bili veliki.

Trilateral (bilateral) International Action of the Central Committee of the Communist Party of Slovenia (Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia) in Carinthia During the National Liberation Struggle. — The author discusses the assistance given by the CC CPS (CC CPY) to the Austrian Central Committee in order that the latter might implement the 1934 Moscow Declaration signed by the Yugoslav, Austrian and Italian Communist Parties by which the Slovene people was accorded the right of self-determination. The aim of the assistance was twofold: to help the Austrian Communist Party in the implementation of the Moscow Declaration and to help them in the organization of an all-out Austrian struggle for freedom. The author finds that for various reasons and in spite of contacts, agreements and direct actions, the offered assistance was not very successful.

Zusammenfassung: **Die dreifache (zweifache) internationalistische Aktion des ZK KPS (ZK KPJ) in Kärnten während des Volksbefreiungskampfes (seit Ende 1943).**

UDK 940.534.366 (= 863)

KAZALO
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

RAZPRAVE — СТАТЬИ — STUDIES

- Bogo Grafenauer, Ptuj v srednjem veku 157—175
Птуј в среднем веке
Medieval Ptuj
UDK 949.712 Ptuj "05/14"
- Janko Pleterski, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med
prvo svetovno vojno 177—189
Место словенцев в политике венского правительства и двора за
время первой мировой войны
The Slovenes in the Policy of the Austrian Governments and of the
Imperial Court Circles of Vienna during World War I
UDK 949.712 "1914/1918" : 342.51(436)
- Lojze Ude, Deklaracijsko gibanje pri Slovencih 191—207
Декларационное движение между словенцами
Declaration Movement in Slovenia
UDK 949.712 "1917/1918"
- France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji
med obema vojnama 209—245
Начало и развитие рабочего страхования в Словении в период
между двух войн
The Beginnings and the Development of Workmen's Insurance in Slo-
venia between the two World Wars
UDK 368.4(497.12) "1918/1941"
- Metod Mikuš, Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS
(CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje 247—272
Тройная (двойная) интернационалистская акция ЦК КП Словении
(ЦК КП Югославии) в Каринтии за время НОБ с конца 1943 г.
и далее
Trilateral (bilateral) International Action of the Central Committee of
the Communist Party of Slovenia (Central Comité of the Commu-
nist Party of Yugoslavia) in Carinthia During the National Liberation
Struggle.
UDK 940.534.366 (= 863)

ZAPISKI — ЗАПИСИ — NOTES

- Kajetan Gantar, Andreas Divus iz Kopra — prevajalec Homerja 273—278
Андреас Дивус из Копра (Каподистрин) переводчик Гомера
Andreas Divus of Koper — translator of Homer
UDK 92 Divus A.

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI, SIMPOZIJI
ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ, СЪЕЗДЫ, СОВЕЩАНИЯ —
SOCIAL LIFE, CONGRESSES, MEETINGS

UDK 061.2.05 + 061.3

- Tone Zorn, XV. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Velenju od 10.
do 13. septembra 1970 279—281
15-й съезд словенских историков в г. Веленье от 10 по 13 сент.
1970 г.
XV. Conference of Slovene Historians, Velenje, Sept. 10 to 13, 1970

R dp
ZGODOVINSKI čas .
1970

941/949

119710022, 3/4

COBISS •

- Fran Zwitter, Mednarodni kongres o avstrijski v Bratislavi (28. VIII.—1. IX. 1967)
Международный конгресс по вопросу австро-ния. Братислава, 28 авг. — 1 сент. 1967 г.
International Congress on the Austro-Hungarian slava, Aug. 28 to Sept. 1, 1967
- Fran Zwitter, Mednarodni znanstveni kolokvij Evropa v novembru 1918 v Reimsu 9.—11. novembra 1968 283—285
Международное научное совещание „Европа в ноябре 1918 г.“ Реймс, 9 по 11 ноября 1968 г.
International Colloquy: Europe in November 1918, Reims, Nov. 9 to 11, 1968
- Fran Zwitter, Znanstveno zborovanje ob petdesetletnici razpada Avstro-Ogrske in ustanovitvi jugoslovanske države v Zagrebu 27.—28. decembra 1968 285—287
Научное совещание в случае пятидесятилетия развала Австро-Венгрии и создания югославского государства в Загребе с 27 по 28 декабря 1968 г.
Conference of Researchers on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the Fall of the Austro-Hungarian Empire and the Creation of the Yugoslav State, Zagreb, Dec. 27 to 28, 1968

OCENE IN POROČILA
РЕЦЕНЗИИ И ИЗВЕЩЕНИЯ — BOOK REVIEWS AND REPORTS

UDK 930(048.1)

- Paul Garelli, Le Proche Orient asiatique des origines aux invasions des peuples de la mer. Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 377, str., 4 kronološke tabele, 2 karti, indeks. Nouvelle Clío. L'Histoire et ses problèmes, vol. 2 (Marko Urbanija) 289—290
- Georges Roux, Ancient Iraq, a Pelican Book, A 828, Harmondsworth, Penguin Books 1969, 480 str. 8° (Marko Urbanija) 290—291
- Dragoslav Srejšević, Lepenski Vir, nova praistorijska kultura u Podunavlju, Beograd 1969, 328 strani, fotografije, risbe in plani v tekstu ter francoski povzetek (Tatjana Bregant) 291—298
- Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte. Südosteuropa Jahrbuch 8. Bd. München 1969, 183 str. (Jos. Žontar) 298—300
- Sima M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegova doba. Posebno izdanje SANU, knj. CCCLXXVI, Beograd 1964, str. 309 (Ignacij Voje) 301—303
- Marko Šunjić, Dalmacija u XV. stoljeću, Sarajevo 1967, str. 301, Ignacij Voje) 303—307
- P. Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, zvezek četrti. Viri za zgodovino Slovencev, Knjiga četrta. Ljubljana 1963, str. 472, 4 zemljevidi v prilogi (Ferdo Gestrin) 307—308
- Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapredjenje pomorstva Jugoslavije, knjiga 8 (1970), Zadar, str. 1063 (Ferdo Gestrin) 308—309
- Beiträge zur Geschichte der Industrialisierung des Südostalpenraumes im 19. Jahrhundert. Graz 1970 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XXIV. Band). Herausgegeben von der Historischen Landeskommission für Steiermark (Jože Šorn) 309—310
- Iz preteklosti makedonskega ljudstva. Skopje 1969, 271 str. 8° (Olga Janša) 310—312
- Edvard Kardelj, (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. DZS, Ljubljana 1970. 496 + II str. Tretja, pregledana in dopolnjena izdaja (Bogo Grafenauer) 312—333
- Mavricij Zgonik, Zgodovina v sodobni šoli, DZS, Ljubljana 1968 (Bogo Stupan) 333—334
- Marija Vrbešić, Nastava povijesti u teoriji i praksi, Školska knjiga, Zagreb 1968, 258 str. 331—336